

**MABADILIKO YA MAANA ZA LEKSIA ZA KISWAHILI: MTAZAMO
LINGANISHI WA KIKALE NA KISASA**

TIRUS MUTWIRI GICHURU

**TASNIFU HII IMETOLEWA KWA MADHUMUNI YA KUTOSHELEZA BAADHI YA
MAHITAJI YA SHAHADA YA UZAMIFU (PhD) KATIKA CHUO KIKUU CHA
KENYATTA**

SEPTEMBER, 2020

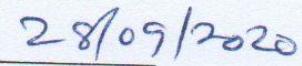
IKIRARI

Tasnifu hii ni kazi yangu mwenyewe na hajawasilishwa kwa mahitaji ya shahada katika chuo kikuu chochote kile. Ni kosa kutolesha nakala ya tasnifu hii bila idhini ya mwandishi na/au Chuo

Kikuu cha Kenyatta.

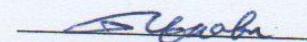
TIRUS MUTWIRI GICHURU

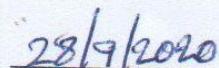
TAREHE

Tasnifu hii imewasilishwa kwa idhini yetu kama wasimamizi walioteuliwa na Chuo Kikuu cha

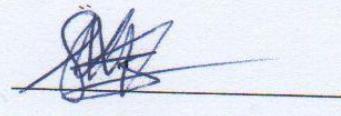
Kenyatta:

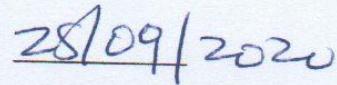
PROF. IRERI MBAABU

TAREHE

PROF. KITULA KING'EI

TAREHE

TABARUKU

Naitabaruku kazi hii kwa mke wangu Jemimah Kagwiria na wanangu Peace Kinya, Pretty Makena na Pathuel Munene kwa uvumilivu wao na kwa kujinyima mengi nilipokuwa nikisoma. Walinitakia ufanisi katika kazi hii. Pia naitabaruku kazi hii kwa wapenzi wote wa Kiswahili.

SHUKRANI

Shukrani za dhati ni kwa Mwenyezi Mungu aliyenirehemu na kunipa uwezo na ari ya kufanya kazi hii. Bila ya fadhila zake nisingweza kutimiza ndoto yangu. Mungu apokee sifa na utukufu wote. Pia, ninatoa shukrani za dhati kwa wasimamizi wangu Prof. Ireri MBAABU na Prof. Kitula King'ei kwa kuniongoza vyema katika kila hatua ya utafiti huu. Kwa kweli walinitakia ufanisi kwa kunifaa kila nilipohitaji msaada wao. Naomba Mwenyezi Mungu awabariki! Aidha, ninamshukuru Prof. Richard Wafula, mwenyekiti wa Kitivo cha Sanaa na Sayansi za Jamii, kwa ushauri wake wa busara na maneno ya kutia moyo, tangu mwanzo hadi mwisho wa utafiti huu. Wengine amba siwezi kuwasahau ni Dkt. Pamela Ngugi, Dkt. Miriam Osore na wahadhiri wote wa Idara ya Kiswahili na Lughu za Kiafrika walionitia hamasa ya kufanya utafiti huu.

Shukrani pia ziiendee familia ya Ahmed Sheikh Nabhany (sasa marehemu) mtaalamu wa Kiswahili cha kale ambaye alinisaidia sana katika hatua za mwanzo za utafiti huu. Ahmed Sheikh Nabhany aliniruhusu nifaidi vitabu na makusanyo yake ya maandishi yaliyochapishwa na mengine ambayo hayakuwa yamechapishwa. Licha ya muwele aliokuwa nao nilipohitaji msaada wake, alihakikisha kuwa nimepata usaidizi wa kutosha. Shukrani pia kwa Amira Msellel Said, mzaliwa wa Lamu lakini mkazi wa Mombasa, mwandishi na mfumbati wa muda mrefu wa Sheikh Nabhany. Amira alinifaa kwa ujuzi wake mwingi wa elimu-asilia. Alinitembeza sehemu mbalimbali za Mji wa Kale kwa marafiki zake ili niwahoji au nipate ufanuzi niliohitaji.

Shukrani pia zimwendee Fatuma Mansoor; mkuubi aliyenikongowea katika Maktaba ya Swahili Cultural Centre, iliyo kando ya Makavazi ya Fort Jesus, Mombasa. Alihakikisha kuwa nimepata kila nilichohitaji maktabani kwa muda niliotumia maktaba yake. Pia, alitenga muda akanitembeza katika familia mbalimbali za marafiki zake wanaoishi katika jiji la Mombasa ili niwahoji. Aidha, ninamshukuru Ahmed Muhala, mfanyakazi katika Makavazi ya Fort Jesus. Yeye ni gwiji wa Kiswahili hasa lahaja ya Kimvita. Shukrani pia kwa familia ya Christine Nehema na Joseph Bale Ndoti iliyonipokea Mombasa na kinifadhili kwa malazi na makazi kwa muda wote nilipokuwa nikifanya utafiti nyanjani. Wakati huo huo, nawapongeza wasaidizi wangu Bw. P.J Wanje na Bi. Everline Onyango walionisaidia katika shughuli ya kukusanya data nyanyani. Ninatoa shukrani za dhati kwa Silas MBAABU na Emily Kagendo pamoja na familia yangu kwa kufadhili masomo yangu na kunitia shime hadi nikakamilisha utafiti huu.

ABSTRACT

The purpose of this study was to investigate semantic changes in Kiswahili lexemes by comparing the pre-20th century Swahili and the modern Swahili from selected texts. The study identified lexemes that have undergone meaning change and then investigated the factors that had influenced the direction of change, the semantic relationship between the new and the old form of meaning and further, the general impact of semantic change on Swahili lexicon. The study was guided by the Cognitive Semantic theory, as the main theory, and the Semantic field theory which was needed in explaining internal relationships between words. The tenets of Cognitive Semantic theory employed in this study were derived from the works of Lakoff (1987); Taylor (1999); Lee (2001); Croft na Cruse (2004); Vyvyan n.w. (2006) and Lemmens (2017). The main tenet of Cognitive Semantic is that linguistic cognition is an inextricable phenomenon of overall human cognition. Cognitive Semantic describes the meaning associated with a lexical item as conceptual, embodied, dynamic and essentially encyclopedic. Thus lexical units cannot be understood independent of larger knowledge structure. The Semantic field Theory, developed by Jost Trier in 1931, emphasizes that words should not be considered in isolation, but in their relationship to semantically related words. Words are set in areas or fields within which words interrelate and define each other. The data for this research was collected from selected pre-20th century Swahili texts such as *Utenzi wa Hamziyya* (1652) and *Al Inkishafī* (1749) and *Krapf* (1882), and from the field by conducting interviews and by administering questionnaires. The study concludes that there is a high frequency of lexemes that has undergone semantic changes during the period studied. The study found that meaning extension and metaphor are the most productive type of meaning change during the period studied. The study found that change of meaning of Swahili lexemes is grounded on our physical and social experiences which arises and is tied to how we construe different structures in the society. In fact, the study found that the historic evidence derived from socio-political, economic, technology and language development accounts for most observable changes in Swahili lexicon. The study also found that semantic changes have a direct impact on Swahili lexicon and day to day language use. For instance, they lead to polysemy which causes lexical ambiguity and growth of metaphoric form of language. Other lexemes have become vague or obsolete. The results of this research therefore, will contribute to the study of phenomena of change in Swahili lexicon, dictionaries development and comparative linguistics.

IKISIRI

Utafiti huu ulilenga kuchunguza mabadiliko ya maana leksia za Kiswahili kwa kulinganisha Kiswahili cha kabla ya karne ya ishirini na Kiswahili cha kisasa kutoka kwa matini teule. Utafiti ulinua kutambua mifano mahususi ya leksia zilizobadilika kisemantiki kisha kubainisha taratibu na mbinu zilizohusika, sababu na misukumo ya mabadiliko, mahusiano ya kisemantiki kati ya leksia zilizobadilika kimaana na leksia asilia na hatimaye kuchunguza athari za mabadiliko husika katika leksika ya Kiswahili. Ili vipengele vyote vya utafiti vishughulikiwe ipasavyo, utafiti uliongozwa na mihimili ya nadharia mbili. Kwanza, nadharia ya Semantiki tambuzi iliyowekwa msingi na Lakoff (1987); Taylor (1999); Lee (2001); Croft na Cruse (2004); Vyvyan n.w. (2006) na Lemmens (2017). Semantiki Tambuzi hueleza kuwa utambuzi wa lugha haushughulikiwi na sehemu ya kipekee bali umejumuishwa katika mfumo wa utambuzi unaoshughulikia masuala mengineyo ya binadamu. Semantiki Tambuzi hueleza kuwa maana huwa na mfumo wa kidhana, huambatana na umbile la binadamu, hubadilikabadilika na huwa na muundo wa kiensaiklopedia. Basi, maana kamili ya leksia haiwezi kuwa bayana bila kushirikisha mfumo mpana wa maarifa. Pili, ni nadharia ya Vikoamaana iliyoasisiwa na Jost Trier mwaka wa 1931 inayoeleza kwamba, maneno ya lugha si maneno ambayo hujitegemea kwa upeke wake tu, bali huwa yamepangika katika makumbo ya maeneo au nyanja ambamo maneno haya huwa yanahusiana sana kimaana. Nadharia hizi zilitoa mwongozo katika ukusanyaji, uchanganuzi na uwasilishaji wa matokeo. Asili ya data ni matini teule za kabla ya karne ya ishirini kama vile *Hamziyya* (1652) na *Al Inkishafi* (1750) na *Krapf* (1882) na nyanjani, kupitia mahojiano na hojaji. Utafiti umebainisha kuwa leksia za Kiswahili zimebadilika si haba katika kipindi kilichotafitiwa kutokana na sababu za ndani na nje ya lugha. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki za upanuzi wa upeo wa maana na sitiari ziliibuka kuwa zalishi zaidi. Utafiti ulibainisha kuwa mabadiliko yamesababishwa na misukumo ya utambuzi inayotokana na sababu za kijamii, siasa, uchumi, teknolojia, saikolojia, kiisimu, mitindo ya lugha na makosa ya lugha. Athari kuu za kubadilika kwa maana za leksia ni kuzalisha leksia zenye upolisemia unoleta utata wa kileksia, kuongezeka kwa lugha ya kisitiari, kufinyika kwa leksia katika miktadha teule na kupunguza matumizi au kutoweka kwa baadhi ya leksia. Imethhibitika kuwa historia ya jamii ni nyenzo muhimu isaidiayo kujibu maswali kadhaa ambayo hayangeweza kujibiwa kwa njia nyingine. Utafiti huu umechangia kukuza taaluma ya leksikolojia na leksikografia ya Kiswahili, Isimu-historia na Isimu-linganishi.

UFAFANUZI WA DHANA

- Analojia: Utaratibu wa kimantiki wa kufanya maamuzi kutokana na tajriba iliyotangulia. Tabia ya kitu kufuata mkondo au sura ya kitu cha aina yake kilichotangulia.
- Badiliko semantiki: Kubadilika kwa maana ya kipashio fulani cha lugha.
- Fahiwa: Mfumo wa mahusiano ya kiisimu yaliyopo baina ya faridi moja ya kileksia na faridi nyingine.
- Hapololojia: Mchakato ambapo silabi nzima hudondoshwa katika neno kwa sababu ya kupakana au kukaribiana na nyingine inayosawiana nayo kimatamshi.
- Kikale: Kiswahili cha kabla ya Karne ya Ishirini.
- Kikoa leksika: Kundi la leksia zenyе kuashiria vitu vilivyo na uhusiano wa karibu.
- Kisasa: Kiswahili cha baada ya Karne ya Ishirini.
- Leksia: Kipashio kidogo ambacho kina uwezekano wa kujisimamia pekee kama kidakizo.
- Maana dhanishi: Maana ya kimsingi ya neno iliyo wazi au ya kawaida. Pia maana tambuzi.
- Mahusiano Semantiki: Mahusiano ya maneno katika dhana au maana
- Msawajiko wa maana: Hali ya maana ya neno iliyo nzuri kubadilika na kuwa na maana mbaya.
Pia huitwa mchakato ngonoshaji au udhalilishaji wa maana.
- Muundochanguzi: Mchakato wa kuunda-upya mipaka ya mofimu kwa kuisogezza hadi mahali ambapo haikuwa hapo awali.
- Sitiari: Mbinu ya kuwakilisha dhana na nyingine kupitia ulinganisho fulani. Katika Semantiki Tambuzi hujumuisha pia jazanda na lugha ya kitaswira.
- Uemeshaji maana: Hali ya neno ambayo awali ilikuwa mbaya kubadilika na kuleta maana nzuri. Pia uimarikaji au uborekaji wa maana.
- Uistilahishaji: Ugeuzaji wa msamiati wa kawaida ili utumike katika uwanja maalum wa kitaaluma.
- Usarufishaji: Ni utaratibu wa kubadilisha mofimu huru yenyе maana ya kisemantiki na kuifanya mofimu fungo. Pia, hutokea wakati umbo fulani la kimofolojia lina asili katika umbo au utungo wa kisintaksia.
- Utata: Hali ya leksia kuzua maana zaidi ya moja.

ORODHA YA ALAMA NA VIFUPISHO

§	Sehemu ya
Ø	Mofu kapa
→	Kubadilika na kuwa
>	Kubadilika na kuwa
+	Kuongeza
*	Sio sahihi
σ	Silabi
#	Mpaka wa neno
\$	Mpaka wa silabi
{ }	Unukuzi wa mofimu
//	Unukuzi wa fonimu
½V	Kiyeyusho
BAKIKE	Baraza la Kiswahili Kenya
CHAKAMA	Chama cha Kiswahili cha Afrika Mashariki
E	Kielezi
EAEP	East African Educational Publishers
K	Kiima
K.m.	Kwa mfano
K.v.	Kama vile
Kia.	Kiambishi
KIF	Kifungio
KIL	Kilele
KIN	Kina
KIT	Kitangulio
KKAM	Kamati ya Kiswahili ya Afrika Mashariki
KOM:	Lahaja za Komoro k.v. Ki-Ngazija, Ki-Maore, Ki-Nzuan na Ki-Mwali
KPKzM	Kibantu cha Pwani ya Kaskazini Mashariki kama Ki-Shambala na Ki-Bondei
KV	Konsonanti na Vokali
k.v.	kama vile

LKs	Lahaja za Kiswahili za Kusini k.v. Kipemba, Kiunguja, Kimakunduchi, Kitumbatu, Kivumba, Kimtang'ata, Ki-Mafia na Ki-Kilwa
LKz	Lahaja za Kiswahili za Kaskazini k.v. Kiamu, Kipate, Kimalindi, Kijomvu, Kichifundi, Kitikuu, Kimvita, Kisiu na Kingare
LP	Kipokomo cha sehemu za Chini yaani lahaja za Mwina, Kulesa, Ngatana, Dzunza, Buu na Kalindi
Mha.	Mhariri
MK	Mijikenda
N	Nomino
n.w.	na wengine
Rej.	Rejelea
T	Kitenzi
Taz.	Tazama
TUKI	Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili
Uk.	Ukurasa
V	Kivumishi
Wah.	Wahariri
Y	Yambwa

YALIYOMO

IKIRARI	Error! Bookmark not defined.
TABARUKU.....	ii
SHUKRANI.....	iii
ABSTRACT.....	iv
IKISIRI	v
UFAFANUZI WA DHANA.....	vi
ORODHA YA ALAMA NA VIFUPISHO.....	vii
YALIYOMO.....	ix
ORODHA YA MAJEDWALI, CHATI NA VIELELEZO	xiv
SURA YA KWANZA	1
1.1. Usuli wa Mada	1
1.2. Suala la Utafiti.....	3
1.3. Madhumuni ya Utafiti	4
1.4. Maswali ya Utafiti	5
1.5. Sababu za Kuchagua Mada.....	5
1.6. Upeo na Mipaka ya Utafiti	6
1.7. Misingi wa Nadharia.....	7
1.7.1 Nadharia ya Semantiki Tambuzi.....	8
1.7.2. Nadharia ya VikoaMaana	12
1.8. Yaliyoandikwa Kuhusu Mada	13
1.8.1. Maandishi ya Jumla kuhusu Mabadiliko ya Maana Leksia	14
1.8.2. Tafiti Kuhusu Mabadiliko ya Maana za Leksia.....	19
1.9. Mbinu za Utafiti	23
1.9.1 Utafiti wa Awali Nyanjani.....	24
1.9.2. Usampulishaji	25
1.9.3. Ukusanyaji wa Data.....	28
1.9.4. Uchanganuzi wa Data.....	31
1.9.5 Uwasilishaji wa Matokeo.....	32
1.9.6 Maadili ya Utafiti.....	32

1.10. Hitimisho.....	33
SURA YA PILI.....	33
MAPISI NA MABADILIKO YA LUGHA YA KISWAHILI.....	33
2:0 Utangulizi	33
2.1 Kiswahili na Waswahili	34
2.1.1 Luga ya Kingozi na Wangozi.....	40
2.1.2. Historia ya Maandishi ya Kale ya Mabaharia	42
2.1.3 Tungo, Tarihi na Tarjumi za Kale za Kiswahili	45
2.1.4 Maandishi ya Wazungu kuhusu Kiswahili	48
2.2 Mabadiliko ya Luga.....	53
2.2 1 Mabadiliko ya Kifonolojia Katika Kiswahili.....	53
2.2.2 Mabadiliko ya Muundo wa Fonimu na Silabi	61
2.2.3. Mabadiliko ya Sifa za Kiarudhi.....	64
2.3 Mabadiliko ya Kimofolojia	66
2.3.1 Mabadiliko ya Ki-alomofu	66
2.3.2. Uainishaji Upya wa Mofimu	67
2.3.3. Mabadiliko Ya Mpangilio na Urudufu wa Mofimu	69
2.3.4. Analojia na Usawazisho.....	69
2.3.5. Usarufishaji wa Maumbo	70
2.3.6 Mabadiliko ya Mofu za Uambishaji Kisarufi.....	71
2.4. Mabadiliko ya Kisintaksia.....	77
2.4.1. Mabadiliko Yanayohusu Mpangilio wa Vipashio	77
2.4.2. Usarufishaji	80
2.5. Mabadiliko ya Kiorthografia.....	81
2.6. Mabadiliko ya Kileksia.....	84
2.6.1. Mikondo ya Mabadiliko ya Kileksia.....	85

2.6.2. Taratibu za Kuongeza Leksia katika Lughu	87
2.7. Mabadiliko ya Kisemantiki	89
2.7.1. Dhana ya Maana	89
2.7.2. Mbinu za Kubadiliwa kwa Maana za Leksia	91
2.8. Hitimisho.....	94
SURA YA TATU.....	95
MABADILIKO YA KISEMANTIKI YA LEKSIA ZA KISWAHILI.....	96
3.0 Utangulizi.....	96
3.1 Misingi ya Uchanganuzi wa Maana za Leksia: Isimu Tambuzi na Vikoamaana	96
3.2. Uainishaji wa Leksia za Kiswahili Kihistoria.....	97
3.2.1 Leksia za Sanaa na Mawasiliano	98
3.2.2. Leksia Zinazohusiana na Nyumba na Vifaa vyake	107
3.2.3. Leksia za Mavazi.....	114
3.2.4 Leksia Zinazohusiana na Vita	117
3.2.5. Leksia Zinazohusiana na Elimu.....	121
3.2.6. Leksia za Watu Teule	123
3.2.7. Leksia za Watu katika Utawala wa Waswahili	125
3.2.8. Leksia za Sehemu za Mwili	133
3.2.8.1. Leksia za Sehemu za Mwili	133
3.2.8.2. Leksia Zinazohusiana na Uzazi.	144
3.2.8.3. Leksia za Vitu Vitokavyo Mwilini na vitendo vyake.	149
3.2.9. Leksia za Mahusiano na Jamaa	154
3.2.10. Leksia za Vyakula na Mazao	158
3.2.11. Leksia za Mazingira na Zaraa.....	163
3.2.11.1 Leksia Zinazohusiana Mazingira na Majira	163
3.2.11. 2. Leksia za Mimea.....	168
3.2.11.3. Leksia za Wanyama	172

3.2.11.4. Leksia za Miji na Viziwa vya Uswahlini.	176
3.2.12 Leksia za Vifaa Mbalimbali	179
3.2.13. Leksia zinazohusiana na Mali na Biashara	183
3.2.14 Leksia za Tarakimu	191
3.2.15 Leksia za Pesa na Thamani yake	195
3.2.16: Leksia Zinazohusiana na Usafiri na Ubaharia.	198
3.2.17 Mseto wa Vitendo	201
3.2.18 Mseto wa Vivumishi	209
3.3 Hitimisho.	215
SURA YA NNE	216
KIINI CHA MABADILIKO YA MAANA ZA LEKSIA KATIKA KISWAHILI	217
4.0 Utangulizi	217
4.1 Utambuzi, Hisia na Mabadiliko ya Maana za Leksia	217
4.2. Uhusiano kati ya Maendeleo ya Jamii na Mabadiliko ya Maana za Leksia	222
4.2.1 Sababu za Kijamii na Kisiasa	222
4.2.2 Sababu za Kiuchumi	235
4.2.3 Maendeleo ya Sayansi na Teknolojia	236
4.3. Sababu za Kiisimu	239
4.4. Sababu za Kisaikolojia	241
4.5 Sababu za Kimtindo na Sajili za Lugha	244
4.6. Upotovu na Makosa ya Kileksia	246
4.7. Hitimisho	247
SURA YA TANO	247
MAHUSIANO NA ATHARI ZA MABADILKO YA MAANA ZA LEKSIA	247
5.0 Utangulizi	247
5.1 Mahusiano kati ya Leksia za Awali na Leksia zilizobadilika	248
5.1.1 Mahusiano ya Kifahiwa	248
5.1.1 1.Uhusiano wa Kipolisemia	248
5.1.1 2 Uhusiano wa Kiantonimu	249

5.1.1.3 Uhusiano wa Kisintonimu.....	250
5.1.1.4 Uhusiano wa Kihaiponimia.....	251
5.1.1.5 Uhusiano wa Kihomonimu.....	252
5.1.1.6 Uhusiano wa Kimeronimu.....	253
5.1.2 Mahusiano ya Kisitiari	255
 5.1.2. 1. Uhusiano wa Kiumbo na Kimaumbile	256
 5.1.2. 2. Uhusiano wa Kimatumizi	257
 5.1.2. 3. Uhusiano wa Kitabia/Sifa.....	257
 5.1.2.4. Uhusiano wa Ki-mahali	258
 5.1.2.5. Uhusiano wa Ki-mwendo.....	259
 5. 2. 6. Uhusiano wa Kiwango au wa Ki-hesabu.....	259
5.2. Athari za Mabadiliko ya Maana Katika Lughya ya Kiswahili	261
 5.2.1 Kuzuka kwa Upolisemia na Kusababisha Utata wa Kileksia	261
 5.2.2. Kukuza Lughya ya Kitaswira	262
 5.2.3. Nafasi ya Leksia Asilia kutwaliwa na Leksia Mkopo	263
 5.2.4. Ufinyizi wa Leksia kwa Miktadha Teule	264
 5.2.5. Leksia Asilia Kutoweka au Matumizi yake Kupunguka	264
5.4 Hitimisho.....	266
SURA YA SITA	267
HITIMISHO.....	267
6.0 Utangulizi.....	267
6.1 Matokeo ya Utafiti	273
6.2 Mapendekezo ya Utafiti Zaidi.....	277
MAREJELEO	278
VIAMBATISHO.....	289

ORODHA YA MAJEDWALI, CHATI NA VIELELEZO

Majedwali

Jedwali 2.1. Msamiati wa Kimsingi Kutoka Lugha Teule za Kibantu.....	35
Jedwali 2.2. Ngeli za Nomino katika Kisabaki na Lugha za Kibantu cha Pwani ya Kaskazini....	37
Jedwali 2.3. Ulinganisho wa Leksia za Kingozi na Lugha Zingine za Kibantu.....	42
Jedwali 2.4. Orodha ya tenzi za Kiswahili kati ya 1532-1913 BK	47
Jedwali 2.5. Muundo wa Silabi za Kiswahili.....	63
Jedwali 2.6. Leksia Mpya ambazo zinaawakilisha dhana Mpya.	87
Jedwali 2.7. Aina za Maana	91
Jedwali 2.8. Udhalilikaji wa leksia silly.	93
Jedwali 3.1. Mabadiliko ya Leksia '-bao'	104
Jedwali 3.2. Leksia za Tarakimu na Akisami.....	193
Jedwali 3.3. Thamani ya Sarafu Mwishoni mwa Karne ya 19.....	197
Jedwali 3.4. Mabadiliko ya Leksia Zinazohusiana na Pesa.....	197
Jedwali 4.1. Leksia Zilizobebeshwa Maana Mpya za Kiteknolojia.....	240
Jedwali 4.2. Leksia Zilizobadilika Kianalojia.....	241
Jedwali 4.3. Leksia Zilizobadilika Kisemantiki kwa Kuingizwa kwa Sajili Tofauti.....	247
Jedwali 5.1. Mabadiliko yenyeye Unyume.....	251
Jedwali 5.2. Uhusiano wa kiumbo wa Leksia.....	258
Jedwali 5.3. Muundo wa Sitiari: Mada, Taswira na Ufanano.....	263

Chati-Mhimili

Chati 3.1. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Sanaa na Mawasiliano.....	108
Chati 3.2. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Nyumba na Vifaa vyake.....	115
Chati 3.3. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Mavazi.....	118
Chati 3.4. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia zinazohusiana na Vita	121
Chati 3.5. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia Zinazohusiana na Elimu.....	124
Chati 3.6. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Watu na Hali zao.....	126
Chati 3.7. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Watu katika Utawala.....	133
Chati 3.8. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Maungo ya Mwili.....	144
Chati 3.9. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia Zinazohusiana na Uzazi.....	150

Chati 3.10. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Vitokavyo Mwilini.....	154
Chati 3.11. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Mahusiano na Jamaa.....	159
Chati 3.12. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Vyakula na Mazao.....	173
Chati 3.13. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Mazingira na Majira.....	168
Chati 3.14. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Mimea.....	173
Chati 3.15. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Wanyama.....	177
Chati 3.16. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Mjina ya Miji ya Waswahili.....	180
Chati 3.17. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Vifaa.....	183
Chati 3.18. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za biashara na Mali.....	192
Chati 3.19. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia Za Pesa na Thamani zake.....	199
Chati 3.20. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia Zinazohusiana na Usafiri na Ubaharia.....	202
Chati 3.21. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Vitendo.....	210
Chati 3.22. Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Vivumishi Teule.....	214
Chati 3.23. Uzalishaji na Mchango wa Mbinu mbalimbali za Kisemantiki.....	215

Vielelezo

Kielelezo 2.1. Muundo wa Silabi wazi, Funge na za Konsonanti Pekee	64
Kielelezo 3.1. Mabadiliko ya ngoma kutoka kiini maana.....	102
Kielelezo 3.2. Mabadiliko ya leksia 'behewa'.....	112
Kielelezo 3.3 Mageuko ya 'tumbo' kutoka Kiini-Maana.....	141
Kielelezo 3.4. Mabadiliko ya Leksia 'uke' kutoka Kiini-maana.....	147
Kielelezo 3.5. Mabadiliko ya Leksia 'Mama' kutoka Kiini-Maana.....	157
Vielelezo 5.1. Haiponimu za Ndugu.....	253
Kielelezo 5.2. Meronimu ya Kibarua.....	255
Kielelezo 5.3. Meronimu ya Chuo.....	256
Kielelezo 5.4. Meronimu ya Uume.....	256

SURA YA KWANZA

UTANGULIZI

1.1 Usuli wa Mada

Lugha zote duniani hubadilika kwa kuwa lugha ni kiungo hai (Reeve, 2011). Suala la kubadilika kwa lugha huchunguzwa katika tawi la Isimu Historia. Wanaisimu historia huchunguza mabadiliko ya lugha katika mpito wa wakati kwa kutumia data kutoka kwa matini za kale. Vile vile, wataalamu hawa huchunguza mabadiliko ya lugha yanayoendelea katika kipindi cha kisasa. Mbinu ya kuunda-upya lugha hutumiwa kuelezea namna lugha husika ilivyokuwa katika vipindi maalum vyta kihistoria.

Mabadiliko ya lugha kihistoria huathiri viwango vyote vyta lugha. Kuna mabadiliko ya lugha kifonolojia yanayoathiri muundo wa sauti, mabadiliko ya kimofolojia yanayoathiri mofu za lugha, mabadiliko ya kisintaksia yanayoathiri muundo wa sentensi na mabadiliko ya kisemantiki yanayoathiri mfumo wa maana. Mabadiliko ya maana za leksia, ambayo yamechunguzwa katika utafiti huu, ni mabadiliko ya kisemantiki yanayoathiri maana za maneno. Maneno ni viambajengo hai vyta lugha ambavyo maana zake hupata zikakua zikabadilika na pengine hata zikafa (Massamba, 1988). Mabadiliko ya maana za leksia hutokea haraka zaidi kuliko aina nyingine ya mabadiliko ya lugha hivi kwamba kizazi kimoja kinaweza kushuhudia mabadiliko hayo (McMahon, 1994). Mabadiliko ya lugha wakati mwingine huwa ya polepole na wakati mwingine kutobainika kwa wepesi (Schendl, 2001). Mabadiliko ya maana leksia huhusu maana ya leksia kupanuka, kuwa finyu au kutumika tu katika miktadha finyu. Pia yanahuisha usawajikomaana na uemesajimaana unaosababishwa na mpito wa wakati. Maana pia huweza kuhamishiwa katika dhana nyingine mpya kabisa kianalojia.

Suala la mababiliko ya maana si suala geni katika lugha ya Kiswahili. MBAABU (1985, 1996) na NABHANY (1995, 2012) wanaeleza kuwa kuna ushahidi uliopo unaonyesha kuwa Kiswahili cha zamani kilijulikana kama Kingozi. Washairi wengi walijua hili na wakatunga mashairi wakitumia Kingozi kwa kuwa walipendelea kutumia msamiati wa kale. Kingozi ni lugha ya Kibantu. Lugha hii ilibadilika na wakati na baadhi ya leksia kutoweke.

Kinyume na lugha nyingi za kiafrika, lugha ya Kiswahili ina historia ndefu ya maandishi. Maandishi haya, hasa yaliyoandikwa kabla ya karne ya ishirini, ni vyanzo muhimu vinayowawezesha wanaisimu historia kufuatilia mabadiliko na maendeleo ya lugha ya Kiswahili katika vipindi anuwai vya kihistoria. Leksia nyingi za kale za Kiswahili hupatikana katika mashairi ya kirasimi yaliyoandikwa kabla ya karne ya ishirini na huonekana kuwa geni kwa wazungumzaji wa kisasa. Ulinganisho na uchanganuzi wa matini mbalimbali za Kiswahili za kabla ya karne ya Ishirini na na zile za baadaye, unadhihirisha mabadiliko katika muundo wa Kiswahili ikiwa ni pamoja na mabadiliko ya maana leksia. Kwa mfano, KINEENE (2005) anaeleza kuwa Kiswahili kilichotumiwa katika *Kasida za Hamziyyah* ni cha zamani sana hata maneno mengine hayatumiki tena. Aidha, maneno katika matini za *Al Inkishafi*, *Diwani ya Muyaka Bin Haji* na *Utendi wa Fumo Liyongo* ni tofauti na lugha katika matini za karne ya Ishirini na moja. Kwa mfano neno ‘mkuu’ hivi leo lina maana ya ‘mtu mwenye madaraka’ au ‘aliyekabidhiwa dhima fulani,’ lakini kihistoria lilimaanisha ‘mtu mwenye umri mkubwa.’ Umbo asili lilikuwa ‘mkuu’ lakini likapoteza /l/ na kuwa ‘mkuu’ (KINEENE, 2005). Aidha, katika *Utendi wa Fumo Liyongo* (KIJUMWA 1913), Kiswahili kilichotumiwa katika matini hii kinatofautiana na kile cha karne ya ishirini na moja hasa katika upande wa leksia zilizotumiwa. Japo kuna wataalamu na wahakiki walioshughulikia matini za kale za Kiswahili kama vile HICHENS (1939), HARRIS (1962); KNAPPERT (1979); ALLEN (1971);

Abdulaziz (1979); Klein-Arendt (1987); Kineene (2005), Timammy na Swaleh (2013) mionganoni mwa wengine, pengo la maarifa lingali lipo. Yamkini, ni wataalamu wachache waliofutilia kwa kina na kwa mantiki mabadiliko ya maana za leksia katika mpito wa wakati, licha ya kutaja leksia kadhaa zilizobadilika kisemantiki hapa na pale katika kazi zao. Ni hali hii ambayo imezua haja ya uchunguzi mahususi uliojikita katika mabadiliko ya maana za leksia za Kiswahili kwa kulinganisha Kiswahili cha kale na Kiswahili cha kisasa.

Maendeleo ya Kiswahili yameibua mikondo miwili ya mabadiliko katika lugha hii; kwanza, ni mabadiliko ya ndani ya lugha na pili, mabadiliko yanayoletwa na uingizaji wa leksia mpya katika lugha hii. Kila mkondo wa mabadiliko huathiri maumbo ya maneno pamoja na maana zake (Massamba, 1988; Arpple n.w, 2010). Aidha, mabadiliko haya huchukua sura na ruwaza zinazoelezwa kwa taratibu mbalimbali. Ili masuala haya yabainike wazi, tulibaini haja ya kuchunguza utaratibu huu katika lugha ya Kiswahili.

1.2 Suala la Utafiti

Ni dhahiri kwamba leksia za lugha ya Kiswahili sawa na za lugha nyingine duniani zimekuwa zikipitia mabadiliko anuai katika mpito wa wakati. Kubadilika kwa maana leksia ni suala linaloleta ubishi na kutokubaliana baina ya wazawa na watumiaji wa lugha na wataalamu wa isimu (Massamba, 1988). Wazawa wa lugha hung'ang'ania matumizi ya maneno na maana kubakia vilevile ilivyokuwa hapo awali. Kwa upande mwengine, wataalamu hutazama lugha kama chombo kinachokua na wakati mwengine kinacholeta maana kinyume na zilivyokuwa hapo awali. Mabadiliko huathiri mfumo wa maana na wakati mwengine huathiri mawasiliano pale ambapo leksia fulani inapata maana mpya. Japo maana mpya zinazoibuka huweza kukubalika mionganoni mwa wanalugha, wakati mwengine huleta utata. Aidha, leksia zinapobadilika kimaana au kupotea

hufanya maandishi yaliyopo kutoelewaka kwa urahisi hasa na wanaojifunza lugha kwa mara ya kwanza.

Matini za kale za Kiswahili husheheni leksia ambazo hazitumiwi katika maandishi ya karne ya ishirini na moja. Katika matini hizo, baadhi ya leksia zimetumiwa kuwasilisha maana iliyo tofauti au kinyume na maana yake ya kisasa. Hali hii imezua haja ya kuchunguza leksia mahususi za Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya maana, taratibu na michakato mahususi inayohusika, mahusiano ya kisemantiki ya leksia zilizobadilika na leksia za awali pamoja na kubainisha kiini cha mabadiliko husika. Pengo lililopo ni kwamba kumekuwa na juhudu chache za kueleza kwa kina na kwa umantiki mabadiliko ya maana za leksia, mikondo ya mabadiliko hayo na athari zake katika leksika ya Kiswahili.

1.3 Madhumuni ya Utafiti

Utafiti huu ulinuia kufikia malengo yafuatayo:

- (i) Kubainisha mifano ya leksia mahususi za lugha ya Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya kisemantiki.
- (ii) Kuchunguza michakato na taratibu mahususi za mabadiliko ya maana za leksia katika lugha ya Kiswahili, kabla na baada ya karne ya ishirini.
- (iii) Kubainisha vichocheo na misukumo ya kihistoria iliyosababisha mabadiliko ya maana leksia za Kiswahili.
- (iv) Kuchunguza mahusiano ya kisemantiki kati ya leksia zilizobadilika kimaana na leksia asilia.
- (v) Kubainisha athari na matokeo ya mabadiliko ya maana za leksia katika lugha ya Kiswahili Sanifu.

1.4 Maswali ya Utafiti

Utafiti uliongozwa na maswali yafuatayo:

- (i) Ni leksia gani za Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya kisemantiki?
- (ii) Ni michakato na taratibu zifi mahususi zilizoleta mabadiliko ya maana leksia katika lugha ya Kiswahili, kabla na baada ya karne ya ishirini?
- (iii) Ni vichocheo na misukumo ipi ya kihistoria iliyosababisha mabadiliko ya maana leksia za Kiswahili?
- (iv) Kuna mahusiano yapi ya kisemantiki kati ya leksia zilizobadilika kimaana na leksia asilia?
- (v) Mabadiliko ya maana za leksia yana athari na matokeo yapi katika lugha ya Kiswahili Sanifu?

1.5 Sababu za Kuchagua Mada

Mabadiliko ya maana ni swala lenye uzito mkubwa kiisimu. Ukweli ni kwamba watu wengi hawatambui kabisa iwapo kuna mabadiliko ya kisemantiki katika lugha yao. Mada hii ilichaguliwa ili kuchangia katika kuelewa na kueleza namna lugha ya Kiswahili inapitia mchakato wa mabadiliko na athari zake katika mfumo wa maana. Aidha, mada hii ilichaguliwa kwa sababu ya pengo liliodhahirika na ambalo watafiti wa Kiswahili hawakuwa wamelishughulikia kikamilifu. Kama tulivyokwisha kutaja katika §1.2, pengo hilo ni kwamba kumekuwa na tafiti chache zinazoelezea kwa umantiki mabadiliko ya lugha na mikondo ya mabadiliko hayo.

Mada hii iliteuliwa ili kuchangia kueleza historia ya lugha ya Kiswahili. Lugha ni sehemu ya utamaduni wa jamii. Iwapo tutakubali kuwa lugha ndicho chombo kitumikacho katika kuueleza, kuubainisha, na wakati mwingine kuumba ‘ulimwengu’ wa jamii husika, tutakuwa hatuna budi kukubali pia kwamba historia ya lugha huchukua nafasi muhimu sana katika jamii. Utafiti wa kihistoria wa lugha hivyo basi, utasaidia katika kujibu maswali kadhaa ambayo hayangeweza

kujibiwa bila kurejelea historia ya lugha. Kwa mfano, watu ambao si wanaisimu na ambao hawana usuli wowote kuhusu lugha ya Kiswahili wanapokumbana na leksia nyingi za Kiarabu zilizomo katika lugha hii (na ambazo hazipo katika lugha zingine za Kibantu), hukimbia kukinasibisha Kiswahili kuwa Kiarabu. Kwa hivyo, utafiti huu utakuwa na mchango katika kujibu maswali kuhusu asili na historia ya Waswahili na Kiswahili.

Mada hii iliteuliwa ili kuchangia katika taaluma ya Leksikografia. Kwa kweli, maelezo kuhusu leksia zilizobadilika kimaana yanaweza kutumiwa kuboresha kamusi za Kiswahili zilizopo. Vile vile, leksia za kale zilizokusanywa na mtafiti zinaweza kufufuliwa na pengine zikatumiwa kuzalisha istilahi mpya ambazo zinahitajika kila uchao kuwasilisha dhana mpya. Matokeo ya utafiti huu pia ni muhimu katika somo la Isimu linganishi.

1.6 Upeo na Mipaka ya Utafiti

Mabadiliko ya lugha ni ya aina nyingi. Kuna mabadiliko ya kifonolojia, kileksia, kimofolojia, mabadiliko ya kisintaksia, kisemantiki na mabadiliko ya kiorthografia. Katika utafiti huu tumejikita katika mabadiliko ya maana za leksia za lugha ya Kiswahili Sanifu. Kiswahili kinacholengwa ni kikale cha kabla ya karne ya Ishirini na Kiswahili cha baada ya karne ya ishirini, yaani Kiswahili sanifu. Mada hii ilichunguzwa kiisimu, japo baadhi data ilikuwa na asili katika matini za kishairi. Asili nyingine ya data ilikuwa matini za kinathari na za kileksikografia. Hizi ni pamoja na kamusi mbalimbali zilizotungwa katika vipindi tofauti vya kihistoria. Matini zilizotegemewa zilikuwa kumi na nne zinazosheheni leksia za kale na matini tisa zinazosheheni leksia za kisasa kama ilivyoelezwa katika §1.9.1. Matini za kale zilizochanganuliwa zimeandikwa kwa lahaja za kaskazini, za kati na za kusini. Kwa mfano, watanzi wa Utensi wa Hamziyya, Utensi wa Al Inkishafi na Utensi wa Mwana Kupona' wametumia lahaja za kaskazini. Kwa upande mwingine,

Steere (1870) na Burt (1910) wametumia lahaja za kusini. Kadhalika, data ya nyanjani ilikusanya wa Mombasa na Lamu. Maana za leksia za awali ndizo zimelinganisha na maana za leksia zizo hilo katika Kiswahili Sanifu.

Maana ilichunguzwa katika kiwango cha leksia na sio virai, vishazi au sentensi. Maana katika kiwango cha neno huitwa maana leksia na ndiyo huwakilishwa na vidahizo katika kamusi za lugha. Utafiti ulishughulikia maana dhanishi. Maana hii pia huitwa maana tambuzi, maana wazi au maana ya kawaida. Ni kitengo cha maana ambacho huwakilisha uwezo wa msemaji wa kutambua mambo. Maana hii basi ni jumla ya ufahamu unaowakilisha tamko la matukio na hali mionganini mwa mambo mengi. Hata hivyo, katika kueleza mabadiliko ya maana, mtarufi alishirikisha maana husishi ambayo huwa maana ya kando inayohusishwa na maana dhanishi (ya leksia fulani) na wanajamii. Maana hiyo hutokana na mahusiano mbalimbali ya vikoa leksia na vikwazo vyakijamii. Aidha, katika utafiti huu tulishughulikia leksia ambazo ziliambatanishwa na zingine ikiwamabadiliko ya maana yanadhihirika. Viwango vingine vyataga kama fonolojia na sintaksia vilihuushwa pale vilichangia kufikia malengo ya utafiti huu.

1.7 Misingi wa Nadharia

Utaratibu mwafaka ulizingatiwa wakati wa kuteua nadharia mwafaka ya kuongoza mchakato mzima wa utafiti. Mtafiti alitafuta nadharia yenyewe uwezo wa kufafanua vigezo huria na vigezo geu vya utafiti huu, ambavyo huambatana na malengo ya utafiti. Nadharia iliyohitajika ni iliyo uwezo wa kufafanua mabadiliko ya maana za leksia, sababu za mabadiliko, athari za mabadiliko ya leksia, mahusiano ya kisemantiki baina ya leksia na mwisho, uhusiano wa maana za leksia na historia ya jamii katika mpito wa wakati. Ili kutosheleza mahitaji hayo, nadharia ya Semantiki Tambuzi iliteuliwa kuongoza utafiti huu ikisaidiwa na nadharia ya Vikoamaana. Nadharia ya Vikoamaana

iliongezwa kwa sababu nadharia ya Semantiki tambuzi ilionyesha udhaifu katika kuelezea mahusiano ya ndani kwa ndani kati ya leksia na leksia nyingine. Tujadili nadharia ya Semantiki Tambuzi.

1.7.1 Nadharia ya Semantiki Tambuzi

Mtazamo huu ulioibuka katika miaka ya 1970 kwa sababu ya kutoridhika na mitazamo iliyotawala kipindi hicho na iliyotumia mfumo wa kanuni kufafanua lugha hasa nadharia zilizohusiana na Noam Chomsky. Nadharia ya Semantiki tambuzi ni sehemu ya nadharia pana ya Isimu Tambuzi yenye asili katika Saikolojia tambuzi (Vyvyan n.w, 2006). Isimu Tambuzi ni mtazamo unaochunguza uhusiano kati ya maumbo ya lugha, akili na maumbo yanayopatikana katika mazingira na jamii (Lemmens, 2017). Mtazamo huu hutazama lugha kama mfanyiko wa kiakili sawa na hisia nyingine za binadamu (Lee, 2001). Semantiki Tambuzi husisitiza kuwa ‘utambuzi wa lugha ni utambuzi tu.’ Kwa hivyo majopo ya maana kama vile leksia ni kijisehemu cha utambuzi katika akili ya msemaji au msikilizaji (Evans na Greeens, 2006). Kulingana na Lakoff (1987); Taylor (1999); Lee (2001); Croft na Cruse (2004); Vyvyan n.w, (2006) na Lemmens 2017), mtazamo huu una misingi ifuatayo:

(i) *Lugha kuwa sehemu ya utambuzi kwa ujumla*

Utambuzi wa lugha ni sehemu ya mfumo wa utambuzi wa binadamu kwa ujumla (Croft na Cruse 2004; Vyvyan na Greeens, 2006; Lemmens, 2017). Lugha haishughulikiwi na sehemu ya kipekee au mahususi kando na tambuzi za masuala mengineyo kama ya kisaikolojia na kihisia. Hakuna kifaa mahususi cha kiakili kinachoshughulikia lugha; msimamo unaokinzana na madai ya wanasarufi-zalishi.

(ii) *Kiini cha lugha huwa ni kuwasilisha maana*

Semantiki tambuzi hutambua kuwa kiini cha lugha ni kuwasilisha maana (Talmy, 2000; Vyvyan n.w, 2006). Maumbo yote ya lugha yamefumwa pamoja katika utambuzi kwa kusudi la kuwasilisha maana. Mhimili huu umetufaa kwani utafiti wetu ulijikita zaidi katika maana kuliko maumbo ya kifonolojia, kimofolojia na kisintaksia

(iii) *Lugha na maana huwa kipashio kisicho thabiti; utabirifu na ujarabati wake ni wa kiasi tu Wanaismu tambuzi hueleza kuwa usayansi wa lugha si thabiti* (Geeraerts na Kristiansen, 2012). Hii ndiyo hali inayodhihirika katika utafiti wa isimu historia na utafiti wa kilahaja ambapo dhana mbalimbali huzalisha matokeo anuwai. Isimu Tambuzi hujaribu kubainisha misukumo inayozua mtazamo tofauti ya dhana moja. Mhimili huu unaoana na kauli-msingi ya utafiti huu kuwa, maana za leksia za Kiswahili zimebadilikabadilika kiwakati.

(iv) *Maana imejikita katika maumbile ya binadamu yakiwa msingi wa kufasiri dhana katika ulimwengu wake.*

Maana haipo kwenye ishara au maumbo ya lugha. Maana inaumbika katika tajriba za pamoja za watu zinazohusiana na umbile la binadamu. Maumbile na umbo lake binadamu humjengea binadamu misingi ya kutambua dhana mbalimbali katika mazingira yake, kile wanaismu tambuzi huita picha au taswira (Vyvyan n.w, 2006; Lemmens, 2017). Kwa mfano, mtoto anaanza kuelewa dhana ya ‘ndani na nje’ kupitia tajriba yake ya kuweka vitu ‘ndani ya’ mdomo wake. Matumizi ya hisia za binadamu yaani kuona, kusikia, kuonya, kunusa na hisia ya mguso humjengea misingi inayomsaidia kuufafanua ulimwengu halisi na wa kidhahania kupitia picha za kisitiari (Lakoff, 1987; Lakoff na Johnson, 1999). Basi, binadamu husimbua maana kutokana na namna anavyofasiri ulimwengu wake. Mhimili huu ulikuwa muhimu katika kueleza tofauti mbalimbali zinazochipuka

kutoka na ufasiri wetu wa dhana moja. Pia, umetusaidia kueleza nafasi ya sitiari na lugha ya kimafumbo katika kuleta mabadiliko ya maana leksia.

(v) *Maarifa ya kiutambuzi huwa katika kategoria zenyenye mizunguko na uzito (wa maana) ukififia kutoka kiinimaana.*

Maarifa aliyonayo mtu huwa yamehifadhiwa katika kategoria mbalimbali (Lee, 2001; Langacker, 2016). Vyvyan na Greens (2006) wanaelezea kuwa leksia ni chombo kinachotumiwa na wazungumzaji katika kufikia maarifa yaliyopo katika hifadhi ya maarifa katika utambuzi. Kwa mfano neno ‘paka’ linapotamkwa linachochea mhusika kufikia maana ya msingi ya paka pamoja na masuala mengineyo yanayozunguka dhana hii kama vile familia mbalimbali za paka, sauti na chakula wakipendacho. Aidha, maana ya neno ‘mama’ (mzazi wa kike) imeambatanishwa na maana nyingine za neno ‘mama’ kama vile, mama wa kambo, mama mlezi na mama mkwe. Maarifa haya kwa ujumla ndiyo hujenga mizunguko ya kategoria kuhusu maana ya neno ‘mama.’ Uzito wa maana hufifia ukiondoka nje ya kiinimaana au maana msingi (Croft na Cruse, 2004). Mhimili huu umesaidia katika kueleza namna maanamsingi huweza kupishana nafasi na maana za ziada. Dhana ya ‘mizunguko ya maana’ ilitusaidia katika kueleza kufifia kwa maana za leksia.

(vi) *Lugha huhusisha ujenzi wa picha za mawazo na mipaka ya kidhana katika mawanda ya kiutambuzi.*

Utambuzi na matumizi ya lugha huhusu kujenga mipaka ya kidhana (Lemmens, 2017). Mipaka hii hujengwa kwa kutumia uwezo wa kibinadamu wa kiutambuzi kuhusu vitu au dhana mbalimbali (Fauconnier, 1985). Binadamu ana uwezo wa kuhamisha dhana mbalimbali kidhahania kuitia sitiari, metonimu na uhulutishaji. Kulingana na wanaisimu-tambuzi, sitiari ni mchakato wa kuhamisha dhana kutoka kwa wanda moja na kuipachika kwa dhana tofauti ya wanda jingine (Lakoff na Mark, 1980). Mhimili huu umetusaidia katika kueleza mabadiliko ya maana leksia

yanayoletwa na matumizi ya sitiari, tasfida, metonimu na uhulutishaji. Croft na Cruse (2004) wanaeleza kuwa mipaka ya kidhana huweza kubadilika wakati maana inabadilika. Huu ndio msingi wa mabadiliko maana leksia.

(vii) *Maana hujikita katika kaida na tajriba za pamoja; ina sifa za kitamaduni*

Semantiki Tambuzi hutambua maana iliyojikita kwenye tajriba (Vyvyan na Greens, 2004). Maana ya kipashio fulani cha lugha haitokani na modula mahususi ya akili bali huakisi tajriba nzima ya binadamu. Binadamu si kiumbe cha kibiolojia tu; hujumuisha pia sifa za kitamaduni na kijamii, mambo ambayo hudhihirika katika matumizi yake ya lugha (Päivi na Maria, 2016). Kwa hivyo, wanaisimu tambuzi huzingatia mtazamo-tumizi katika uchanganuzi wa lugha. Mhimili huu umetusaidia katika kufafanua mabadiliko yanayoletwa na lugha ya kimtindo, lugha ya kimafumbo, lugha-mwiko na tasfida.

(viii) *Maana huwa na muundo wa kiensaiklopidia*

Maana hujumuisha maana msingi pamoja fahwa zake zote (Geeraerts, 2006; Lemmens, 2017). Japo kuna maana moja kuu ya kileksia, anayejua maana ya leksia fulani pia hujua maelezo mengineyo mengi yanayoambatanishwa na leksia hiyo. Vilevile, hakuna mipaka mahususi na bayana kati ya maana leksia na utambuzi unaotokana na maana hiyo. Kwa hivyo, maana ya leksia fulani ni maana kuu pamoja na maelezo ya matumizi yake katika miktadha anuwai ya jamii. Hii ndiyo maana ya kiensaiklopidia. Maana ya leksia fulani haiwezi kueleweka kikamilifu bila kuhusisha maarifa ya kiensaiklopidia ya leksia hiyo. Mhimili huu umesaidia kuonyesha uhusiano uliopo kati ya leksia fulani na maarifa yanayoambatanishwa nayo katika jamii.

Licha ya nadharia ya Semantiki tambuzi kutusaidia katika kupambanua maswala mengi yanayohusu utambuzi wa lugha na matumizi ya lugha katika jamii, tulihitaji nadharia ya ziada yenyе mihimili iliyo bayana zaidi katika kupambanua mahusiano ya kisemantiki kati ya leksia na leksia nyingine. Nadharia ya Vikoamaana iliteuliwa kujaza pengo hilo.

1.7.2 Nadharia ya Vikoamaana

Nadharia ya Vikoamaana iliasisiwa na mwanamuundo Jost Trier mwaka wa 1931 na kuendelezwa na wataalamu wengine kama vile L. Weisgerber, G. Miller, G. Ipsen na A. Jolles (Raskin, 1983; Crystal, 2010). Mtazamo huu pia umezungumziwa na Ullmann (1957), Lyons (1963), Palmer (1976), Yule (2006), Changhong (2010) na Crystal (2010). Nguzo kuu ya mtazamo huu ni kwamba, maneno ya lugha si maneno ambayo hujitegemea kwa upeke wake tu, bali huwa yamepangika katika makumbo ya maeneo au nyanja ambamo maneno haya huwa yanahusiana sana kimaana (Massamba, 2004). Nadharia ya vikoamaana ni nadharia ya uchanganuzi wa maana ambao unazingatia faridi za kileksika ambazo zina uhusiano wa kimaana katika lugha moja (Massamba, keshatajwa; Crystal, keshatajwa). Nadharia hii ina mihimili ifuatayo:

- (i) Lugha haijaundwa kwa leksia zenyе maana zinazosimama huru bali mafungu ya leksia yanayohusiana kimaana. Vikoamaana hivi ndivyo hushirikiana kujenga mfumo mzima wa kileksika. Leksia huweza kuhusiana hivi kwamba maana ya leksia moja inasaidia kueleweka na pengine hata kuwepo kwa leksia nyingine katika mfumo mzima wa ishara za lugha. Mhimili huu ulimsaidia mtafiti wakati wa kukusanya na kuchanganua data ambapo, leksia zilipangwa katika mafungu maalum yenyе leksia zinazohusiana kimaana. Mafungu yaliyoundwa ni kama vile; leksia za wanyama, leksia za vyakula na leksia kuhusu sehemu za mwili.

- (ii) Maana za leksia hueleweka kwa urahisi zinapoeleza kwa kuzingatia vikoa leksika na mahusiano yake katika mfumo mzima wa kileksika. Maana za leksia hazipatikani kwa misingi ya vijenzi vyta lugha bali kwa jinsi ambavyo zinahusiana na zingine. Uchanganuzi unaohusu maneno basi, unafaa uzingatie kigezo cha mahusiano ya leksia na leksia nyingine. Lyons (1963) anaeleza kuwa uhusiano wa leksia huzingatia mahusiano ya kifahiwa ya leksia husika, yaani mahusiano ya haiponimu, sinonimia (visawe), antonimu (unyume), homonimu na polisemia. Mhimili huu umetusaidia kueleza mahusiano ya kisemantiki kati ya leksia zilizobadilika kimaana na leksia asilia
- (iii) Mfumo mzima wa kikoa leksika hubadilika na hatimaye kuathiri mahusiano ya maneno iwapo neno fulani litabadilika kimaana. Mhimili huu umetusaidia katika kueleza athari za mabadiliko ya maana leksia zilizobadilika kimaana na matokeo ya katika lugha ya Kiswahili.

Nadharia ya Vikoamaana ina vigezo muhimu vilivyotusaidia katika kuchanganua muundo wa maneno, kuunda vikoa leksika na kueleza mahusiano ya ndani kwa ndani kati ya leksia na leksia nyingine. Hata hivyo, nadharia hii ni dhaifu katika kuonyesha uhusiano wa maana za leksia na matumizi halisi ya lugha katika jamii. Pia haina uwezo wa kushughulikia lugha ya kisitiari na tasfida. Upungufu huu ulishughulikiwa na nadharia ya Semantiki tambuzi kama tulivyoeleza katika § 1.7.1.

1.8 Yaliyoandikwa Kuhusu Mada

Sehemu imegawanywa katika sehemu mbili; maandishi ya jumla kuhusu mabadiliko ya maana leksia na tafiti kuhusu mabadiliko ya lugha ya Kiswahili.

1.8.1 Maandishi ya Jumla kuhusu Mabadiliko ya Maana Leksia

Maana katika lugha ni suala la kubadilika mara kwa mara (Fromkin n.w, 2014; Akmajian n.w, 2017). Mabadiliko ya kisemantiki hutokea polepole hivi kwamba inakuwa vigumu kuyashuhudia yanapoendelea (Yule, 2006). Kulingana na Mcmahon (1994) mabadiliko ya maana ndiyo hutokea kwa wepesi yakilinganishwa na aina nyingine za mabadiliko, yaani mabadiliko ya kifonolojia, kimofolojia na kisintaksia. Baadhi ya mabadiliko ya maana leksia hutokea haraka hivi kwamba kizazi kimoja kinaweza kushuhudia mabadiliko hayo. Hususan miaka ya 1960 leksia ya Kiingereza ‘*gay*’ ilikuwa na maana ‘-erevu, -enye ucheshi,’ lakini kufikia miaka ya 1980 ilikuwa imepata maana hasi yaani ‘shoga au hanithi.’ Mcmahon (1994) anaeleza kuwa kuna sifa tatu za lugha zinazojenga mazingira bora kwa mabadiliko ya maana leksia. Kwanza, leksia huwa na sifa za kipolisemia, yaani kuwa na maana zaidi ya moja kutegemea muktadha. Leksia huwa na maana moja ya kimsingi na maana zingine za kandokando. Wakati mwingine, watumiaji lugha huacha kutumia maana msingi na kupendelea maana za kandokando. Maana ya awali inaweza kutoweka kabisa au ikatumiwa sambamba na maana iliyoimarika. Pili, watoto wanaweza kupokezwa lugha kutoka kwa walezi kwa njia isiyostahili. Wapokezi huendelea kutumia leksia ikiwa na maana waliyoipokea. Hatimaye leksia hiyo huendelea kama sehemu ya lugha yao. Aidha, mabadiliko husababishwa na kubadilika kwa kirejelewa katika mpito wa wakati. Uhusiano kati ya ishara (neno) na dhana halisi ni wa kinasibu. Sababu hizi zimekuwa muhimu katika utafiti huu katika kueleza namna na sababu za leksia mbalimbali za Kiswahili kubadilika kimaana.

Kuna mbinu kadha zilizotumiwa kuainisha aina mbalimbali za mabadiliko ya maana. Uainisho ulio maarufu zaidi ni wa Bloomfield (1933). Bloomfield (keshatajwa) alibainisha mbinu ya ufinyizi wa maana, kupanuka kwa maana, kubadilika kisitiari, metonimu, sinekoche, chuku, udhalilishaji wa maana na kuimarika kwa maana. Naye Blank (1999) aliainisha kategoria kama

vile sitiari, metonimu, sinekoche, ufinyizi wa maana, upanuzi wa maana, kuchanganya maana, ukinzani kimaana na kusogea kwa maana. Uainisho wa Crowley (1997) na Campbell (1998) uliotumiwa na Rowanne (2008) katika utafiti wake, unafanana na ule wa Bloomfield (1933). Mugambi (2007) anasema kuwa kupanuka maana ni mbinu ya kuongeza maana ya leksia ili zitumike katika mikitadha mingi zaidi kuliko hapo awali. Ufinyizi maana hurejelea hali ambapo maana ya ujumla hupotea na kuanza kurejelea zile maana zilizo bayana (Narrog, 2012).

Shembilu (2015) alieleza kuwa kuna michakato minne mikuu ya mabadiliko ya kisemantiki: mchakato panuzi wa kisemantiki, mchakato finyizi wa kisemantiki, mchakato geuzi wa kisemantiki na mchakato kapa wa kisemantiki. Pia kuna michakato mingineyo midogo midogo: Mchakato ngonoshaji wa kisemantiki (utusitusi, udhalilikaji), mchakato sitiari wa kisemantiki, mchakato pacha wa kisemantiki na mchakato metonimu wa kisemantiki. Kazi hizi zimetusaidia katika kueleza mbinu mbalimbali za mabadiliko ya maana leksia.

Fasold na Connor-Linton (2006) wanaeleza kuwa lugha hubadilika kwa sababu binadamu wanatofautiana katika uwezo wao wa kuelewa na kutumia lugha. Wazungumzaji wa lugha wa majanibu, matabaka na vizazi mbalimbali hutumia lugha kwa mitindo tofauti na kuzua lahaja na sajili anuwai. Kila kizazi hupendelea kutumia lugha kwa njia ya kipekee au tofauti na vizazi vilivytangulia na hivyo kizazi kikongwe kuhisi kuwa kizazi kichanga kinaboronga lugha. Hali hatimaye huchangia katika kuleta mabadiliko ya maana. Aidha, pindi utamaduni na mifumo mingineyo ya kijamii na kisiasa inavyobadilika, ndivyo kipengele cha maana hubadilika ili kukidhi mahitaji ya jamii-lugha (Fromkin n.w, 2014). Leksia mpya huundwa ili kuelezea vifaa na dhana mpya zinazoibuka katika jamii (Päivi na Maria, 2016). Aidha, tabia ibuka za binadamu kama vile ndoa za jinsia moja na ugaidi ni baadhi ya masuala yanayosababisha mabadiliko ya maana za

leksia (Algeo na Butcher, 2013). Mathalani, leksia *gaidi* katika karne ya ishirini na moja imebadilika na kupata maana ya ziada. *Gaidi* huzuia hisia za kutia hofu na za kutisha kwa kuwa hutoa taswira ya mtu anayejitolea mhanga kufanya vitendo vya kikatili kama vile kushambulia watu wasio na hatia kwa mabomu bila kujali. Mawazo ya wataalamu hawa yametusaidia katika kueleza misukumo ya mabadiliko ya maana katika lugha ya Kiswahili.

Kipacha (2005) na Päivi na Maria (2016) wanaeleza kuwa lugha hubadilika kwa sababu mambo pia yamebadilika. Utamaduni hubadilika haraka haraka na lugha kama nyenzo kuu ya kuueleza na kuendeleza utamaduni huo haiwezi kubaki nyuma. Kipacha (keshatajwa) anasema moja ya sababu ni utashi tu wa wazungumzaji. Watu hupenda kubadili namna ya kusema kama wapendavyo kubadili mitindo ya nguo au nywele. Hupenda kuonyesha kuwa nao wanaenda na wakati. Nayo maendeleo ya kiteknolojia na uvumbuzi katika nyanja ya kisayansi wakati mwingine huleta mabadiliko ya virejelewa. Kwa mfano, kabla miaka ya 2000 B.K. leksia *bodaboda* iliwakilisha ‘usafiri kwa kutumia baiskeli.’ Hata hivyo maana hii imepanuka baada ya wasafiri wengi kuanza kutumia *pikipiki* kwa wingi kuliko baiskeli. Leo hii, leksia ‘bodaboda’ huwakilisha pikipiki ama baiskeli. Leksia pia hubadilika kwa sababu za kijamii, ambapo leksia hupata maana mpya kutokana na matumizi ya kipekee katika miktadha fulani ya kijamii. Leksia kama vile *nyayo* na *kamukunji* zimekuja kupewa maana mpya za kisiasa. Pia, sababu za kisaikolojia ambazo kimsingi zinahusu athari za miiko na tasfida ambazo huleta mabadiliko ya maana za leksia.

Akmajian n.w. (2017) wanaeleza kuwa mabadiliko ya maana husababishwa na mabadiliko ya jumla ya muundo wa kijamii na maendeleo ya kiteknolojia, dhana iliyozungumziwa awali na Lehmann (1962). Lehmann alitoa mfano wa leksia ya Kilatini *Penna* (unyoya wa nyuni) uliotumika kama kifaa cha kuandikia. Hata hivyo baada ya maendeleo ya kijamii na kubadilika

kwa utamaduni mali, maana ilisogea kwa kirejelewa kipyä cha kuandikia. Leksia hii ndiyo umbo asili la neno *pen* (kalamu). Aidha, alifafanua uhusiano kati ya mabadiliko ya maana na utamaduni ekolojia. Kwa mfano, alitambua kuwa lugha ya Eskimo ina leksia anuai za ‘barafu’ ilhali lugha ya Kiarabu ina leksia nyinyi za ‘ngamia.’ Alieleza kuwa iwapo watumiaji wa lugha hizi watahamia mazingira pasipo na dhana hizi mtawalia, maana hizo zitabadilika au kupotea.

Naye Malmkjær (1991) anaeleza kuwa mabadiliko ya maana za leksia hutokea katika kila lugha na huchukua mikondo au taratibu tatu kuu, yaani kupanuka kwa maana, ufinyizi wa maana na usogezi wa maana. Anaeleza kuwa mabadiliko ya lugha husababishwa na miiko ambayo ni makatazo katika kijamii inayozua tasfida na lugha za kijazanda. Mwiko ni jambo lililokatazwa katika jamii na watu wa jamii hiyo (Mugambi, 2007). Neno huwa mwiko ikiwa linaibua hisia mbaya kwa wazungumzaji. Baadhi ya miiko hujikita katika masuala kama vile kifo, dini, sehemu fulani vya mwili na magonjwa. Tasfida hutumiwa katika hali ya kuepuka maneno yenyé aibu au yanayozua hisia zisizofaa (Gathiga, 2010; Gachara, 2012).

Goyvaerts (1975) anasema kuwa kuna aina mbalimbali ya ushahidi unaothibitisha kuwepo kwa mabadiliko ya lugha. Kwanza, kuna ushahidi wa kiothografia unaotokana na maandishi ya kale. Pili, kuna ushahidi kutoka maandishi ya kisanaa yaliyodumu kwa muda mrefu bila kutoweka. Tatu, kuna ushahidi wa kazi zilizoandikwa na kuhifadhiwa na wanaisimu kuhusu lugha fulani. Mwisho, kuna ushahidi unaotokana na mtagusano wa jamii-lugha mbalimbali. Mtagusano huu unaweza kusababisha kuandikwa kwa matini hasa zinazozungumzia waliyoyaona wasafiri katika safari zao. Kazi ya Goyvaerts (keshatajwa) imekuwa muhimu kwa utafiti hasa katika kuteua matini zilizotoa data ya utafiti huu.

Habwe na Karanja (2004) wanaeleza kuwa dhana ya maana ni ya kidhahania kwa kuwa haina muundo thabiti kama vile viambajengo vingine vya lugha vya kifonolojia, kimofolojia na kisintaksia. Maana katika kiwango cha neno huru huitwa maana kileksia. Maana hii hurejelea maana ya msamiati wa lugha na ambayo huwakilishwa na vidahizo katika kamusi. Maana leksia pia huitwa maana kimsingi. Maana hii huwa thabiti ukilinganisha na maana nyingine zote. Maana nyingine kuu ni maana ya kisarufi ambayo hujitokeza katika muktadha wa matumizi katika sentensi. Maana hii huzalishwa na maana msingi. Maana nyingine za ziada ni maana husishi, maana elekezi na maana umaanisho. Katika utafiti huu tumejikita katika maana leksia, japo maana nyingine zilikuwa muhimu katika kuelezea mabadiliko ya maana, pale ambapo maana za ziada zimechuka nafasi ya maana msingi.

Crystal (2010) anabainisha kuwa masuala manne yanayoibua mabadiliko ya maana. Nayo ni:

- (i) *Sababu za kijiografia* – Watu wanapohamia mahali mbalimbali, kuna uwezekano lugha yao kubadilika.
- (ii) *Kuzuka na kutoweka kwa vifaa na dhana fulani* – Vifaa na dhana mpya zinaendelea kuzuka katika jamii na kulazimisha mabadiliko ya lugha. Leksia mpya hubuniwa au zilizopo kufinyangwa ili kuwakilisha maana mpya. Aidha, dhana na vifaa vinapotoweka kutumiwa leksia zinazohusika vilevile hupotea au kuhamishia katika dhana mpya.
- (iii) *Kupata lugha visivyo* – Watu kupata lugha kwa namna isiyofaa na kupochezana katika hali hiyohiyo hadi maana hizo kuzoleka.
- (iv) *Hadhi za kijamii* – Hali ya kiisimu-jamii ambapo watu huchukua mkondo-kinzani na wanajamii wengine katika matumizi ya lugha. Wao hunuia kujitambulisha na kujinasibisha katika matumizi yao ya kipekee ya lugha.

Kazi ya Crystal (keshatajwa) ilitusaidia katika kueleza baadhi ya sababu za kubadilika kwa maana leksia hasa nafasi ya misukumo ya kiisimujamii katika mabadiliko ya maana. Sababu ya (iv) hapo juu imetusaidia kueleza mabadiliko yaliyoibuka kutokana na sajili anuwai na misimu.

Mbaabu (1985) anajadili utamaduni wa Waswahili, matini za kale za Kiswahili na maendeleo ya lugha ya Kiswahili. Mtaalamu huyu anabainisha kuwa baadhi ya maneno yaliyokopwa yalibadilika kimaana yalipoingia katika Kiswahili. Mbaabu (keshatajwa) akirejelea kazi ya Johnson (1939), anaeleza kuwa maana awali ya neno *siasa* ilikuwa ‘*ungwana, umakinifu, utetezi (siasa), -enye kutunzwa kwa utaratibu maalum*. Katika kipindi hicho cha kihistoria (yaani miaka ya 1939), dhana ya ‘utetezi’ haikupewa muhimu mkubwa kama ilivyo sasa; ilikuwa mojawapo ya maana nydingi za leksia ‘siasa’. Katika Kiswahili cha kisasa, maana ile inayohusu ‘utetezi’ ndiyo imepewa kipaumbele huku maana nydinginezo zikitoweka. Ufafanuzi wa Mbaabu (keshatajwa) kuhusu utamaduni, mapisi na maendeleo ya fasihi andishi ya Kiswahili tangu karne ya kumi na tisa umejenga msingi thabiti katika kueleza mabadiliko ya maana katika utafiti huu.

1.8.2 Tafiti Kuhusu Mabadiliko ya Maana za Leksia

Hussein (2007) alichunguza mabadiliko ya maana ya maneno yenye asili ya Kiarabu katika Kiswahili. Aliangalia jinsi maneno yalivyobadilika maana yake asilia katika Kiarabu na kuchukua maana nydingine baada ya kuingia ndani ya Kiswahili. Kwa mfano, katika Kiarabu neno *taajir* lina maana ya *mfanyabiashara wa aina ye yote awe mkubwa au mdogo*. Mbaabu (1985) na Shembili (2017) wanaeleza kuwa *ta(a)jir* alikuwa ‘mwanabiashara mwenye duka.’ Katika maana ya kisasa, si lazima tajiri amiliki duka au awe mwaanabiashara; anaweza kuwa mfanyakazi wa serikali mradi ana mali nydingi. Kwa ufupi, tajiri ni mtu mwenye hali nzuri ya kiuchumi yaani mtu aliye na mali nydingi. Aidha, neno la Kiarabu *hanaa* lina maana ya ‘*kupongeza, kutoa hongera*.’ Katika Kiswahili

neno *hana* lina maana ya ‘kutoa rambirambi au mkono wa pole hasa kwa mfiwa’ Maoni ya mwandishi wa makala hii yanaoana na malengo yetu, japo katika utafiti wetu tumeshughulikia mabadiliko yaliyotokea ndani ya lugha ya Kiswahili na pia kushirikisha data ya leksia zenyе asili ya Kibantu.

Katika utafiti mwingine wa Hussein (2016) alichunguza mabadiliko ya kifonolojia na kisemantiki katika maneno ya Kiswahili yenye asili ya Kiarabu. Utafiti wake uliangazia uhusiano wa kihistoria uliopo kati ya Kiswahili na Kiarabu pamoja na maingiliano ya kijamii, kiutamaduni na kidini na athari yake katika Kiswahili. Ilibainika kwamba baadhi ya maneno yanapewa maana nyingine kinyume na ile maana ya asili au wakati mwingine maana hizo katika Kiswahili zinakuwa hazina usahihi kwa mujibu wa maoni ya mtafiti. Utafiti wa Hussein (keshatajwa) una uhusiano mkubwa na malengo ya utafiti wetu japo yeye hakushirikisha leksia zenyе asili ya Kibantu.

Akidah (2013) alichunguza mabadiliko ya kifonetiki na kisemantiki ya lugha ya Kiswahili akizingatia maneno yaliyokopwa kutoka kwa Kiarabu. Katika utafiti wake, Akidah (keshatajwa) alichunguza michakato mbalimbali iliyohusishwa kwenye ukopaji wa maneno ya Kiarabu hadi Kiswahili. Aidha, alibainisha mbinu mbalimbali za mabadiliko ya maana kama vile ufinyizi, upanuzi na udhalilikaji wa maana. Kwa mfano, anaeleza kuwa ‘msherati’ kwa maana ya ‘mtu anayependa tabia ya kujiingiza katika mapenzi haramu,’ lilitokana na leksia ya Kiarabu [fifrat] yenye maana nzuri ya ‘uhusiano wa karibu.’ Utafiti wa Akidah (keshatajwa) unashabihiana na wa Lodhi (2015) aliyechunguza mkopo wa maneno ya lugha za Mashariki, bara Hindi. Kwa kiasi kikubwa kazi zao zinahuusiana na utafiti huu, japo utafiti wetu ulilenga mabadiliko ya kisemantiki pekee, yaliyotokea baada ya maneno husika kuingia katika leksika ya Kiswahili.

Babusa (2017) alichunguza etimolojia na ubadilikaji wa maana na sauti kutoka lugha ya Kiarabu hadi Kiswahili. Kazi yake ilidhihirisha mabadiliko mbalimbali ya maana katika maneno katika mchakato wa ukopaji. Kwa mfano, maana asilia ya leksia *dari* katika Kiarabu ilikuwa *nyumba* lakini ilipoingia katika Kiswahili ilibadilika na kuwa *sehemu ya juu ya nyumba, iliyo chini ya paa*. Dari hupatikana pia katika neno **Dar** es Salaam (nyumba ya amani). Kazi hii imetufaa katika kuelezea mbinu za mabadiliko ya kisemantiki.

Bosha (1993) alichunguza athari ya kukopa kutoka kwa Kiarabu katika Kiswahili na mwishowe akaandaa kamusi tathilitha ya Kiarabu, Kiingereza na Kiswahili kwa kuyategemea maneno hayo yenye asili ya Kiarabu. Mchakato wa ukopaji ndio ulipewa kipaumbele katika kazi ya Bosha. Mtafiti huyu hakujikita katika mabadiliko ya maana, suala limeshughulikiwa katika utafiti wetu.

Massamba (1988) alieleza sababu za kubadilika kwa maana za maneno, akitumia maneno ya Kiswahili. Massamba (keshatajwa) alikusudia kuonyesha kuwa maneno kama viambajengo hai vya lugha ambavyo maana zake hukua, hubadilika na pengine hata zikafa. Katika makala yake anaeleza sababu za kiisimu, za kihistoria, za kisiasa, za kijamii, za kimiiko, za kisaikolojia na za athari za kigeni katika kubadilisha maana katika lugha ya Kiswahili. Hata hivyo, mtaalamu huyu anaeleza kuwa hakushughulikia sababu zote zinazoleta mabadiliko ya maana. Pia, amechanganua leksia chache mno. Makala hii imetufaa sana katika utafiti wetu kwani ilioana na baadhi ya malengo yetu.

Mwaro (2000) alifanya utafiti kutathmini istilahi za kiisimu na mbinu zinazotumiwa kuundia istilahi husika katika lugha ya Kiswahili. Mwaro (keshatajwa) alichunguza usayansi, ufaafu na ukubalifu wa istilahi hizo kimataifa. Katika utafiti wake amebainisha kuwepo kwa pengo kubwa

la kiistilahi katika nyanja ya isimu na sayansi. Ingawa Mwaro (keshatajwa) alilenga kutathmini ‘usayansi wa istilahi,’ alizungumzia kuhusu mbinu kadhaa za kuzalisha istilahi kama vile ufufuaji wa maneno ya kale ya Kiswahili na upanuzi wa maana, ambazo zina mchango muhimu katika utafiti wetu.

Mugambi (2007) alichunguza utohozi wa maana katika maneno ya Sheng.’ Alibainisha kuwa lugha ya Sheng’ imekopa maneno kutoka lugha mbalimbali na kubadilisha baadhi ya maneno yaliyoingizwa katika lugha hiyo. Aidha, alibainisha kuwa maneno yaliyotoholewa yanahusisha mbinu zifuatazo: usogezi maana, upanuzi maana, ufinyizi maana, uimarishaji maana na udhalilishaji maana. Katika utafiti wetu tumezingatia lugha ya Kiswahili.

Lusekelo (2017) alichunguza namna leksia mbalimbali za Kiswahili zinazohusu nafaka na aina mbalimbali za vyakula zilivyoenea katika lugha za Kibantu nchini Tanzania. Alibainisha kuwepo kwa mabadiliko mbalimbali ya kifonolojia na ya kisemantiki ya leksia zinazohusiana na vyakula. Kwa mfano, alibainisha kuwa leksia kongwe ya Kibantu ‘mtama’ ilipanuliwa kuwakilisha dhana ingizi ya *mahindi*. Mahindi huitwa mtama (*itama*) katika Kigogo; *uhemba* ikiwa ni leksia ya mtama. Katika Kimachame na Kipare mahindi huitwa –*emba*. Guthrie (1971) alitaja shina **pemba* likiwa la mtama ambalo pia hutumika kuwakilisha mahindi katika sehemu za kaskazini mashariki mwa Tanzania. Mfano huu unaonyesha kupanuka kwa maana ya leksia *mtama*. Utafiti huu ulitufaa kuelezea mabadiliko ya maana za leksia za vyakula.

Shembilu (2015) alichunguza namna nomino za mkopo zinavyopokewa kisemantiki katika Kiswahili. Vile vile, alichunguza sababu za mabadiliko ya maana zinazojitokeza wakati wakati wa kupokewa kwa nomino mkopo akiongozwa na nadharia ya Sarufi Amilifu. Utafiti wake ulibainisha sababu za mbili kuu zilizochangia kwa kiasi kikubwa katika mapokezi hayo ya kisemantiki.

Kwanza, kuna sababu za mahitaji ya kifahiwa. Ikitokea haja ya leksia husika kuongezewa maana, basi mchakato panuzi wa maana hutokea. Ikiwa leksia ina maana nyingi zisizohitajika katika lugha kopaji, basi maana hizo zinapunguzwa. Sababu ya pili ni tofauti za kitamaduni kati ya lugha kopaji na lugha kopwaji. Kwa mfano, *gauni* katika utamaduni wa Waingereza huvaliwa na wanawake na wanaume. Vazi hili huvaliwa na wanawake harusini na majaji kotini. Pia huvaliwa mahafalini na hospitalini. Katika Kiswahili *gauni* ni kanzu au vazi livaliwalo na wanawake. Basi tofauti za kitamaduni zilipunguza maana ya *gauni* hadi moja tu. Kazi ya Shembilu (keshatajwa) inaoana kwa kiasi na baadhi ya malengo ya utafiti huu. Hata hivyo kazi yake ilizingatia zaidi data chache ya Kiingereza na Kiarabu.

Nabhany (2012) alikusanya maneno ya Kiswahili na kuyapanga katika makumbo themanini na manne. Baadhi ya maneno yanaonyesha kubadilika kimaana licha ya kuwa kazi yenewe haikulenga kujadili mabadiliko ya maana za leksia. Kwa mfano, neno *umeme* lilibadilika kimaana kutoka *mwangaza mkali utokeao wakati wa mvua* hadi *nguvu au mwangaza utokanao na stima au betri*. Nabhany alikusanya leksia mbalimbali za Kale (Kingozi) ambazo zimekuwa sehemu muhimu ya utafiti huu.

Sehemu hii imedhihirisha wazi kwamba kulikuwa na haja ya utafiti zaidi na wa kina unaolenga mabadiliko ya maana za leksia katika lugha ya Kiswahili hasa unaozingatia zaidi data yenyе asili ya kibantu pamoja na masuala mengineyo yaliyoshughulikiwa katika utafiti huu.

1.9 Mbinu za Utafiti

Kufanikiwa kwa utafiti wowote kwa kiasi kikubwa hutegemea ubora wa data iliyokusanya. Data bora hupatikana iwapo mbinu bora za utafiti zitatumwa katika utafiti husika. Katika utafiti wetu,

aina ya data iliyohitajika ilikuwa ya leksia ambazo zimebadilika kimaana; za Kiswahili cha kabla ya karne ya ishirini na cha kisasa. Utafiti huu ulitegemea zaidi data kutoka kwa matini zilizoandikwa katika vipindi tofauti vya kihistoria. Hii ni kwa sababu matini andishi huhifadhi maana za leksia kama zilivyokuwa nyakati maalum na hutoa data yakinifu, ya kuaminika na nyepesi kulinganisha kiwakati. Mtafiti alizingatia ukweli kwamba lugha ya Kiswahili kinyume na lugha nyingi za kiafrika ina historia ndefu ya maandishi kama ilivyojadiliwa kwa kina katika §2.1.2 na §2.1.3. Kwa mfano, *Utenzi wa Hamziyya* ulitungwa mwaka wa 1652 BK. Hata hivyo, utafiti wa nyanjani ulihitajika ili kupata data ya ziada na kuthibitisha kuwepo kwa mabadiliko ya kisemantiki katika baadhi ya leksia zilizokusanywa kutoka kwa matini andishi.

1.9.1 Utafiti wa Awali Nyanjani

Mtafiti alihakikisha kuwa amejitayarisha vilivyo kabla ya kutekeleza utafiti kamili nyanjani. Basi, utafiti wa awali ulifanyika mjini Mombasa. Sehemu hii iliteuliwa kwa sababu ilikuwa mojawapo ya sehemu iliyokusudiwa kufanyiwa utafiti kamili. Madhumuni ya utafiti wa awali yalikuwa ni kufanya majoribio mbinu mbili za ukusanyaji wa data zilizokusudiwa kutumika katika utafiti kamili wa nyanjani, yaani hojaji na mahojiano. Katika majoribio hayo, hojaji kumi peke zilitumika. Pia watu watano walihojiwa kwa kuzingatia orodha ya maswali yaliyokuwa yamekwisha kutayarishwa. Jumla ya leksia thelathini zilizobadilika kisemantiki zilikusanywa kuitia mbinu za mahojiano na hojaji. Matokeo ya utafiti awali yalimsaidia mtafiti kuboresha vifaa vya kukusanya data na kumpa uhakikisho wa kupata data iliyohitajika. Kadhalika, mtafiti alitumia nafasi hii kutafuta wasaidizi wawili wa mtafiti ili wapewe mafunzo kabla ya utafiti kamili.

Utaratibu wa utafiti pia ulihuisha usampulishaji, ukusanyaji, uchanganuzi na uwasilishaji wa data. Tutaeleza namna kila hatua ilivyoteklezwa tukifuatana msanjari huo.

1.9.2 Usampulishaji

Utafiti ultumia sampuli kusudi na sampuli ya kinasibu. Sampuli kusudi huwa mwafaka pale ambapo sehemu fulani inaaminiwa ndipo pana data mwafaka inayoafiki malengo ya utafiti (Kombo na Tromp, 2006; Orodho, n.w. 2016). Uteuzi wa matini andishi zilizotoa data ya utafiti huu zilisampuliwa kwa mbinu kusudi. Kwa mfano, *Utenzi wa Hamziyya* uliteuliwa kwa sababu una maneno mengi ya kale. Biggam (2008) na Orodho n.w. (keshatajwa) wanaeleza kuwa sampuli ya kinasibu huwa muhimu ili kutoa nafasi sawa ya ushirikisho wa data na wahojiwa; haina mapendeleo. Matini ziligawanywa katika makundi mawili, yaani matini zinazosheheni Kiswahili cha kale na yale yanayosheheni Kiswahili cha kisasa. Matini zifuatazo ziliteuliwa:

- (i) Krapf (1882). *Dictionary of Suaheli Language*
- (ii) Burt (1910). *Swahili Grammar and Vocabulary*
- (iii) Hichens (1939, 1972). *Al-inkishafi; The Soul's awakening*
- (iv) Allen (1971). *Tendi: Six examples of a Swahili Classical Verse form with Translations and Notes*
- (v) Abdulaziz (1979). *Muyaka 19th Century Swahili Popular Poetry*
- (vi) Kineene (2005). *Utenzi wa Hamziyya*
- (vii) Werner (1934). *Utendi wa Kwana Kupona: The Advice of Mwana Kupona upon Wifely Duty*
- (Viii) Mulokozi (mha.) 1999. *Tenzi Tatu za Kale*
- (ix) Chiraghdin (1987). *Malenga wa Karne Moja*
- (x) Whiteley (1958). *Maisha ya Hamed Bin Muhammed El Murjebi yaani Tippu Tip kwa Maneno yake Mwenyewe*
- (xi) Stigand (1915). *A Grammar of Dialectic Changes in the Kiswahili Language*
- (xii) Nabhani (2012). *Kandi ya Kiswahili*
- (xiii) Steere (1870, 1919). *A Handbook of the Swahili Language as Spoken at Zanzibar*
- (xiv) Polome (1967). *Swahili Language Handbook*

Kama ilivyoolezwa hapo awali, matini hizi zilisampuliwa kimakusudi kwa sababu zinasheheni data mwafaka na iliyotosheleza mahitaji ya utafiti huu. Yamkini, zinasheheni leksia za kale ambazo zilihitajika kuwakilisha Kiswahili cha kabla ya Karne ya Ishirini katika ulinganisho wa maana za leksia kiwakati. Kadhalika, matini husika zinaakisi nyanja anuwai za kijamii. Kama tulivyooleza katika §1.6, sampuli ya matini za kale ziliwakilisha lahaja za kaskazini, za kati na za kusini. Kwa mfano, matini za *Utenzi wa Hamziyya*, *Utenzi wa Al Inkishafi* na *Utenzi wa Mwana Kupona* ziliwakilisha lahaja za kaskazini za Kiswahili. Kwa upande mwingine, matini za Steere (1870) na Burt (1910) ziliwakilisha lahaja za kusini. Sampuli ya pili ya matini ilikuwa ya kazi za hivi karibuni. Nazo zilikuwa zifuatazo:

- (i) BAKITA (2015). *Kamusi Kuu ya Kiswahili*
- (ii) TUKI (2013). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*
- (iii) Moraa (2012). Data kutoka mradi wa kuzalisha istilahi za Microsoft East Africa
- (iv) Longhorn (2011). *Kamusi ya Karne ya 21*
- (v) E. A. E. P. (2011). *Comprehensive Swahili- English Dictionary*
- (vi) Wambua (2007). *Kiangaza cha Kiswahili . Marudio ya KCPE*
- (vii) Massamba (Mha.) 2004. Kamusi Falsafa ya Lugha ya Isimu
- (viii) King'ei (2000). *Miale ya Uzalendo*
- (ix) Maanga (1997). *Maneno Yanayotatanisha Kimaana na Kimatamshi*

Uteuzi wa sampuli ya matini za kisasa ulikuwa wa kimakusudi. Matini zilizohusishwa zilikuwa za kiisimu na kifasihi. Baadhi ya matini hizi ni za kileksikografia zinazosheheni idadi kubwa ya leksia za kisasa katika nyanya anuwai za jamii. Sampuli hii ilifaa kwa kuwa ilitoa nafasi ya kulinganisha maana za leksia za Kiswahili cha awali na cha kisasa. Hata hivyo katika uchanganuzi mtafiti alitumia matini nyinginezo pale ulinganisho ulihitajika kama vile Johnson (1939), Krumm (1940) na Nurse na Hinnebusch (1993) na tafiti zilizotajwa katika utafiti huu. Pia, data nyingine kutoka makavazi mbalimbali zilihusishwa ili kufikia malengo ya utafiti huu.

Sampuli ya wahojiwa ilichukuliwa kutoka kwa wenyeji wa pwani ya Kenya walio na elimu-asilia. Walioteuliwa kuhojiwa walikuwa watu wazima wenye umri wa makamo na zaidi, wazaliwa asilia wanaozungumza Kiswahili au lahaja mojawapo ya Kiswahili na waliokulia katika utamaduni na mazingira ya Kiswahili. Sifa hizi zilikusudia kuzalisha data inayoaminika na kutegemewa. Kulingana na Orodho (2009) idadi ya wahojiwa zaidi ya thelathini inafaa kwa utafiti. Waliojaza hojaji walikuwa wasomi thelathini katika mji wa Mombasa, wakiwemo wafanyakazi wawili wa Swahili Centre. Nayo sampuli ya wahojiwa wa ana kwa ana ilikuwa ishirini. Orodho n.w. (keshatajwa) wanaeleza kuwa mara nyingi mbinu ya mahojiano huchukua muda mrefu inapotumika nyanjani. Hata hivyo mtafiti hupata nafasi ya kupewa ufanuzi zaidi wa dhana anazotafiti kwa kuuliza maswali wa ziada.

Milroy (1987) anapendekeza matumizi ya sampuli ndogo katika utafiti wa lugha kwa kuwa sampuli kubwa inaweza kuzua data yenye urudufu mwangi. Aidha, data chache mno haifai kwa kuwa kiwango cha makosa katika uwakilishi kinaweza kuwa cha juu. Kwa mfano katika utafiti wa Mwaro (2000) kiasi cha istilahi sabini (70) ziliteuliwa kutoka kwenye orodha kuu ya istilahi za isimu mia nane hamsini na tisa (859) zilizokuwa zimekusanywa na kujaribiwa kwa walengwa mia moja na ishirini (120). Nao utafiti wa Rowanne (2008) ulitumia maneno ishirini tu. Gay (1981) anasema kuwa asilimia 10% ya sampuli inatosha kuwakilisha kizima. Katika utafiti huu, ilionekana idadi ya leksia mia tano na thelathini zilizokusanywa ingekuwa kubwa mno kuchanganuliwa. Louangrath (2016) anaeleza kuwa ikiwa sampuli jumla inajulikana, fomyula ya Yamane (1967) inaweza kusaidia kubainisha idadi ndogo zaidi ya sampuli inayofaa kuchanganuliwa. Fomula hiyo ni $n = \frac{N}{1+Ne^2}$ ambapo ***n*** ni sampuli ndogo zaidi inayokubalika; **N** ni sampuli nzima na **e²** ni kiwango cha makosa kinachokubalika. Ikiwa uhakika unaolengwa ni wa

asilimia 95% na uwezekano wa makosa wa 0.05%, basi sampuli ndogo zaidi iliyokubalika kutoka kwa sampuli kubwa ya leksia 530 (N) ilikuwa ifuatayo:

$$n_{Yamane} = \frac{N}{1+Ne^2}$$

$$n = \frac{530}{1+530(0.5^2)} \quad n = \frac{530}{1+530(0.0025)} \quad n = \frac{530}{2.325}$$

$$n = 227$$

Ikiwa idadi ndogo zaidi inayokubaliwa kuchanganuliwa katika utafiti huu ni maneno mia mbili na ishirini na saba (227), basi uamuzi wa kuteua jumla ya maneno mia mbili na hamsini (250) kisha mengineyo kuorodheshwa katika viambatisho unafaa. Data hii ilikuwa wakilishi na faafu kwa sababu mabadiliko ya kileksia ni mchakato unaochukua muda mrefu. Haikuwa lazima kwa data iliyoteuliwa kuwa imetiwa katika kamusi za Kiswahili Sanifu zilizopo mradi inapatikana katika matini za kabla ya Karne ya Ishirini.

1.9.3 Ukusanyaji wa Data

Ubora wa kazi yoyote ya utafiti hutegemea ubora wa data iliyokusanywa (Kombo na Tromp, 2006; Orodho n.w, 2016). Katika utafiti kamili, mbinu tatu zilizotumiwa kukusanya data zilikuwa mbinu ya usomaji, hojaji na mahojiano. Tutaanza kwa kueleza mbinu ya usomaji ambayo ilitekelezwa maktabani.

1.9.3.1 Mbinu ya Usomaji

Data ilikusanywa baada ya kusoma kwa makini matini zilizoteuliwa katika utafiti huu. Leksia za kale na leksia zilizotumiwa katika matini husika zilitambuliwa kabla ya uchunguzi zaidi kufanywa ili kubainisha leksia zilizobadilika kisemantiki. Aidha, mtafiti alitembelea makavazi mbalimbali

yaliyohifadhi maandishi mbalimbali ya kale ambayo aliyadurusu kwa makini. Makavazi yaliyotembelewa ni pamoja na makavazi ya Swahili Culture Centre (Mombasa) na Nairobi. Maktaba ya kibinagsi ya Marehemu Sheikh Nabhani ambapo alihifadhi miswada mbalimbali. Baadhi ya kazi zake zimehifadhiwa katika Swahili Culture Centre, Mombasa. Kadhalika, mtafiti alidurusu matini teule na vitabu anuwai katika maktaba ya Chuo Kikuu cha Kenyatta. Data iliyotambuliwa iliorodheshwa katika majedwali yaliyoundwa kwa kusudi hilo. Matini za kisasa zilitoa nafasi ya ulinganisho wa kimaana ili kubainisha maana za leksia zilizobadilika. Ujuzi wa mtafiti kuhusu maana za leksia ulikuwa nguzo muhimu katika uteuzi wa data mwafaka.

1.9.3.2 Mbinu ya Hojaji

Mbinu ya hojaji ilitumiwa kukusanya data kutoka kwa wenyiji wa pwani ya Kenya walio na ujuzi wa Kiswahili na elimu-asilia. Hawa walisaidia kutoa mifano mbalimbali ya leksia zilizopitia mabadiliko ya kisemantiki na maelezo yake. Mtafiti alikuwa ameunda hojaji mwafaka ya kukusanya data kutoka kwa wahojiwa waliosampuliwa kimakusudi kutokana na umilisi wao wa Kiswahili (Taz. Kiambatisho F). Hojaji zilipelekwa moja kwa moja kwa wahojiwa walioweza kufikiwa na mtafiti na wasaidizi wake. Wasaidizi wa mtafiti walikuwa wenyiji wa Mombasa waliofahamu vizuri eneo la utafiti. Pia, mtafiti alikuwa amewapa wasaidizi wake mafunzo maalum kuhusu madili ya utafiti na utaratibu mwafaka wa kusambaza hojaji kwa wenyiji. Orodho n.w. (2016) anaeleza kuwa ubora wa hojaji ni uwezo wake mkubwa wa kukusanya data nyingi kwa muda mfupi na kwa gharama yake huwa ya chini. Hojaji zilisaidia kukusanya leksia zilizobadilika kisemantiki hivi karibuni. Hata hivyo mbinu hii ilizalisha data iliyojaa urudufu mwingi labda kutokana na kumbukumbu fupi ya mwanadamu. Upungufu huu ulifidiwa na mbinu ya mahojiano.

1.9.3.3 Mbinu ya Mahojiano

Mtafiti aliandaa mahojiano ya moja kwa moja na wahojiwa. Shughuli hii iliendeshwa kwa mwongozo wa maswali yaliyokuwa yameandalika kabla ya mahojiano yenyewe. Kinyume na hojaji, mbinu hii ilifaa kwa sababu mtafiti alipata nafasi nzuri ya kupewa ufanuzi zaidi kuhusu masuala mbalimbali yaliyolengwa katika utafiti huu. Mathalani, mtafiti alipata nafasi ya kufafanuliwa maana za baadhi ya leksia zilizokuwa zimekusanya kutoka kwa matini andishi. Mtafiti ndiye aliendesha shughuli zote za mahojiano ili kuokoa muda na kuhakikisha kuwa mkondo wa majadiliano haujapotoka. Mawasiliano kuitia simu yalitumiwa kuweka miadi na wahojiwa na pengine kupata ufanuzi wa dhana fulani kutoka kwa wahojiwa.

Vifaa vingine muhimu vilikuwa kinasa sauti, kamera, daftari, vifutio, kalamu na rula. Ukusanyaji wa data ulihitaji vifaa mwafaka kama wanavyosema Kombo na Tromp (2006) na Orodho n.w. (2016). Hata ingawa baadhi ya maandishi yamefafanua baadhi ya maneno, ujuzi na ufahamu wa mtafiti ulikuwa nguzo ya kubainisha leksia zilizobadilika kimaana. Kwa maoni ya mtafiti, mahojiano ndiyo mbinu ilifana zaidi katika utafiti wa nyanjani.

Utafiti wa nyanjani haukukosa vikwazo na matatizo. Katika maeneo tuliyozuru, baadhi ya wahojiwa waliomba walipwe kabla ya kujibu maswali. Mtafiti alitumia muda mwingi kuwahimiza kujitolea kwa hiari. Fauka ya haya, wahojiwa wengine walitumia muda mwingi kujaza hojaji na ikabidi wasaidizi wa mtafiti kuhitaji malipo ya ziada kufidia muda waliopoteza kuendea hojaji mara kadhaa. Hali kadhalika, kulikuwa na ukosefu wa usalama eneo la Lamu wakati wa utafiti wa nyanjani, hali iliyowafanya wasaidizi wa mtafiti kuogopa kuandamana na mtafiti katika safari ya kwenda Lamu. Mtafiti alisaidiwa na mtaalamu wa Kiswahili cha kale, Sheikh Ahmed Nabhany (sasa marehemu) ambaye kwa bahati mbaya alikuwa mgonjwa. Nabhany alikuwa na matini muhimu kwake na zingine zimehifadhiwa katika Makavazi ya Swahili Centre, Mombasa

zilizofidia ‘pengo’ la kuwepo kwa idadi ndogo ya wahojiwa kutoka Lamu. Basi mtafiti alifupisha muda aliokusudia kutumia kule Lamu. Licha ya changamoto tulizopata, data iliyolengwa katika utafiti huu ilipatikana.

1.9.4 Uchanganuzi wa Data

Data iliyokusanywa maktabani na nyanjani iliunganishwa kwa makini kisha ikapangwa katika anuwai. Uamuzi wa kuunganisha data ya maktabani na ya nyanjani ulifikiwa ilipobainika kuwa uchanganuzi wa kandokando ungesababisha ujjirudiaji mwingi kulingana na aina ya data inayohusika katika utafiti huu, hasa uundaji wa vikoa leksika. Japo leksia mia tano na thelathini ziliwu zimekusanya, ni leksia *mia mbili na hamsini* zimeshirikishwa moja kwa moja katika kufikia malengo ya utafiti huu kama ilivyoelezwa katika §1.9.2. Leksia nyinginezo zimeorodheshwa katika viambatisho. Kabla ya uchanganuzi, leksia ziliainishwa katika mafungu mawili. Kwanza, ni fungu lenye leksia *mia mbili* ambazo ziliainishwa na kupangwa katika vikoa leksika ishirini na vitatu kwa misingi uhusiano wa kimaana. Massamba (2004) anasema kuwa vikoa leksika ni makumbo ya leksia yanayoashiria vitu vilivyo na uhusiano wa karibu. Kwa mfano, leksia za wanyama, leksia za vifaa, leksia za biashara na kadhalika. Uchanganuzi katika fungu hili ulinua kubainisha leksia mahususi zilizopitia mabadiliko ya maana kisha kubainisha michakato na taratibu mahususi ambazo zilizalisha maana mpya. Kwa kila leksia iliyochanganuliwa katika fungu hili, maelezo kuhusu mbinu za mabadiliko ya kisemantiki yaliambatanishwa. Pili, ni fungu la leksia *hamsini* zilizochanganuliwa pamoja na baadhi ya leksia zilizokuwa katika fungu la kwanza ili kufikia madhumuni mengineyo ya utafiti.

Data hii ilichanganuliwa kwa kuongozwa na malengo ya utafiti na mihimili ya nadharia ya Semantiki Tambuzi na nadharia ya Vikoamaana. Mihimili ya nadharia ilisaidia katika kufafanua

mabadiliko ya maana kupitia vigezo anuwai. Uchanganuzi ulihusu kutambua leksia zilizobadilika kimaana na kimatumizi, kueleza michakato ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika, kubainisha vichocheo na misukumo iliyohusika na kubainisha mahusiano ya kisemantiki kati ya leksia zilizodhahirisha mabadiliko ya maana na leksia asilia. Uchanganuzi pia ulihusu kubainisha athari za mabadiliko ya kisemantiki katika lugha ya Kiswahili. Kwa ufupi, uchanganuzi ulilenga kujibu maswali yaliyoongoza utafiti huu.

1.9.5 Uwasilishaji wa Matokeo

Uchanganuzi na matokeo yake umewasilishwa kwa maelezo kwa kiasi kikubwa. Majedwali, chati, picha na vielelezo vimetumiwa kuwakilisha aina mbalimbali ya maelezo na kupangwa katika sura mbalimbali. Matokeo ya utafiti yamejadiliwa kwa kurejelea maswali ya utafiti, madhumuni ya utafiti na mihimili ya nadharia iliyoongoza utafiti huu. Leksia zilizobadilika kisemantiki na maelezo yake, zimetawa katika viambatisho mbalimbali.

1.9.6 Maadili ya Utafiti

Katika utafiti huu, masuala ya kimaadili yametiliwa maanani. Umuhimu wa kuzingatia maadili ya utafiti ni kuhakikisha kuwa michakato yote na hatua zote hazina madhara wala hali yoyote inayodunisha wahusika na utamaduni wa wote wanaoshirikishwa katika utafiti. Mtafiti alizingatia uwazi, uwajibikaji, heshima, kutopendelea, haki na uwekevu katika hatua zote za utafiti. Watafitiwa walielezwa wazi malengo ya utafiti kabla ya kutoa habari. Watafitiwa walitoa habari kwa hiari yao; bila ya kushurutishwa. Mtafiti aliingiliana na wasimamizi wa utafiti, wasaidizi wa utafiti, watafitiwa na wanajamii kwa staha.

1.10 Hitimisho

Sura hii ya kwanza ya utafiti imeeleza kiini cha utafiti na utaratibu uliozingatiwa katika kufanikisha utafiti huu. Sura yenyewe imetoa usuli wa mada, suala la utafiti, malengo ya utafiti, mipaka na upeo, sababu za kuchagua mada, misingi ya nadharia, yaliyoandikwa kuhusu mada pamoja na mbinu za utafiti zilizozingatiwa. Sura inayofuata imeshughuliki mapisi ya lugha ya Kiswahili na mabadiliko mbalimbali ya lugha yakiwemo ya kileksia, ya kifonolojia, ya kimofolojia, ya kiothografia na ya kisemantiki kwa kutumia mbinu linganishi kwa kuhusisha mifano kutoka lugha anuwai.

SURA YA PILI

MAPISI NA MABADILIKO YA LUGHA YA KISWAHILI

2:0 Utangulizi

Sura hii imeshughulikia historia ya lugha ya Kiswahili na mabadiliko mbalimbali ya lugha yakiwemo ya kileksia, ya kifonolojia, ya kimofolojia, ya kiothografia na ya kisemantiki. Katika kujadili mabadiliko ya lugha ya Kiswahili mbinu linganishi imetumiwa kwa kuhusisha mifano kutoka lugha anuwai. Tumetangulia kujadili kwa ufupi historia ya Kiswahili na Waswahili kisha

tukajadili historia ya maandishi ya Kiswahili ili kuweka vyanzo vya data iliyotumiwa katika utafiti huu katika muktadha wake wa kihistoria.

2.1 Kiswahili na Waswahili

Kiswahili ni lugha ya Kibantu kama zilivyo lugha za Kipokomo, Kinyamwezi na Luganda. Kiswahili kina chanzo katika pwani ya kaskazini ya Kenya kati ya Lamu na Mto Sabaki; kutokana na kundi la Kisabaki la Kaskazini Mashariki, la tawi dogo la kikoa cha lugha cha Nija-Kongo (Nurse & Hinnebusch, 1993, Mbabu, 2007). Kundi la Kisabaki la Kaskazini Mashariki (pia *Wabantu wa Pwani na Maeneo Jirani* katika Massamba, 2002) linahusisha lugha kama vile Mijikenda, Kipokomo, Kiswahili, Kitaita, Ki-Elwana na Kikomoro. Lugha hizi zinaonyesha ukuruba mwingi wa kiisimu kulingana na Isimu-linganishi (Nurse & Hinnebusch, 1993).

Wanahistoria pokezi wanaeleza kuwa makao asilia ya Waswahili yalikuwa katika sehemu ya Shungwaya karibu na mpaka wa Kenya na Somalia, ambapo pia palikuwa mahali pa mtawanyiko wa kundi la Wabantu wa Mashariki ya Kenya kama vile Wakamba, Wakikuyu na Wameru (Mbaba, 1996). Kutoka hapa Kiswahili kilienea upande wa kusini hadi pwani ya Msumbiji, na upande wa kaskazini katika nchi ya Somalia, katika eneo lenye masafa ya maili zaidi ya elfu moja. Utengano ulioletwa na vizuizi vya kijiografia, masafa na mpito wa muda vilizalisha lajaja mbalimbali za Kiswahili. Maenezi kwa upande wa kaskazini yalilemazwa na uhasama kutoka kwa makabila ya wafugaji kama vile Wagalla na Wasomali (Massamba, 2002). Nabhan (2012) anasema kuwa lugha ya Kiswahili awali iliitwa Kingozi, ikiwa mojawapo ya lugha za Kibantu. Vipengele vifuatavyo vya kiisimu vinathibitisha kuwa Kiswahili ni lugha ya kibantu:

(a) *Msamiati*

Msamiati wa kimsingi ambao hupatikana katika kila lugha na ambao haukopwi na lugha yoyote ulimwenguni kama vile sehemu za mwili, juu, mwezi, maji na nyota unaonyesha kuwa Kiswahili kinafanana na lugha zingine za Kibantu. Hii hapa ni mifano:

Jedwali 2.1: Msamiati wa Kimsingi kutoka Lugha Teule za Kibantu

Kiswahili	Zulu	Ci-Ruri	Kikuyu
jicho	i(li)so	(e)liiso	riitho
ulimi	U(lu)limi	orurimi	rurimi
cheka	hleka	seka	theka
koho	khohleka	korora	korora

Asili: Massamba (2002:38)

Mifano katika jedwali 2.1 inafanana licha ya tofauti ndogo ndogo za kifonolojia. Hali kadhalika, kuna mshabaha katika msamiati wa kimsingi wa hesabu katika lugha kadhaa za Kibantu. Hali hii inadhihirika wazi tukilinganisha msamiati wa Kiswahili, lugha ya kibantu ya *Chichewa* inayozunguzwa nchini Malawi na lugha ya Kimeru inayozungumzwa nyanda za juu za Kenya:

(2.1)	Nambari	1	2	3	4	5	10
	Kiswahili	-moja/mosi	-wili/mbili	-tatu	-nne	-tano	kumi
	Chichewa	-modzi	-wiri	-tatu	-nayi	-sanu	khumi
	Kimeru	-mwe	-(j)iri	-t(h)atu-n(y)a	-t(h)ano		ikumi

(Bentley na Kulemeka 2001, Mtafiti)

Wanaozungumza Ki-Chichewa huwa na utaratibu wa kuhesabu hadi tano kisha kuongeza moja, mbili kuendelea, kwa tano. Basi ‘sita’ inakuwa *sanu ndi modza* (5+1) na ‘saba’ inakuwa *sanu ndi wiri* (5+2). Wameru huhesabu hadi kumi kisha kuongeza moja, mbili tatu kuendelea hivyo.

Katika ulinganisho wa Kiswahili na lugha nyinginezo za Kisabaki wa Nurse na Hinnebusch (1993) wakitumia msamiati mia moja wa kimsingi wa Kibantu, ilidhihirika wazi Kiswahili kinafanana na lugha zingine (za Kibantu) za Kisabaki kimsamiati na kisarufi kuliko lugha nyinginezo za Afrika

Mashariki. Ilibainika kuwa lugha za Kisabaki zimedumisha idadi kubwa ya msamiati wa kimsingi wa Kibantu: Swahili (72 %), Kikomoro (81%), Kimwiini 77%, Kimwani (69%), Mijikenda (74%), Kipokomo (76%), Ki-Ilwana (69%). Basi wastani wa lugha zote za Kisabaki ni 74% na Kiswahili 72%. Ilibainika kila lahaja ya Kiswahili imedumisha idadi tofauti ya msamiati wa kimsingi wa Kibantu. Hali kadhalika, ilibainika kuwa lahaja za kaskazini za Kiswahili kama vile Kiamu, Kipate, Kisiyu na Kitikuu zimedumisha idadi kubwa ya msamiati wa kimsingi (89%) kuliko zile za kusini kama vile Kiunguja, Kipemba, Kivumba na Kimtang'ata (72%) ambazo zimeathiriwa zaidi na msamiati wa kigeni.

(b) *Muundo wa Maneno*

Muundo wa maneno hususan mpangilio wa mofimu katika lugha za Kibantu huwa ambishi-bainishi. Katika lugha ambishi-bainishi kama Kiswahili, maneno huundwa kwa mwandamano bayana wa mofimu. Kwa mfano, kitenzi *aliandikiwa* kimeundwa kwa mofimu tano. Nazo ni: {**a**} (kiambishi kiwakilishi cha nafsi) + {**li**} (kiambishi kiwakilishi cha wakati) + {**andik**}- mzizi wa kitenzi) + {**iw**} (kiambishi kiwakilishi cha mnyambuliko) +{**a**} (kiishio). Aidha, viambishi vyta nafsi katika lugha za Kibantu havibainishi jinsia kama ilivyo lugha kama ya Kiingereza ambapo mofu ya jinsia ya kike huwa [she] na ya jinsia ya kiume [he].

(c) *Ngeli za Nomino*

Sifa nyingine kuu ya lugha za Kibantu ni nomino kupangwa katika makundi yaitwayo ngeli. Kiswahili huwa na ngeli kumi na nane sawa na lugha zingine za Kibantu Kisabaki na lugha za Kibantu za pwani, ya Kaskasini Mashariki kama inavyodhahirika katika jedwali lifuatalo

Jedwali 2.2: Ngeli za Nomino katika Kisabaki na Lugha za Kibantu cha Pwani ya Kaskasini Mashariki

KPKzM	LP	MK	LKz	LKs	KOM	Luguru
1 *u+mu-	o+mu-	m-	m-	m-	u+mu-	i+mu-

2	*a+βa-	a+wa-	a-	Ua-	wa-	u+wa-	i+wa-
3	*(g)u+mu-	o+mu-	m-	m-	m-	u+mu-	yu+mu-
4	*I+mi-	e+mi-	mi-	mi-	m--	i+mi-	i+mi-
5	*li+i-	edi+Ø-	Ø-	i-	Ø-	li+Ø-	li+Ø-
5(a)	*i+ji-	edi+dz-	dz-	i-/j-	j-	li+dz-	li+ts-
6	*(g)a+ma-	a+ma-	ma-	ma-	ma-	ya+ma-	γa+ma-
7	*I+ki-	e+ci/ki-	ki-	ki-	ki-	i+ji-	i+ki-
8	*i+vi-	e+vi-	vi-	zi-	vi-	i+zi-	i+pfi-
9	*i+N-	e+N-	N-	N-	N-	i+N-	i+N-
10	*zi+N-	e+N-	N-	N-	N-	zi+N-	tsi+N-
11	*u+lu-	o+yu-	lu-	u-	u-	u+u	u+lu-
12	*a+ka-	a+ka-	ka-	ka-	-	-	i+ka-
14	*u+βu-	u-	u-	11	=11	=11	u+u-
15	*u+ku-	ku-	ku-	ku-	ku-	?+u-	u+ku-
16	*a+pa-	(Φa-)	(ha-)	(pa-)	(pa-)	(? +βa-)	i+ha
17	*u+ku-	(ku-)	(ku-)	(ku-)	(ku-)	(? +h-)	u+ku-
18	*u+mu-	(mu-)	(m-)	(M-)	(m-)	(?+mu-)	u+mu-

Asili: Nurse na Hinnebusch (1993:338)

Ngeli za Kiswahili Sanifu zimegubikwa katika kundi **Lks** kwa kuwa Kiswahili kilisanifishwa kwa misingi ya lahaja ya Kiunguja, mojawapo ya lahaja za Kusini. Vile vile, katika lugha za Kibantu, viambishi vyta ngeli hutumika kama vipatanishi vyta kisarufi katika sentensi hasa kwa vitenzi, vivumishi na vielezi. Kwa mfano, '**Ki-ti kile ni kizuri**'. Pia, hali hii inadhihirika katika Ki-Sotho Kaskazini: **Ba-agishani ba hlwa ba re etela ka Mokibelo** (Louwrens, 1991:50]. Katika mifano hii, viambishi vyta ngeli vimetumika kuleta upatanisho wa kisarufi katika sentensi husika.

(d) *Muundo wa Silabi*

Lugha za Kibantu huwa na silabi zenye muundo wazi; zinazoishia kwa irabu. Muundo unaopendelewa wa silabi za lugha za Kibantu ni wa silabi wazi, yaani muundo wa

#(V)KVKV...V#. Hali hii inadhihirika katika lugha ya Kiswahili kwa mfano katika maneno kama #a\$li\$ye\$ku\$la# na #o\$a#. Desturi ya maneno ya Kiswahili huishia kwa irabu. Suala hili limejadiliwa kwa kina katika §2.2.2.

(e) *Mnyambuliko wa Vitenzi*

Lugha za Kibantu huwa na sifa maalum ya kunyambua vitenzi, utaratibu ambao huchukua ruwaza maalum. Viambishi vinyambulishi huongezwa baada ya mzizi wa kitenzi ili kuongeza maana iliyokusudiwa ya kisarufi. Kwa mfano, katika mzizi wa kitenzi cha Kiswahili *imb-*, tunapata minyambuliko kama vile *imb-i-a*, *imb-w-a*, *imb-ik-a*, *imb-ian-a* na *imb-ishw-a*. Katika lugha ya Kimeru, mzizi *in-* (*imb-*) una minyambuliko kama vile; *in-ir-a*, *in-w-a*, *in-ik-a* na *in-ithi-a*.

Maelezo (a) hadi (f) yanathibitisha kuwa Kiswahili ni lugha yenyе misingi ya Kibantu. Kwa karne nyingi, Kiswahili kilizungumzwa katika pwani ya Afrika Mashariki kabla ya kuenea na kutagusana na lugha nyinginezo kutokana na sababu za kijamii na kibiashara, hali ilioathiri muundo wake wa kileksia. Mabaharia na wanabiashara kutoka Uarabuni, Uajemi na nchi nyinginezo wametagusana na Wakazi wa Afrika Mashariki tangu miaka ya 100 B.K. Wanabiashara wa Kiarabu ndio waliipa lugha ya wenyeji jina Swahili; awali ikiitwa *Kingozi*. Mbaabu (2007) anasema kuwa athari za Kiarabu zilianza katika karne ya tisa na ya kumi huenda Wangozi walipewa jina *Waswahili* wakati huo. Neno *Swahili* linatokana neno la Kiarabu ‘sahil’ lenye maana ya ‘pwani.’ Bosha (1993) anasema kuwa asili ya neno Kiswahili kuwa ya Kiarabu haina maana kuwa Kiswahili ni Kiarabu. Bosha (keshatajwa) anasema kuwa hata jina la nchi ya ‘Philippines’ lilitokana na mfalme wa Uhispania Philip (1527-1598), lakini hili haliwafanyi Wafilipi kuwa Wahispania.

Biashara ililetu vifaa na dhana mpya kwa ambazo zilihitaji msamiati wa kuziwakilisha. Ukopaji wa istilahi ni mojawapo ya mbinu 'rahisi' za kuendeleza leksika ya lugha (Mwaro, 2000). Basi Kiswahili kikakopa msamiati kutoka lugha kama vile Kituruki, Kihindi, Kiajemi na Kiarabu mionganoni mwa zingine, ili kukidhi mahitaji ya kimsamiati. Nazo dini za Kiislamu na Kikristo pia zilichangia kukuza msamiati wa Kiswahili. Hati ya Kiarabu ilitumika kufunzia dini katika madarasa na kutungia tungo (tenzi) za kidini. Leksia nyingi za kidini zenye asili ya Kiarabu kama vile *dhambi*, *sala*, *hubiri*, *Mola* mionganoni mwa zingine ziliingia katika Kiswahili. Nayo dini ya Kikristo iliingia wakati wa utawala wa Wareno katika karne ya kumi na tano na kumi na sita. Baadaye, katika karne ya kumi na tisa Wamishonari walijifunza Kiswahili na kukitumia kutafsiri Bibilia na kueneza injili. Kwa kweli kamusi ya kwanza ya Kiswahili iliandikwa na Wamishonari. Mchango wa wamishonari wa kukuza leksia za Kiswahili umejadiliwa zaidi katika §2.1.4.

Wakati wa nusu ya kwanza ya Karne ya Kumi na Nane, Kiswahili kilipenya ndani ya Mashariki ya Afrika na kufikia Maziwa Makuu mintarafu ya misafara ya kibiashara iliyoelekea bara kutafuta pembe za ndovu na bidhaa zingine. Mmoja wa wanabiashara maarufu wakati huu alikuwa Tippu Tip (Hamed bin Muhammed el Murjebi). Misafara hii ilisambaza Kiswahili katika sehemu za bara. Katika kipindi hiki pia, biashara ya watumwa ilishamiri. Kwa mfano, katika Unguja pekee, watumwa 60,000 waliuzwa mwaka wa 1860 (Okoth, 2006). Wakoloni walipofika Afrika Mashariki walikuta Kiswahili kimeenea kote katika sehemu za pwani na bara hadi maziwa makuu; kikiwa lugha pana ya mawasiliano. Pia, Waswahili walikuwa wasomi waliokuwa na fasihi yao andishi iliyoadikwa kwa hati ya Kiarabu. Pia walikuwa wakiwasiliana kimaandishi kwa njia ya kuandikiana barua. Licha ya athari kutoka lugha mbalimbali kama Kiarabu na Kihindi, Kiswahili kimeweza kudumisha sifa zake zote za Kibantu.

Katika kijisehemu hiki, tumeonyesha kuwa misingi ya leksika ya Kiswahili ni ya Kibantu. Hata hivyo, mtagusano wa Waswahili na wazungumzaji wa lugha nyingine kwa muda mrefu, ulisababisha kuwepo kwa leksia nyingi za mkopo. Katika sehemu inayofuata, tumejadili kwa kifupi dhana ya Kingozi iliyotajwa hapo juu.

2.1.1 Lugha ya Kingozi na Wangozi

Dhana ya ‘Kingozi’ imezua maoni tofauti mionganoni mwa Wataalamu wa historia ya Waswahili. Kama tulivyotaja katika sehemu §2.1, Nabhany (2012) anasema kuwa ushahidi wa wanamapisi pokezi, ithibati kutoka maandishi ya kihistoria na ithibati za kiisimu unaonyesha kuwa lugha ya Kiswahili awali iliitwa Kingozi, ikiwa mojawapo ya lugha za Kibantu. Lugha ya Kingozi ndiyo ilikuwa lugha-mame ya ndimi za Kiswahili ambayo wenyeji waliita ‘kikae.’ Kulingana na Stigand (1915), Kingozi ni lugha ya kale iliyopotea na maneno machache yakasalia tu katika mashairi. Steere (1870) anasema kuwa Kingozi ni ‘*lugha ya kale ya Melinda (Malindi), msimbo wa kishairi, lugha ngumu kueleweka.*’ Naye Zhukov (2004) anaeleza kuwa Kingozi ni maneno yaliyotumiwa kishairi au kimafumbo na *waganga*, *manju* au *wangoi* katika sherehe za ngoma, nyimbo za kupunga mapepo au kwenye kumbi palipotumiwa lugha fiche. Zhukov (keshatajwa) anaeleza kuwa maneno *wangoi* na **Wangozi** yameundwa kutoka kwa shina moja. Leo hii, *ngoi* (wingi, *wangoi*) ni ‘mtu mwenye uhodari wa kuongoza katika uimbaji wa nyimbo’ (BAKITA, 2015). Zhukov (keshatajwa) anasema lahaja za kaskazini zina historia ndefu ya fasihi andishi hivyo, masalia ya Kingozi yanadhihirika zaidi katika sehemu za Malindi na Lamu. Naye Krapf (1882:150) alieleza:

“Kingozi ni maneno ya watu wa kale; *lahaja ya watu wa kale hasa katika Malindi na sehemu za kaskazini. ... maneno ya kirefu au ya mafumbo .. Kilinge...Ni lugha ya kijanja, ya kuchezea maneno”*

(Maneno katika herufi za mlazo ni tafsiri ya mwandishi)

Ingawa Krapf (keshatajwa) hakufafanua kipindi anachokiita ‘kale’, maelezo yake yanadokeza kuwa nyakati zake maneno ya Kingozi hayakutumika katika mawasiliano ya kawaida; yalitumika kwa upekee katika sanaa ya mazungumzo. Kutokana na maelezo ya wataalamu waliojadiliwa hapo juu, mambo matano yameibuka kuhusu lugha ya Kingozi:

- (i) Ni lahaja-kale ya Kiswahili yenyе asili ya Kibantu.
- (ii) Iliyozungumzwa miaka mingi iliyopita.
- (iii) Lugha yenyewe ilizungumzwa katika upwa wa Afrika Mashariki hasa kaskazini mwa pwani ya Kenya, sehemu za Lamu na Malindi.
- (iv) Kuna maneno ya Kingozi yaliyotoweka na mengine yakabadilika kimuundo na kimaana.
- (v) Baadhi ya maneno yake yamesalia katika tungo za Kiswahili cha kabla ya karne ya Ishirini, hususan katika mashairi ya baada ya karne ya ishirini kutokana sifa ya ‘uhifadhina’ ya mashairi.

Lekzia za Kingozi zikilinganishwa na za lugha nyingine za Kibantu zinaonyesha uwiano mkubwa kimuundo inavyodhiihira katika jedwali lifuatalo:

Jedwali 2.3. Ulinganisho wa Lekzia za Kingozi na za lugha zingine za Kibantu

<i>Kiswahili Sanifu</i>	<i>Kingozi</i>	<i>Kikuyu</i>	<i>Kiluya</i>	<i>Kikamba</i>	<i>Kimeru</i>
asali	uki	uki	vufi	uki	uki
ndegε	juni	jɔni	lipɔni	jupi	jɔni
ʃumvi	muju	muju	muju	muju	mwɔŋɔ
kidole	ʃanda	kiara	ʃitera	kjaaa	kiara

Kama ilivyoelezwa katika § 1.8.1, lugha hubadilika kwa sababu mambo pia yamebadilika. Hata hivyo, si maneno yote yenye asili ya Kibantu yaliyopotea au kubadilika kimaana na kifonolojia. Katika sehemu inayofuata, tumejadili historia kwa ufupi ya maandishi ya (au kuhusu) lugha ya Kiswahili.

2.1.2 Historia ya Maandishi ya Kale ya Mabaharia

Maandishi ya awali zaidi yanayohusu Afrika Mashariki ni kitabu cha Periplus of Erythraean Sea kilichoandikwa katika karne ya kwanza na Mgiriki asiyejulikani. Kitabu hiki kilinua kuwapa mwongozo mabaharia na wafanyabiashara wa Kiyunani katika maeneo ya nchi zilizopatikana katika Bahari ya Hindi (Polome, 1967;Ogutu na Kenyanchui, 2013). Kitabu hiki kinataja sehemu mbalimbali zilizotumiwa na mabaharia bila kuelezea lugha iliyotumiwa na wenyeji. Kinafaidi uchunguzi wa kitoponimu wa kuonyesha mabadiliko ya majina ya sehemu zilizotajwa katika matini hii. Makala ya Schoff (1912), katika Hinnebusch (1996), Appendix 1, inatoa fasili baadhi ya majina ya mahali. Kwa mfano, *Sarapion* (Mogadishu), *Nicon* (Barawa), *Pyralrue Islands* (Visiwa vya Pate, Manda au Lamu), *Raphta* (Pangani, Bagamoyo au Kilwa) na *Menuthias* (kisiwa cha Pemba au Unguja). Hata hivyo Massamba (2002) anatia shaka fasili hizi kutokana na maelezo machache yaliyotolewa.

Kitabu kingine cha kale ni cha Claudius, miaka ya 150 B.K, kuhusu ‘Jiografia ya Ptolemy.’ Claudius aliandika simulizi alizopata kutoka wanabiashara na wasafiri wengine. Claudius, sawa na mtangulizi wake hawakuzungumzia lugha za wenyeji (Polome, keshatajwa, Massamba, keshatajwa). Kwa hivyo maandishi haya hayakuwa na mchango wa moja kwa moja kwa utafiti huu. Baadaye mwaka wa 525 B.K. Cosmas Indicopleustes, mtawa kutoka Misri mwenye asili ya

Kigiriki alitoa masimulizi ya safari yake ya kwenda Ceylon (nchi ya India). Sehemu inayoaminika kuwa upwa wa Afrika Mashariki ilipewa jina *Zingion* (Polome, keshatajwa). Vile vile, kuna masimulizi ya kibaharia ya Tuang Ch'eng-Shih katika kitabu cha *Yu-yang-tsa-ts* yanayoaminika yanazungumzia kuhusu eneo la Somalia ya sasa. Kinadokeza kuhusu wenyeji wafugaji wa ng'ombe waliotoboa mishipa na kutoa damu waliyoichanganya na maziwa na kuyanywa bila kuyachemsha (Massamba 2002). Kitabu hiki hakikueleza aina ya lugha iliyotumiwa na wenyeji. Aidha, katika karne ya kumi Buzurg ibn Shahriyar katika kitabu chake *Kitab al-Hindi* (kitabu cha maajabu ya Hindi) alichokusanya masimulizi ya mabaharia mbalimbali waliosafiri majanibu mbalimbali ya bahari Hindi. Buzurg alisimulia kisa cha mfalme wa Sofala, katika pwani ya Zanj aliyeuzwa kama mtumwa kunakodhaniwa kuwa Oman kisha akatoroka. Maandishi hayana mchango wa moja kwa moja kwa utafiti huu.

Maandishi yanayotupa maelezo zaidi kuhusu pwani ya Zanj ni ya Hassan ibn Ali Al-Masud mwaka wa 912 B.K. Tunapata maelezo ya kina kuhusu watu wa Zanj, chakula chao, dini na tamaduni zao katika vitabu *The Meadows of Gold and Mines of Gems*, tafsiri ya Kiingereza ilioandikwa na Aloys Sprenger, M.D. (1813-1893). Katika maelezo ya Al-Masud, Wa-Zanj walitawaliwa na *flim au waqlim*; upotovu wa *mfalme au wafalme* (Polome, keshatajwa). Mungu wao walimwita *Maliknajlu*, labda ni upotovu wa neno la kikale la Mungu *mkulungulu* lenye maana ya *mkuu (mukulu)* aliye *juu (julu)* kulingana na Massamba (2002). Jina la mfalme wao lilikuwa *mkoma wandu/mkoma watu*; lakabu yenye maana ya ‘mtu akomeshey (auaye) watu.’ Aidha, anataja chakula *k-l-r* au *k-l-l* ambacho Knappet (1979) alifasiri kuwa *kilari/kilazi* ambalo kisasa ni kiazi. Kulingana na Krumm (1940), asili ya neno *kiazi* ilikuwa katika lugha ya Ki-Australia ambako neno *ubi-kaju* lilibadilika na kuwa ‘uvi-kazu’ lilipoingia Madagascar. Kutoka Madagascar

likaingia Afrika Mashariki na kuwa *viasi*. Basi leksia ‘kiasi’ iliingia pwani ya Afrika Mashariki kabla ya karne ya kumi na mbili. Kiazi (*mbatata*, *Ipomea Batata*) ambacho hakina sukari nacho kililoletwa baadaye na Wareno katika karne ya 15 au 16 (Blench, 2006). Inaonekana Waswahili walitambulisha dhana mpya na dhana iliyokuwepo tayari kisha wakapanua upeo wake wa maana.

Maandishi mengine muhimu yaliyorejelea Afrika Mashariki yalikuwa Ibn Hawaqal katika kitabu chake kiitwacho *al-Masalik wa'l al-Malik* na Abu Abudalla Muhammad al-Idris (1099-1165 B.K.). Yeye alikuwa mfanyakazi katika Ufalme wa Roger II wa Sicily na mwandishi wa *Kitab cha Rujar*. Maandishi yake yanataja sehemu mbalimbali za eneo la Zanj hata kama majina yaliyotumiwa hayafanani na majina ya miji na visiwa vya leo. Al Idris anataja jina la zamani la Zanzibar yaani *Ungudya* (Unguja) pamoja na aina tano za ndizi zilizopatikana huko yaani *kund, fili* (mkono wa tembo), *omani, muriani na sukari*. Leksia hizi tayari zinaonyesha mabadiliko ingizi ya kileksia kwa mfano leksia *sukari* yenye asili ya Kiarabu kutoka leksia *sukkar*. Mwandishi mwingine maarufu kutembea Zeila, Mogadishu na kisiwa cha Kilwa alikuwa Ibn Battuta (1304 – 1377 BK). Inakisiwa alitembea Afrika Mashariki mnamo 1331 BK. Katika maelezo yake anatumia neno *sawahil*, ambalo huaminika kuwa chanzo cha neno Swahili. Masimulizi yake yanatoa taswira ya wakazi wa upwa wa Afrika Mashariki (Okoth, 2006). Lugha ya wenyeji haikufafanuliwa.

Kwa ujumla, maandishi haya ya mabaharia yanawapa wanaismu-historia ithibati muhimu kuhusu leksia za kale za Kiswahili. Kwa mfano, *m-koma* *watu na wavaa ng'andu*. Maandishi haya pia yanadhihirisha mabadiliko ya kitoponimu. Majina mengi ya mahali hayatumiki na wazungumzaji wa Kiswahili cha kisasa. Hata hivyo neno *Zanj* limesalia katika jina la kisiwa cha **Zanzibar**. Kwa sasa huwakilisha sehemu ndogo sana, kinyume na ilivyokuwa katika karne ya kumi ambapo liliwakilisha eneo nzima la pwani ya Afrika Mashariki. Maandishi ya mabaharia yanaonyesha

kuwa mageuko mengi yametokea katika jamii za pwani ya Afrika Mashariki. Katika sehemu inayofuata, tutazingatia maandishi ya wenyiji wa pwani ya Afrika Mashariki.

2.1.3 Tungo, Tarihi na Tarjumi za Kale za Kiswahili

Tabia ya Waswahili ya tangu jadi ilikuwa kuhifadhi mambo yao mengi kwa njia ya tungo zao wenyewe. Licha ya wanamapisi kutokubaliana kuhusu tarehe mahususi za kutungwa kwa baadhi ya tungo, zimekuwa vyanzo muhimu vya historia, maendeleo na mabadiliko ya lugha. Utafiti huu hautajiingiza katika mijadala mirefu kuhusu tarehe za utunzi wa tungo zenyewe.

(a) *Tarihi za Uswahilini.*

Historia nyingine kuhusu Kiswahili inajitokekeza katika tarihi mbalimbali zilizoandikwa kuhusu miji ya Uswahilini, ya Pate, Lamu, Mombasa, Vanga na Kilwa. Katika tarihi hizi maswala ya utawala na matukio yaliyoathiri miji husika yamehifadhiwa. Kuna mambo kadha yanayoweza kudondolewa kutoka tarihi hizo kuhusu historia ya lugha ya Kiswahili. Katika tarihi ya Pate kunapatikana maneno ya kale ya Kingozi kama vile *ng'andu* (dhahabu) na *yumbe* (mfalme). Tarihi ya Kilwa (957-1131 BK) inataja lakabu ya mfalme aliyeitwa *mkoma* watu. Mfalme wa kwanza aliitwa Sultan Ali ibn al-Husain iliyepewa lakabu ya ‘nguo mingi’ (Polome, 1967). Nayo tarihi ya Lamu inataja koo mbalimbali ambazo zilikuwa na majina ya Kibantu. Maneno haya yanathibitisha kuwa Kiswahili kilikuwa kikitumika sehemu za Kilwa na majanibu yake kabla ya karne ya kumi.

(b) *Tungo na tarjumi za Waswahili*

Nabhany (1985) katika *utangulizi* wa Chiraghdin (1987), anasema kuwa utungo wa awali zaidi kuandikwa katika lugha ya Kiswahili ulikuwa *Utungo wa Mwana Ninga* uliotungwa na Fumo Liyongo kumsifu mkewe katika karne ya tisa, kumi au kumi na moja. Naye Harries (1962) anasema kuwa *Tambuka* (Tabuka) ndilo shairi la awali zaidi. Knappet (1979) sawa na Kineene (2005) wanasema ulikuwa *Utenzi wa Hamziyya* mwaka wa 1652 B.K. Makala asilia ya *Utenzi wa*

Hamziyya yalitungwa na Al-Busiri aliyeishi Misri na ukatarjumiwa na Sayid Aidarusi bin Athuman aliyeishi Pate, Kenya (Kineene, Keshatajwa). Kineene (keshatajwa) anaeleza kuwa *Utenzi wa Hamziyya* kunasheheni maneno mengi ambayo kwa kweli hayapatikani katika maandishi ya kisasa. Pia kuna miundo ya sarufi, msamiati na sauti ambazo zimepotea katika Kiswahili cha kisasa. Kwa mfano, tunakumbana na maneno yenyе sauti /l/ kati au kabla ya vokali kama vile *kilumbe* badala ya *kiumbe*, *Mulungu* badala ya *Mungu* na *lomba* badala ya *omba*. Pia kuna matumizi ya **-e/-le** kuwakilisha wakati uliopita kwa mfano, *liwele* badala ya ***kulikuwa*** na ***wawene*** badala ya ***waliona***. Aidha, tunakumbana na msamiati wa kale uliotoweka kama vile *kondo* (vita), *nangwi* (juu) na *langa* (hesabu) miongoni mwa mengine. Kasida hii inadhihirisha wazi kuwa muundo wa lugha ya Kiswahili umebadilika pakubwa katika mpito ya wakati. Utungo wa Hamziyya ulikuwa chanzo muhimu cha data iliyotumiwa katika utafiti huu.

Kulingana na Mulokozi na Sengo (1995) utungo wa awali zaidi ulikuwa *swifa ya Mwana Manga* (1532 B.K.), japo hawakutoa ushahidi wowote wa kutaja tarehe hizo. Ifuatayo ni orodha ya Mulokozi na Sengo (wametajwa) ya tungo mbalimbali za kati ya mwaka 1532 hadi 1913 BK.

Jedwali 2.4. Orodha ya tenzi za Kiswahili kati ya 1532-1913 BK

Mwaka (B.K)	Utenzi
1532	Swifa ya mwana Manga/Kumsifu Yanga
1652	Hamziyya
1663	Siri 'lAsirari
1728	Tambuka/Tabuka/Herekali
c 1750	Mwana Fatuma
c1750	Katirifu
c1800	Inkishafi
1840	Mashairi ya Muyaka, Ali Koti na wengine
1855	Ras 'Ighuli
c 1858	Utenzi wa Mwana Kupona
c1880	Kadhi Kassim; Seyyidna Hussein
c1895	Vita vy'a Wadachi kutamalaki Mrima
1910	Vita vy'a maji maji

1913*	Utenzi wa Fumo Liyongo
-------	------------------------

Asili: Mulokozi na Sengo (1995)

Japo tarehe halisi za kutungwa kwa baadhi ya tungo haziwezi kuthibitishwa, orodha hii inadhihirisha historia ndefu ya tungo za Waswahili. Tungo zenyewe zinasawiri utamaduni, dini na maendeleo ya jamiii katika vipindi mbalimbali vya kihistoria. Mathalani, *Utendi wa Al Inkishafi* uliotungwa na mshairi Mplate, Sayyid Abdulla Ali Nassir (1718 – 1815), ni utungo wa kidini unaolenga kuonya mwanadamu dhidi ya kufuata hawa na nufusi za ulimwengu na kumhimiza kuwajibikia matendo yake kwa kumcha Mungu (Chiraghdin, 1987). Mtunzi anaonyesha fahari ya watu wa Pate na namna walivyoishi katika karne ya kumi na nane ikiwa ni pamoja na usawiri wa mazingira, vifaa na majumba yao wakati huo. Utungo huu uliathirika sana na msamiati wa Kiarabu labda kwa sababu mtunzi alikuwa mwalimu wa sharia za Kiislamu. Sayyid Abdalla ndiye pia alitunga shairi la *Takhimisa ya Liyongo* au *Waji Waji* ambalo ni majigambo ya kumsifu jagina Liyongo. Utungo huo ulichapishwa baadaye na Askofu Steere mwaka wa 1870. Hadithi ya ‘Fumo Liyongo’ ni ya awali hata pengine kabla ya karne ya 12. Hadithi hii ilipitishwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine mionganoni mwa Waswahili. Fumo Liyongo hakuutunga utenzi huu. Basi, tarehe iliyotajwa na Mulokozi na Sengo (Keshatajwa) katika jedwali (2.4), inahusu wakati Mohamed Kijumwa, mzaliwa wa Lamu, alikusanya hadithi na kutuunga utenzi husika. Kijumwa alifariki mwaka wa 1930.

Tungo nyingine zimekusanywa na kuandikwa katika vitabu na diwani mbalimbali kama vile diwani ya *Malenga wa Karne Moja* (Chiragdin, 1987) na diwani nyinginez. Baadhi ya watanzi maarufu ni pamoja na Zaidi Mgumi (1758-1828) kutoka Lamu, Bwana Muyaka wa Muhaji (1776 – 1840) aliyeishi Mombasa, Bakari wa Mwengo (1760-1830) kutoka Pate, Ali Athman (Ali Koti)

aliyeishi mwaka 1776 - 1834 katika kisiwa cha Pate, Umar bin Amin Al-Ahdaly (1798-1869) na Mwana Kupona Binti Mshamu (1790-1860). Aidha, kulikuwa na watunzi kama Muhammed bin Shee Mataka Al-Famau (1825-1868) mfalme wa Siu, Suud bin Said Maamiri (1810- 1878), Muhamed bin Ahmed bin Sheikh Al-Mambasy (1820-1893) kutoka Mombasa pamoja na Mwalimu Sikujuwa bin Abdalla Batawi (1801-1889). Bila shaka watunzi wengi walipata hadithi zao kutoka kwa mapokezi simulizi ya Waswahili. Tungo za watunzi hawa zinawakilisha aina ya Kiswahili kilichotumika kabla na katika ya Karne ya Ishirini. Baadhi ya tungo hizi zilikuwa asili muhimu ya data ya utafiti huu kama ilivyoelezwa katika § 1.9.2. Maandishi ambayo yameshughulikiwa katika sehemu inayofuata yanahu kipindi, kati ya mwaka 1844 ambao mmisionari wa kwanza alifika Afrika Mashariki (Kasisi Krapf) hadi mwanzoni mwa karne ya Ishirini.

2.1.4 Maandishi ya Wazungu kuhusu Kiswahili

Majilio ya wazungu hasa wamisionari kutoka Ulaya yalifungua ukurasa mpya katika maandishi ya Kiswahili ambapo hati za Kirumi zilianza kutumika. Ludwing Krapf alipofika Afrika Mashariki mwaka wa 1844 alianza mara moja kukusanya msamiati wa Kiswahili ili kuunda kamusi ya Kiswahili akiwa na nia ya kutafsiri sehemu za bibilia. Vierke (2007) anaeleza kuwa kadhi wa Mombasa Sheikh Ali Muhyiddin wa Barawa ndiye alisaidia Krapf kuandika sura ya kwanza ya kitabu cha kwanza cha bibilia (Mwanzo). Makala ya kwanza ya Kiswahili kuchapishwa ilikuwa ‘sura tatu za kwanza za Bibilia’ (Vierke, keshatajwa). Mwaka wa 1845 alianza kutafsiri Injili ya Yohana na Luka kwa Kiswahili. Matini hizi zilichapishwa baadaye mwaka wa 1876. Katika mwaka wa 1847 alitunga kamusi ya safu nne yaani Kiingereza, Kisuhahili (Kiswahili), Kinika na Kikamba. Hata hivyo aliondoa safu ya Kikamba; kazi iliyojenga msingi wa Kamusi ya Rebmann

Kaniassa Dictionary mwaka wa 1876. Askofu J. Rebmann alifika Mombasa mwezi wa Juni, 1846.

Mnamo mwaka wa 1850, kitabu chake ‘*An Outline of Elements of Kisuhahili Language*’ kilichapishwa. Kilizungumzia maswala ya kimsingi ya sarufi na msamiati wa Kiswahili japo kwa ufupi.

Kufikia mwaka wa 1882, Krapf alikuwa amekusanya leksia za kutosha na akachapisha Kamusi pana ya Kiswahili na Kiingereza yaani *A Dictionary of Suaheli Language*. Krapf (keshatajwa), alitanguliza kamusi yake kwa kuchambua muundo wa sauti na kategoria za maneno mbalimbali za Kiswahili. Licha ya kutumia miendelezo ya maneno iliyo tofauti na miendelezo ya Kiswahili cha kisasa, kamusi hii tangulizi iliweka msingi wa kazi za kileksikografia zilizofuata. Kazi hii ilikuwa chanzo muhimu cha data iliyotumiwa katika utafiti huu. Krapf (Keshatajwa) aliegemea zaidi lahaja ya Kimvita katika kufafanua Kiswahili. Kuteuliwa kwa Kiunguja baadaye 1925 kuwa lahaja-msingi ya kusanifisha Kiswahili kulidunisha maandishi ya Krapf. Kulingana na Azimio la 7, la kongamano ya KKAM mwaka wa 1928 ilipendekezwa kwamba tofauti za kilahaja zisiachiwe nafasi ya kuathiri muundo wa maandishi au Kiswahili Sanifu (Mbaabu, 2007). Matumizi yoyote ya lahaja yalipingwa ili yasiharibu Kiswahili Sanifu. Kazi za Krapf zilizingatia othografia iliyokuwa tofauti na iliyopendekezwa katika Kiswahili Sanifu. Kwa mfano, kufuatana kwa konsonanti mbili zinazofanana katikati ya maneno kama vile *illa, burre, hassa* na *killa* ambayo yana asili ya Kiarabu. Othografia ya aina ilikataliwa katika azimio namba 11 la KKAM (Taz. § 2.5 kwa maelezo zaidi).

Kazi nyingine muhimu ya utafiti wa kiisimu ilikuwa ya Wilhelm H. I. Bleek (1862) *Comparative Grammar of South African Languages*. Bleek (keshatajwa) anayejulikana kama mwasisi wa

filolojia ya Kiswahili na ndiye alikuwa wa kwanza kutumia neno *Bantu* kuwakilisha familia za lugha za Kibantu na kutambua kuwepo kwa mfumo wa ngeli na mfumo wa vitenzi ambavyo ni ambishi-bainishi. Bleek (keshatajwa) aliweka lugha ya Kiswahili katika kundi la Zangi. Hata hivyo uchunguzi wake ulihuisha lugha nyingi za Kibantu; uligusia sarufi ya Kiswahili kwa ufupi.

Naye Askofu Edward Steere alitunga kitabu kilichoitwa '*Handbook of the Swahili Language As Spoken in Zanzibar*' na *Swahili Tales as Told by the Natives of Zanzibar* mwaka wa 1870. Kazi hizi zilizingatia lahaja ya Kiunguja. Vitabu vyake vilikuwa mfano wa sarufi bora iliyozingatiwa wakati wa usanifishaji wa Kiswahili. Naye Madan alichapisha kamusi ya *English-Swahili Dictionary* mnamo mwaka wa 1903 (toleo la pili, 1921). Mwaka wa 1905, Madan (keshatajwa) alichapisha *Swahili Zanzibar Grammar* kuitia kampuni ya Clarendon. Vitabu hivi vinasheheni na kutoa maana za leksia mbalimbali zinazoakisi nyanja anuwai katika jamii. Vilizingatia lahaja ya Kiunguja.

Katika mwaka wa 1889, Meinhof Carl alifanya utafiti na kuchapisha kitabu kuhusu fonolojia ya lugha za Kibantu kilichoitwa *Grundriss einer Lautlehre der Bantu sprachen*. Kitabu cha Meinhof kilijadili lugha za kibantu kwa ujumla, kikiwemo Kiswahili. Kilitafsiriwa baadaye kwa Kiingereza mwaka wa 1932; '*Introduction to the Phonology of the Bantu languages.*' Naye Bi F. Burt (1910) *Swahili Grammar and Vocabulary*, alijadili sarufi ya Kiswahili pamoja na msamiati wa Kiswahili katika mfano wa kamusi ya Kiswahili – Kiingereza. Kitabu hiki ni mojawapo ya asili ya data katika utafiti huu. Nao waandishi wa vitabu; *Desturi za Wasuaheli* (Velten, 1903), *The Land of Zinj* (Stigand, 1913) na *A Swahili History of Pate* (Werner, 1915) walijadili mapisi na utamaduni wa jamii za pwani ya Afrika Mashariki. Beech (1918) *Aids to the study of Kiswahili Language* alitoa mwongozo wa namna ya kujifunza mambo ya kimsingi ya Kiswahili kwa wanafunzi walionua kujiunga na serikali. Naye Stigand (1915) *A Grammar of Dialectic Changes in the Kiswahili*

Language, alichanganua sarufi ya Kiswahili kisha akajadili lahaja za Kiswahili pamoja na mageuko ya maneno yaliyoambatana na lahaja hizo. Vile vile, stigand (keshatajwa) alijadili leksia za Kingozi akizingatia mswada wa *Al Inkishafī* uliotarjumiwa na Kasisi Taylor kwa usaidizi wa Mwalimu Sikujuwa miaka ya 1885 kwa hati za Kirumi. Kitabu cha Stigand (1915) kilikuwa chanzo muhimu cha data iliyotumika katika utafiti huu.

Katika mwaka wa 1928, Madan A. alichapisha kamusi ya *Swahili – English Dictionary* ya: ambayo ilitumiwa kama msingi wa Kamusi za *A Standard Swahili-English Dictionary* na *A Standard English Dictionary* zilizohaririwa na F. Johnson na kuchapishwa mwaka wa 1939 kwa niaba ya KKAM. Madan pia alihariri kitabu cha *A Handbook of the Swahili Language* kilichoandikwa awali na Askofu Steere mwaka 1870.

Kipindi kilichofuata kilishuhudia juhudhi anuwai za kusanifisha Kiswahili ambapo msingi wa Kiswahili cha kisasa uliwekwa. Kamati ya Kiswahili ya Afrika Mashariki iliteua Kiunguja kama lahaja msingi ya usanifishaji wa Kiswahili mwaka wa 1928 katika kongamano la Mombasa (Mbaabu, 2007). Shughuli nzima ya usanifishaji ililetu mabadiliko kadhaa katika lugha ya Kiswahili. Tuzingatie mifano ifuatayo kutoka kwa lahaja zilizoshindania nafasi ya uteuzi:

2.2(a)	<u>Kimvita</u>	<u>Kiunguja</u>
	Chanda	kidole
	Ku-chemua	ku-chafya
	Ku-vyaa	Ku-zaa
2.2(b)	<u>Kimvita</u>	<u>Kiunguja</u>
	Kuvunda	kuvunja
	Kutinda	Kuchinja
	Ndaa	njaa
	t'ini	chini
2.2(c)	<u>Kiamu</u>	<u>Kiunguja</u>
	Ku-egema	ku-karibia

	Kucha	ku-ogopa
	Ku-gura	ku-hama
2.2(d)	<u>Kiamu</u>	<u>Kiunguja</u>
	Mbee	mbele
	nyee	nywele
	yuu	juu

Asili: Stigand, 1915

Mifano katika 2.2(a) na 2.2(c) inadhihirisha tofauti za kimsamiati na mifano katika 2.2(b) na 2.2(d) kuna tofauti za kifonolojia. Mifano hii inaonyesha kuwa kuteuliwa kwa Kiunguja kama lahaja ‘sanifu’ kulileta mabadiliko anuwai ya kimsamiati na kisarufi. Aidha, msamiati mwingi wa kilahaja uliachwa nje ya Kiswahili Sanifu.

Katika sehemu hii, tumeshughulikia mapisi ya maandishi ya Wazungu kuanzia katikati ya karne ya kumi na tisa. Imebainika kuwa ujio wa Wazungu ulileta mabadiliko muhimu katika lugha ya Kiswahili. Kwanza, hati ya Kirumi ilianza kutumiwa kuandikia Kiswahili badala ya hati ya Kiarabu. Pili, kazi za kileksikografia za kukusanya na kuhifadhi leksia za Kiswahili zilianzishwa rasmi. Tatu, utafiti na uchanganuzi wa sarufi na msamiati wa Kiswahili uliwekewa misingi imara. Nne, ukusanyaji na uhifadhi wa miswada na tungo za kifasihi ulizingatiwa. Baadhi ya miswada ilichapishwa na kusomwa katika nchi za magharibi. Tano, lugha sanifu iliyozingatia lahaja ya Kiunguja ilizinduliwa; shughuli iliyofadhiliwa na mkoloni. Mtindo mmoja wa othografia ulibuniwa na sita, Kiswahili kilipokea athari za utamaduni wa kimagharibi na kubadilisha dira ya ukopaji wa msamiati. Hapo awali, msamiati mwingi ulikopwa kutoka lugha za Kiarabu na Kihindi.

Utafiti kuhusu historia ya Kiswahili na lahaja zake umeendelezwa na wataalamu wengineo ambao hatutajadili katika utafiti huu. Tunaamini kuwa maandishi yaliyojadiliwa tayari ni sampuli mwafaka inayowakilisha na kutupa picha halisi kuhusu Kiswahili cha kabla na cha karne ya

ishirini. Hali kadhalika, maandishi haya ndiyo yanashheheni sehemu kubwa ya data iliyolengwa katika utafiti huu. Kwa ufupi, tumejadili historia ya Kiswahili kwa muhtasari ili kuweka vyanzo vya data yetu katika muktadha wake wa kihistoria. Katika sehemu inayofuata tumejadili mabadiliko mbalimbali ya lugha ya Kiswahili.

2.2 Mabadiliko ya Lugha

Kiswahili kama lugha nyingine pia kimeathirika na mabadiliko ya lugha katika viwango mbalimbali. Katika sehemu hii, tumejadili mabadiliko ya kifonolojia, kileksia, kimofolojia, kisintaksia na ya kiothografia. Mabadiliko haya yamejadiliwa kwa sababu huchangia kuleta mabadiliko ya maana za maneno japo si moja kwa moja. Mbinu ya ulinganisho wa kiisimu imezingatiwa ili kufanikisha uwasilivu.

2.2.1 Mabadiliko ya Kifonolojia Katika Kiswahili

Mabadiliko ya kifonolojia ni mabadiliko yanayoathiri kipashio cha sauti yaani fonimu za lugha fulani. Mabadiliko ya kifonolojia huathiri sauti moja, konsonanti, irabu, fungu la sauti katika neno pamoja na sifa mbalimbali za kiarudhi. Mabadiliko ya kifonolojia hayaathiri maana ya neno moja kwa moja bali huathiri namna neno husika linavyotamkika. Hata hivyo, kuna baadhi ya maneno ambayo yanabadilika kifonolojia kisha yakabadilika kisemantiki. Ujuzi wa kifonolojia unahitajika katika kutambua umbo asilia pamoja na kueleza mkondo wa mabadiliko uliohusika. Kwa mfano, neno la kisasa *kioo* lina asili katika neno la kale *lola* au *maloleo* kama ilivyoelezwa kwa kina katika §3.2.8.1.

Kila lugha inayo mikondo ya kifonolojia ambayo ni mahususi katika mfumo wa fonolojia wa lugha hiyo (Mgullu, 1999). Mabadiliko haya yanatokana na misukumo ya ndani au ya nje ya lugha.

Michakato ya ndani kwa ndani huitwa michakato ya kifonolojia au michakato asilia (Massamba, 2011). Misukumo ya ndani ya lugha hutokea wakati fonimu mbalimbali za lugha husika zinaathiriana zenyewe wakati wa kuunda vipashio vikubwa zaidi yaani silabi, mofimu au neno. Misukumo ya nje hutokea ikiwa lugha itapata athari kutoka lugha nyingine. Kwa kawaida michakato ya kifonolojia hutokea ili kurahisisha matamshi ya sauti zinazohusika (Mgullu, keshatajwa). Sehemu inayofuata imejadili mabadiliko ya kifonetiki kulingana na uainisho wa Crowley na Bowern (2010). Makundi yafuatayo yanabainika.

2.2.1.1 Kudhoofika kwa Fonimu

Wanafonetiki wanaeleza kuwa nguvu anazotumia mtu wakati anapotamka foni mbalimbali hutofautiana kutegemea aina ya sauti anayoitamka (Mgullu, 1999, Crowley na Bowern, 2010). Kudhoofika kwa fonimu hutokea ikiwa fonimu inayotamkwa kwa nguvu nyingi itabadilika na kuwa ya kutamkika kwa nguvu ndogo kuliko ile ya awali. Katika Kiswahili, udhoofikaji umetokea katika maneno yafuatayo ya uzoefu yanayohusisha kinominishi {i}:

(2.3) Mu + jeng +i >	*mjeng i	>	mjen zi
mu+ ib +i >	*mwib i	>	mwiz i
mu +che k + i >	*mchek i	>	mches hi

Katika mifano 2.3, tungetarajia utaratibu unaohusika kuzalisha *mjengi, *mwibi na *mcheki. Hata hivyo udhoofikaji wa fonimu unatokea na kusababisha mageuko ya fonimu. Kizuiwa ghuna /g/ katika mzizi wa {-jeng-} kimedhoofika na kuwa kikwamizwa ghuna /z/. Nacho, kizuiwa /b/ kimebadilika na kuwa kikwamizwa /z/ katika mzizi {-ib-}. Vile vile kizuiwa /k/ kinadhoofika na kuwa kikwamizwa /ʃ/ katika mzizi {chek-}. Pia, Nurse & Hinnebusch (1993) wanaeleza kuwa /p/ iliyotumika katika mame – Sabaki imedhoofika katika baadhi ya lugha za Kisabaki na kuwa /β/ au

∅/, kwa mfano katika neno, *-tapik-* > *βaβaka* (Kiduruma), *haɸika* (Kipokomo cha Chini) na *ɣaɸika* (Kipokomo cha Juu). Katika mabadiliko haya yaani *tapika* > *haɸika*, /t/ pia imedhoofika na kuwa /h/. Tuangalie utaratibu wa kuimarika kwa fonimu.

2.2.1.2 Kuimarika kwa Fonimu

Kuimarika kwa fonimu hutokea ikiwa fonimu inayotamkwa kwa nguvu kidogo itabadiika na kuwa ya kutamkika kwa nguvu zaidi ya awali ya ile ya awali. Katika Kiswahili, kimadende /l/ kinaimarika na kuwa kizuizi ghuna /d/ hasa kwa nomino za ngeli ya kimofolojia ya U-N. Tungetarajia wingi wa *u+limi* kuwa **n+ limi* badala ya *ndimi*. Ibainike wazi kuwa maumbo yanayoanza kwa king'ong'o /n/ kabla ya shina linaloanza kwa kitambaza /l/ yangali yanapatikana katika baadhi ya lahaja za Kiswahili. Kwa mfano, *nlima* (mlima) na *nlevi* (mlevi) katika Kitikuu, Kisiu, Kipate na Kijomvu (Nurse na Hinnebusch, 1993; Kineene, 2005). Mabadiliko haya pia yameathiri maumbo ya kale *-*lomo* na -*lot(o)a* ambayo huwa -*domo* na *ndoto* katika Kiswahili Sanifu.

2.2.1.3 Kudondoshwa kwa Fonimu

Mabadiliko haya yanahu kupoza sauti moja au zaidi katika neno. Fonimu inayodondolewa inaweza kuwa irabu au konsonanti. Sababu kuu ya udondoshaji wa fonimu ni kurahisisha matamshi. Kimsingi udondoshi wa fonimu huainishwa katika makundi manne yafuatayo kulingana na mahali ambapo udondoshi unatokea:

(i) Udondoshaji Tamati

Pia huitwa apokope. Ni hali ambapo sauti hudondoshwa mwishoni mwa neno. Sauti huwa haitamkwi au inafifishwa katika utamkaji wake kana kwamba haipo kabisa. Kwa mfano, leksia [na:mə] (jina) ya Kiingereza cha Kipindi cha kati ilibadilika kifonolojia na kupoteza irabu tamati

/ə/ na kuwa [neim] katika Kiingereza cha kisasa (Mcmahon, 1994). Katika Kiswahili, silabi tamati hudondolewa katika maneno *tamati*; *tamati* > *tama* na *bibi*; *bibi* > *bi*. Hata hivyo maneno yote mawili hukubalika na wazungumzaji.

(ii) Udondoshaji Kati

Udondoshaji kati ni utaratibu ambapo neno hupoteza sauti fulani katikati mwa neno hilo. Pia huitwa sinekope. Kwa mfano, ‘*munecas*’ la Kiingereza cha kale lilipoteza irabu /e/ na hatimaye likabadilika kifonolojia na kuwa ‘*monks*’ katika Kiingereza cha kisasa. Kiswahili cha kale kilipoteza kitambaza /l/ katikati ya irabu katika baadhi ya maneno. Kwa mfano, *kilolo* > *kioo*; *mulungu* > *mungu*; *ukulu* > *ukuu* na *kilungo* > *kiungo* (Kineene, 2005): Hata hivyo baadhi ya lahaja za Kiswahili na lugha nyingine za Kibantu zingali zinatumia sauti /l/ katika baadhi ya kama maneno. Kwa mfano, *mkuru* (Chimwiini) na *kirungo*, *mur(l)ungu* (Kikuyu, Kikamba, Kimeru). Tuangalie udondoshaji mwanzo.

(iii) Udondoshaji mwanzo

Pia huitwa afaresia. Haya ni mabadiliko ambapo sauti au silabi tangulizi katika neno hudondolewa. Kwa mfano, neno la Kiswahili [ami] lina asili katika umbo la Kiarabu [ʃamm]. Sauti tangulizi /ʃ/ ilidondoshwa (Akidah, 2013). Pia, ung’ong’o umedondoshwa kutoka kwa baadhi ya leksia za Kielwana zinazoanza kwa /m/ na /n/: *mbegu* > *begu*, *ngwena* > *gwena* na *nge* > *ge* (Nurse na Hinnebusch, 1993). Fauka ya hayo, baadhi ya vitenzi vya Kiswahili cha kale vilipoteza fonimu /l/ iliyotangulia irabu; *lomba* > *omba* na *lota*> *ota* (Kineene, 2005).

(iv) Udondoshaji wa Konsonanti fuatani

Mchakato huu hutokea wakati konsonanti kadhaa zinafuatana bila ya kuwepo kwa irabu katika baadhi ya lugha. Konsonanti moja (au zaidi) huweza kudondolewa. Kiswahili Sanifu hakikubali

mfuatano wa konsonanti pacha katika baadhi ya mazingira. Othografia iliyokuwepo kabla ya usanifishaji wa Kiswahili, kwa mfano Krapf (1882), ilitumia mfuatano wa konsonanti katika baadhi ya maneno mkopo kama vile *hatta*, *milla* na *marra*. Mbaabu (2006) anaeleza konsonanti-fuatani zilikataliwa wakati wa usanifishaji wa Kiswahili (Taz. §2.5 kwa maelezo zaidi). Tuangalie mbinu nyingine ya hapololojia.

2.2.1.4 Hapololojia

Hapololojia ni hali ambapo silabi nzima ya neno hudondoshwa kwa sababu ya kupakana au kukaribiana na nyingine inayosawiana (au inayokaribiana sana) kimamatshi. Wazungumzaji hutatanishwa na mfuatano huo na kulazimika kudondo silabi mojawapo ili kurahisisha utamkaji. Kwa mfano jina la kale la *England* [ɪŋlənd] ilikuwa *Anglaland* kabla ya /lə/ kudondoshwa. Aidha, leksia ya kisasa *library* [laibri] ilikuwa *Libraliry* [laibrəli] (Crowley na Bowern, 2010). Tuangalie mbinu ya tabdili.

2.2.1.5 Tabdili

Pia huitwa metathesia. Ni mchakato ambapo sauti mbili zilizo jirani hubadilishana nafasi, moja ikichukua nafasi ya nyingine (Massamba, 2011). Kama sauti zinafuatana AB, baada ya mabadiliko zinakuwa BA. Hutokea mara nyingi baada ya wazungumzaji kukanganyika kimamatshi. Dhima kuu ya tabdili inakuwa kurahisisha matamshi. Kwa mfano, asili ya leksia ya Kiswahili *huruma* ilikuwa neno la Kiarabu *ruḥūm* (Krumm, 1940). Waswahili waliona ugumu kutamka mfuatano wa sauti *r-ḥ-m* kwa hivyo wakabadilisha mfuatano wake na kuwa *ḥ-r-m*. Kwa hivyo tabdili ya *ruḥūm* ikazalisha umbo *huruma*. Naye Massamba (keshatajwa) akirejelea Omari (1985) anataja neno *ngawarengao* kutoka lugha ya Kingazija ambalo lilibadilika na kuwa *ngwaareengao* (wanachukua). Tunaona kwamba sauti /a/ ya “nga” na /w/ ya “wa” zinabdalishana nafasi na

matokeo yake yanakuwa “ngwaa”. Ifuatayo ni mifano zaidi iliyobainishwa katika Nurse & Hinnebusch (1993:296, 299, 627):

(2.4)	<i>Kalakala</i> (kaaka)	>	<i>Lukakala</i>	Ki-Chonyi
	<i>Kwapa</i>	>	<i>Kapwa/mahapwa</i>	Kingazija, Kinzuani
	<i>Kiwete</i>	>	<i>Kitewe</i>	Kiamu

Katika lugha ya Kimeru, lahaja ya Gi-Chuka, mchakato wa tabdili uliathiri neno la Kiswahili *pikipiki* lilipotoholewa katika lahaja Gichuka, ambapo sauti /p/ ilibadilika na kuwa /b/ na kuunda neno **bikibiki*.’ Hatimaye kulitokea tabdili wakati sauti /k/ na /b/ zilibadilishana nafasi na hatimaye kuunda neno ‘*kibikibi*.’ Maneno mengine ya Gi-Chuka ambayo yamebadilika ni *inama* > *imana* (inama) na *ugwe* > *gweu* (wewe). Katika Kiingereza cha kisasa, maneno *ask*, *bird* na *horse*, yana asili katika maneno ya Kiingereza cha kale ‘ācsian,’ ‘brid’ na ‘hros’ mtawalia, (McGregor, 2011). Hebu tujadili mbinu ya uchopekaji wa sauti.

2.2.1.6 Uchopekaji wa Sauti

Huu ni utaratibu wa kuongeza irabu au konsonanti katika neno ili kupata muundo wa sauti unaopendelewa katika lugha fulani. Lugha ya Kiswahili hupendelea muundo wa silabi wa #(V)KV KV...V#. Silabi inayopendelewa huwa wazi. Kiswahili kinapokopa maneno kutoka lugha zenye miundo tofauti basi hakina budi ila kuyatoho ili yakubaliane na muundo wake wa kifonolojia. Kwa mfano katika utohozi wa neno la Kiarabu *waqt* (KVKK) inalazimu kuchopeka irabu kadhaa ili kupata *wakati* lenye muundo wa KV KV KV. Pia irabu /a/ na /u/ zilichopekwa katika utohozi *filamu* katika neno la Kiingereza *film*.

2.2.1.7. Ufupishaji Irabu.

Ufupishaji-irabu hutokea wakati irabu ambazo ni ndefu au zenye wakaa hubadilika na kuwa irabu fupi. Kwa mfano [kita:b], [dali:l] [zabu:r] yalipotoholewa katika Kiswahili yalipoteza irabu wakaa

na kuwa irabu fupi ili yaoane na muundo unaopendelewa katika lugha kopaji (Akidah, 2013). Hebu tujadili mabadiliko mengine ya mpishani wa konsonanti.

2.2.1.8. Mpishani wa Fonimu

Mabadiliko haya hutokea pale nafasi ya fonimu fulani hutwaliwa na nyingine tofauti katika mpishano huru. Dhana ‘mpishano’ katika muktadha huu inamaanisha hali ya fonimu moja kutolewa katika neno fulani na fonimu nyingine kukaa mahali pake bila kubadili maana ya neno husika. Kuna mpishano wa konsonanti, mpishano wa irabu na mpishano kati ya irabu na konsonanti.

(i) *Mpishano wa Konsonanti:*

Mabadiliko haya hutokea pale nafasi ya konsonanti fulani huchukuliwa na nyingine tofauti. *Kwa mfano, qa:nun > kanuni* na *xabar > habari* (Akidah, 2013). Hapa, nafasi ya konsonanti za Kiarabu /q/ ilitwaliwa na /k/ huku ya /x/ ikitwaliwa na /h/.

(ii) *Mpishano wa Irabu*

Mpishano wa irabu hutokea wakati irabu inachukua nafasi ya irabu nyingine moja kwa moja katika neno. Neno [mauti] lina asili katika neno la Kiarabu /mawt/. Linalotamkwa /mawtu/ (Akidah, keshatajwa). Hapa irabu /u/ ilipishana na /i/. Hali hii ilitokea ili kutosheleza mahitaji kifonolojia ya lugha ya Kiswahili.

2.2.1.9 Ukubalifu wa Konsonanti Fuatani

Mabadiliko haya hutokea wakati lugha ambayo awali haikukubali baadhi ya konsonanti kufuatana inapoanza kukubali mfuatano huo. Mfuatano unaweza kuwa wa konsonanti mbili au zaidi. Tunapochunguza kamusi mbalimbali za Kiswahili Sanifu tunakumbana na maneno kama vile **imla, daftari, ardhi, daktari, kompyuta** mionganoni mwa mengine yenye konsonanti fuatani zisizo asilia. Maneno haya yameorodheshwa katika kamusi za Kiswahili Sanifu yakiwa na muundo huo

huo. Hata kama wanaisimu watasema huu ni utohozi uso-kamili, kwa upande mwingine ni ithibati tosha ya kukubalika kwa mfuatano husika katika fonolojia ya Kiswahili.

2.2.1.10 Muungano wa Sauti

Muungano wa sauti hutokea wakati sauti mbili au zaidi zinaungana na kuwa sauti moja. Sauti nayozalishwa huwa na sifa bainifu kadhaa za sauti asilia. Crowley na Bowern (2010) wanaeleza kuwa kulitokea muungano wa sauti katika Ki-Irish cha kale ambapo neno **etno* (nyuni) lilibadilika na kuwa *e:n* baada ya muungano wa *tn* na kuzalisha irabu yenyé wakaa. Katika Kiswahili, mfanyiko huu ndio unaotokea katika maneno; *ma + inɔ* →**mainɔ* (*mənɔ*) na *wa+ingine*→**waingine* (*wengine*). Mfanyiko huu hutokea katika mazingira maalum ambapo irabu /a/ na /i/ huungana na kuzalisha irabu /ɛ/. Tuangalie utaratibu mwingine wa uzalikaji wa sauti.

2.2.1.11 Usilimisho

Kulingana na Massamba (2011) usilimisho hutokea kukifanya kitamkwa kimoja kifananefanane na kitamkwa kilicho jirani yake. Kwa mfano, konsonanti inaweza kupata sifa za irabu au irabu ikapata sifa za konsonanti. Baadhi ya michakato ya usilimisho ni pamoja na unazalishaji wa irabu, ukaakaishaji, na utamkaji pamwe nazali. Tazama mifano ifuatayo.

(2.5)

- (i) [Ki +a+ ku+l +a] → k^ya:+ kula → ʃakula
- (ii) [Ki +ɛtu] → k^yɛtu → ʃɛtu
- (iii) [muwa] → [mūwa]
- (i) [pen] → [p̚en]
- (ii) [ngoma] → [ŋgɔma]

Asili: Massamba (2011)

Katika mfano (i) na (ii) sauti /k/ ya kaakaa laini inaathiriwa na sauti jirani /i +a/. Irabu /i/ ina sifa ya [+mbele] hivyo basi kuvuta mbele sauti /k/ ambayo inatamkwa */k^y/ na hatimaye kutamkiwa

katika kaakaa gumu ikiwa /ʃ/. Mchakato huu huitwa ukaakaishaji. Katika mifano (iii) na (iv) irabu /ū/ na /ɛ/ zimepata sifa za unazali kwa kutangamana na konsonanti ambayo ni vokali. Katika mfano (v) usilimisho unahusu konsonanti ambayo ni nazali kutamkwa na pamoja na konsonanti inayoifuata ambapo konsonanti ya kaakaa laini /ng/ inabadilika na kuwa /ŋ/. Naye MacMahon (1994) anatoa mfano wa usilimisho kamili katika *septem* (Kilatini) > *sette* (Kiitaliano) na usilimisho endelezi katika **wulno* (Kijerumani cha kale) > *wull* (Kiingereza cha kale) > *wool* (Kiingereza cha kisasa). Hapa tofauti za vitamkwa jirani unapunguzwa ili kurahishisha utamkaji.

2.2.1.12 Usigano wa Sauti

Huu ni mchakato ambao ni kinyume na usilimisho. Usigano huongeza tofauti za muundo wa sauti mbili jirani ambazo hapo awali zilifanana. Usigano basi hupunguza sifa bainifu za sauti zinazofanana kati ya sauti zinazoathiriana. Katika Ki-Afrikana neno asilia ***sxo:n** lilibadilika na kuwa *sko:n* ili kuzuia vikwamizo viwili kufuatana Crowley na Bowern (2010).

2.2.2 Mabadiliko ya Muundo wa Fonimu na Silabi

Kila lugha huwa na muundo wake wa fonimu na wa silabi. Kuna ushahidi kuwa muundo wa fonimu za lugha ya Kiswahili umebadilika. Mikondo ifuatayo ya mabadiliko imebainishwa:

(i) *Kubadilika kutoka mfumo wa irabu saba hadi mfumo wa irabu tano*

Nurse & Hinnenbusch (1993) anaeleza kuwa Kiswahili kilipoteza mfumo wa irabu saba (au tisa) unaotumika kwa wingi katika lugha za familia ya Kibantu. Lugha za Kisabaki huwa na irabu /a, ε, i, ɔ, u/ isipokuwa lugha ya Elwana ambayo imedumisha irabu saba. Hali hii inadokeza kuwa huenda lugha ya Kiswahili ilipoteza irabu mbili. Hata hivyo Hinnenbusch (1996) anasema kuwa hakuna ushahidi wa kutosha kutoka kwa maandishi yoyote kuthibitisha kuwa mabadiliko haya yalitokana na mwengiliano wa muda mrefu na lugha zisizo za Kibantu.

(ii) *Kuongezeka kwa Fonimu kupitia Ukopaji*

Lugha ya Kiswahili imetagusana na kuathiriwa na lugha za kigeni kwa sababu ya mwingiliano wa Waswahili na wageni wasafiri, wanabiashara na walowezi tangu karne za kwanza. Kiswahili kimekopa fonimu sauti /ð/, /θ/ na /x/ kutoka Kiarabu. Uchunguzi umebainisha kuwa kuna vidahizo 27 vinavyoanza kwa konsonanti /θ/ na 42 vinavyoanza kwa /ð/katika kamusi ya TUKI (2004); asilimia 100% vikiwa mkopo. Kuna vidahizo viwili tu vyenye asili ya Kiingereza yaani *thieta* na *themometa*. Hali hii pia ni kweli kwa leksia zinazoanza kwa fonimu /x/. Tuangalie mabadiliko ya silabi.

(iii) *Mabadiliko ya Muundo wa Silabi*

Kila lugha huwa na muundo wake wa silabi. Muundo unaopendelewa wa silabi za lugha za Kibantu kama Kiswahili ni wa silabi wazi, yaani muundo wa #(V)KVKV...V# kama ilivyodokezwa § 2.2.1.5. Uchunguzi wa Kiswahili unadhihirisha miundo tisa ya silabi; mojawapo ukiwa muundobadiliko wa silabi fungo. Tazama jedwali lifuatalo:

Jedwali 2.5. Muundo wa Silabi za Kiswahili

	<i>Umbo la Silabi.</i>	<i>Mfano katika neno</i>
(i)	Vokali pekee (V)	Oa [\$ o\$ a \$]
(ii)	Konsonanti na vokali (KV)	Matope [\$ ma \$ to \$ pe \$]
(iii)	Kiyeyushi na vokali (½VV)	waya [\$ wa \$ ya \$]
(iv)	Konsonanti, kiyeyusho na vokali (K ½VV)	nyanya [\$ nya \$ nya \$]
(v)	Konsonanti, konsonanti na vokali (KKV)	ndondi [\$ ndo \$ ndi \$]
(vi)	Konsonanti, kiyeyusho, kiyeyusho na vokali (K½V ½VV)	nyweka [\$ nywe \$ ka \$]
(vii)	Konsonanti pekee (K)	mkebe [\$ m \$ ke \$ be \$]
(xiii)	Konsonanti, konsonanti, kiyeyusho na vokali (KK½V V)	jangwa [\$ ja \$ ngwa \$]
(ix)	Silabi fungo (kwa mfano (KVK)	maktaba [\$ mak \$ ta \$ ba \$]

Asili: Mgullu (1999:73) na Gichuru (2010:26)

Silabi (i) hadi (xiii) ni silabi asili za Kiswahili lakini muundo wa silabi (ix) umeingizwa kutoka lugha zingine. Kimuundo silabi huwa na sehemu tatu kuu, yaani kilele, kitangulio na kifungio. Silabi asili za lugha ya Kiswahili huwa na irabu katika kilele cha silabi kwa sababu sifa za irabu husikika zaidi kuliko za konsonanti. Muungano wa kilele na kifungio huibua kina cha silabi. Sehemu ya kitangulio na ya kifungio huweka mipaka kati ya silabi na nyingine. Zingatia vielelezo vifuatavyo:

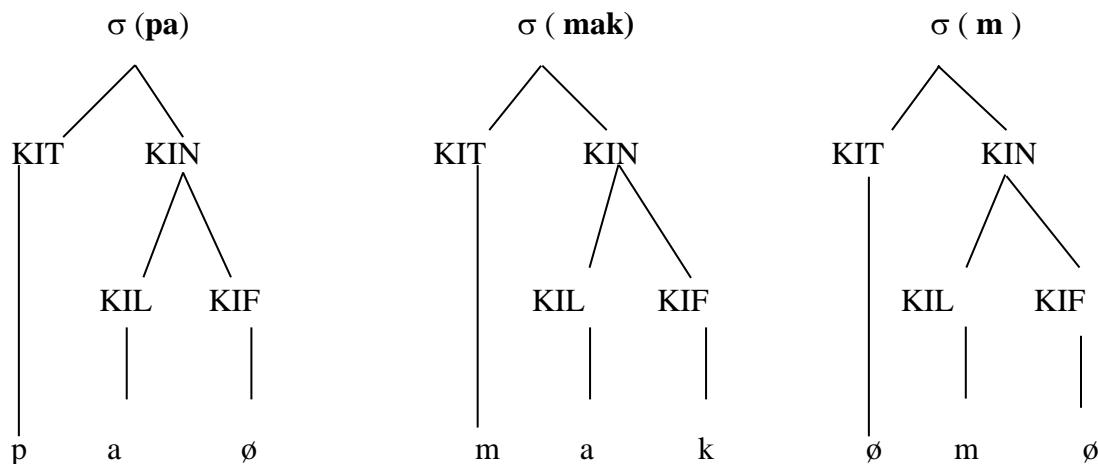
Kielelezo 2.1. Muundo wa Silabi wazi, Funge na za Konsonanti Pekee

(a) Muundo wa silabi wazi (b) Muundo wa silabi fungo (c) Silabi ya konsonanti

\$ **p**a \$ mba \$

\$ **m**ak \$ ta \$ ba \$

\$ **m** \$ to \$ to \$

Asili: Gichuru (2010)

Kulingana na kielelezo 2.1(a) hapo juu, silabi zenye asili ya Kibantu hazina kifungio kama zilivyo silabi mkopo. Kielelezo 2.1(b) kinaonyesha silabi hii inatofautiana na silabi nyingine za Kiswahili. Maneno mengine yenye silabi fungo ni #lab\$da# (labda), #al\$ha&mi\$si# (alhamisi) na #ink\$sha\$fi# (inkshafi) katika Mgullu (1999). Kukubalika kwa silabi fungo katika Kiswahili Sanifu ni ithibati tosha ya kubadilika kwa muundo wa silabi za Kiswahili. Mwaro (2000) anaeleza

kuwa dosari na udhaifu mojawapo unaokumba uundaji wa istilahi za Kiswahili ni usawazishaji mbaya wa istilahi mkopo ambaо haulingani na sarufi ya Kiswahili.

2.2.3 Mabadiliko ya Sifa za Kiarudhi

Pia sifa za vipambasauti. Hivi ni vipashio ambavyo huvuka mipaka ya vipande sauti. Vipashio hivyo ni kama vile toni, lafudhi, mkazo, kidatu, mpandoshuko na tempo. Sifa zilizojadiliwa katika sehemu hii ni *toni*, *mpumuo* na *mkazo*.

(i) Toni

Lugha za toni huwa na mofimu zinazobainishwa kwa kidatu. Lugha nyingi za Kibantu hutumia toni kama kiungo amilifu cha kutofautisha maana katika maumbo ambayo vipandesauti vyake vinafanana. Kipacha (2005) anaeleza kuwa viwango vya toni ni viwili: Juu (‘) au Chini (‘). Pia tunaweza kupata mchanganyiko wa (‘) chini-juu au (‘) juuchini na ukaleta maana tofauti. Tuangalie mfano ufuatao kutoka lugha ya Kibambara:

(2.6) bá dòn ‘ni mto’ (wowote)

 bá dòn ‘ni mto’ (maalumu)

Asili: Kipacha (2005)

Katika lugha ya Kimeru, toni hubainisha maana saba za neno ‘iria’ yaani *maziwa*, *magugu*, *ziwa* (*bahari*), *mlo*, *oga*, *ile* (kiashiria cha nomino katika ngeli I-ZI) na mwisho, *kirejeshi* ‘amba’ katika baadhi ya ngeli. Katika mifano hii, tofauti za maana ziko nje ya vipandesauti. Kiswahili Sanifu hakipambanui maana kwa kuzingatia kipashio cha toni. Kama tulivyotaja katika § 1.8.2 lugha ya Kiswahili ilipoteza toni. Hinnesbusch (1996) ana maoni kuwa kama lugha jirani za Kisabaki na zingine za Kibantu za nasaba yake zinazitumia toni, basi kuna uwezekano mkubwa kwamba Kiswahili pia kilikuwa lugha ya toni. Tuangalie mabadiliko yanayohusu sifa ya mpumuo.

(ii) Mpumuo

Mpumuo ni utamkaji wa sauti ambao huandamana na hewa inayosikika kimlio (TUKI, 2013). Hewa husika hutolewa kwa namna ya kuputa. Hinnenbusch (1996) anaeleza kuwa Kiswahili hasa lahaja za kaskazini huwa na namna maalum ya kutamka vizuiwa visoghuna kwa kuvitamka kwa mpumuo katika baadhi ya maneno. Basi tunapata jozi ya vizuiwa / p, t, ʃ, k/ na p^h, t^h, ʃ^h, k^h. Mzungumzaji asilia wa Kiswahili atabainisha matamshi na maana ya maumbo akizingatia kuwepo au kutokuwepo kwa mpumuo. Hii hapa ni mifano mahususi:

(2.7)

(i)	/k/	→	Kaa –	Kipande cha moto
			K ^h aa –	Mnyama wa baharini
(ii)	/p/	→	paa –	Sehemu ya juu ya nyumba
			p ^h aa –	Mnyama anayefanana na mbuzi
(iii)	/ʃ/		ʃfungu –	Chombo cha kupikia
			ʃ ^h ungu –	Aina ya mdudu

Asili: Polome (1967), MBAABU (1992)

Kama tulivytanguliza kusema, mpumuo hutumiwa kwa wingi na wazaliwa na wenyeji wa pwani hasa katika lahaja za kaskazini kuliko za kusini kama Kiunguja. Labda ndiyo sababu kuu ya Kiswahili Sanifu kupuuza mpumuo kwa kuwa kilisanifishwa kwa msingi wa Kiunguja. Kwa hivyo, maneno katika (2.7) huchukuliwa na wazungumzaji wengi kuwa homofoni na homografu. Basi fonolojia ya Kiswahili inabadilika polepole kwa kupoteza sifa ya mpumuo. Yamkini mitalaa ya elimu katika viwango vyote vya elimu imepuuza kipambasauti hiki.

(iii) Mkazo

Kila lugha huwa na mfumo wake wa mkazo. Kwa kawaida lugha ya Kiswahili hutia mkazo katika **silabi maalum** yaani, silabi ya pili kutoka mwisho. Hata hivyo athari za lugha za kigeni zimebadilisha hali hii ambapo tunakumbana na maneno kadhaa ya Kiswahili yaliyo na mkazo kwingineko. Angalia jozi ifuatayo ya maneno kudhihirisha mabadiliko hayo:

(2.8)

- (i) *Bara'bara* (njia)
- (ii) *Ba'rabara* (sawa kabisa)

Katika (ii) hapo juu, mkazo upo katika silabi ya pili kutoka mwanzo badala ya pili kutoka mwisho kama katika (i). Leksia (ii) ina asili katika lugha ya Kiarabu. Labda ilifanyiwa utohozi uso-kamili wa mkazo ili kuepuka kuleta utata ambao ungesababishwa na kuwepo kwa homonimu kamili. Ukubalifu wa mkazo katika mfano huu kunaashiria mabadiliko madogo madogo katika mfumo wa kifonolojia wa Kiswahili. Katika sehemu inayofuata mabadiliko ya kimofolojia yamejadiliwa.

2.3 Mabadiliko ya Kimofolojia

Mabadiliko ya kimofolojia ni yale yanayoathiri muundo wa mofu au maneno. Ni mabadiliko yanayohusiana na mofu (pia alomofu) mbalimbali katika uambishaji nyambulishi na uambishaji wa kisarufi; mofimu za ngeli, udogo, ukubwa, njeo, udhalilishaji, umoja na wingi, uhusika na mnyambuliko wa vitenzi mionganini mwa nyingine. Mabadiliko ya kimofolojia yaliyoshughulikiwa katika sehemu hii ni mabadiliko ya ki-alomofu, uainishaji-upya wa mofimu, mabadiliko ya mpangilio na urudufu wa mofimu, analogia na usawazisho, usurufishaji wa maumbo na hatimaye mabadiliko katika mofu za njeo. Tuanze kwa mabadiliko ya ki-alomofu.

2.3.1 Mabadiliko ya Ki-alomofu

Alomofu ni maumbo mbalimbali yanayositiri maana fulani. Ni sura tofauti za mofimu moja. Mofimu ni maana katika lugha ambayo haigawiki tena na ambayo husitiriwa na mofu. Mofu ndiyo hudhihirisha mofimu kimatamshi na kimaandishi. Mabadiliko ya kialomofu hutokea katika mazingira maalumu ya kifonetiki, kileksia na kisarufi. Kwa mfano, mofimu ya ngeli ya 1 (M-Wa) ina alomofu tatu katika umoja yaani /mu/, /m/ na /mu/; ambazo zilitokana na umbo msingi /mu/

(Habwe na Karanja (2004). Alomofu /m/ haiwezi kutumiwa mahali pa alomofu /mu/ au /mw/. Alomofu /m/ hutumiwa mwanzoni mwa shina yanayoanza kwa konsonanti kwa mfano, {m} + {toto}> mtoto. Alomofu /mu/ hutumiwa mwanzoni mwa shina linaloanza kwa irabu /u/ kwa mfano, {mu} + {ungwana}> mungwana. Nayo alomofu /mw/ hutangulia mashina yanayoanza kwa irabu /a, e, i na o. kwa mfano katika {mu} + {alimu} > mwalimu. Katika tungo za Kiswahili cha kale na za kilahaja, tunakumbana na umbo asilia {mu} bila ya mageuko ya kialomofu katika baadhi ya maneno. Kwa mfano, *muvi* (mvi), *muili* (mwili) na *muini* (mjini) katika lahaja ya Kiamu.

Mabadiliko mengine ya ki-alomofu katika Kiswahili yanahu mofimu ya ukanusho. Mofimu ya ukanusho huwakilishwa na umbo /si/ au /ha/ kutegemea mazingira ya kisarufi. Pia, mofimu hii huchukua umbo /ki/ na /so/ katika maneno kama vile, hawapendeki, *wasosema* (wasiosema) na *waso* (wasio). Katika Kiingereza cha kisasa, mofimu ya wingi huwakilishwa na alomofu anuwai /s, iz, z, en, ø/ ambazo huelezeka kifonolojia isipokuwa mofu /ɛn/ katika *ox – oxen* na /ø/ katika *sheep – sheep* ambazo hazitokani na mazingira ya kifonetiki. Mofu /s/ hutumika katika maneno yanayoishia na obstruenti hafifu na /iz/ na /əz/ hutumika kwa konsonanti vifyonzo kama /s, z, dz/. Nayo /z/ hutumika katika sehemu zingine zote zilizozalia. McMahon (1994) anaeleza kuwa mofu za wingi katika Kiingereza cha kale hazikufuata utaratibu mahususi kwa vile wingi wa *book* ulikuwa *beek* au *beech* [bōc - bēč], *shoe* > *shoon*, *foot* > *feet* na *sheep* > *sheep*. Pia *brother* > *brethren* na *mouse* > *mice*. Kwa kufuata misukumo ya kianalojia wingi ya maneno *book*, *shoe* na *brother* yakabadilika kianalojia yakawa *book* >*books*, *shoe* > *shoes*, *brother* >*brothers*. Hata hivyo *feet*, *mice* na *sheep* yalighairi misukumo husika na yakadumisha umbo asilia hadi leo hii. Tuangalie aina nyingine ya mabadiliko ya kimofolojia.

2.3.2 Uainishaji Upya wa Mofimu

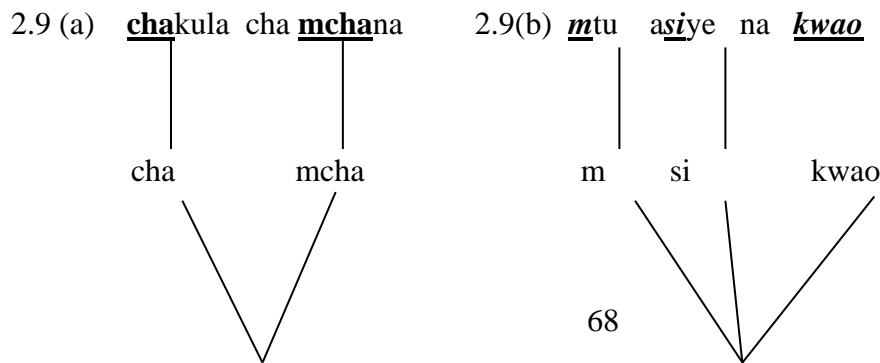
Pia muundochanguzi (Kipacha, 1985). Hali hii hutokea wakati mipaka ya mofimu inaundwa upya kwa kuisogeza katika mahali ambapo haikuwa hapo awali (Crowley na Bowern, 2010). Ni mabadiliko ya kimofolojia ambayo neno hupata muundo mpya ambao haukuwepo hapo awali (McGregor, 2011). Kwa mfano, mofimu –*burger* iliundwa kwa kusogeza mpaka ya umbo asilia yaani na **jina la mji** wa *Hamburg* (Hogg na Denison, 2006; Crowley na Bowern, keshatajwa). Jina Hamburg lilipoongezwa kiambishi tamati {–er} chenye maana ‘ya, kutoka,’ hatimaye likawa *hamburger* yaani kutoka Hamburg. Watumiaji wa lugha waliainisha vipashio /ham + burger/ kama mofimu zinazojitegemea. Hatimaye ‘burger’ ikawa mofimu zalishi ya kuundia maneno mengine kama vile *cheeseburger*, *eggburger*, *fishburger* na *chickenburger*. Tunapata kuwa kipashio – *burger* kilipoainishwa upya kilipata hadhi ya mofimu.

Katika Kiswahili, uainishaji upya wa mofimu umetokea katika maneno yaliyoundwa kwa kutumia mbinu ya uhulutishaji. Uhulutishaji ni mbinu ya kuunganisha vijisehemu vya maneno mbalimbali yaliyo katika fungu au kirai ili kuunda neno moja jipya. Vijisehemu vinavyohusika si lazima vijisimamie kama maneno kamili au mofimu kamili japo kuna uwezekano wa vipashio vinavyounganishwa kuwa mashina kamili. Tajadili mifano ifuatayo:

2.9 (a) Chamcha

2.9 (b) Msikwao

Leksia ‘chamcha’ na ‘msikwao’ zimeundwa kupitia uhulutishaji kwa utaratibu ufuatao:

[chamcha]

[msikwao]

Katika 2.9(a) {cha} ni alomofu ya {ki} ya ngeli. Hata hivyo katika muktadha wa neno hili, kijenzi **mcha-** kimepanda hadhi na kuwa mofimu kwa kuwa kinawakilishwa maana ‘mchana.’ Pia katika ‘chajio’(**chakula cha jioni**), silabi ‘cha’ ilipanda hadhi na kuwa mofu inayowakilisha dhana ‘chakula’ huku ‘jio’ ikiwakilisha dhana ya ‘jioni.’ Kinyume na hayo katika 2.9(b) vijenzi vyote ni mofimu. Maneno-unde mara nyingi huwa angavu kwani vijenzi vyake hudokeza maana ya kiashiriwa. Msukumo wa kuteua vipashio vinavyounganishwa ni wa kisemantiki unaohusisha uainishaji upya wa mofimu.

2.3.3 Mabadiliko Ya Mpangilio na Urudufu wa Mofimu

Mabadiliko haya yanahuishwa mfuatano wa mofu katika maneno ambapo mofimu mojawapo hurudiwa (Crowley na Browern, 2010). Mabadiliko haya hayajaenea katika lugha nyingi. Mfano mzuri ni neno la Kiingereza *child*. Katika Kingereza cha kale wingi wake ulikuwa *childer*. Baadaye kiambishi cha wingi [-en] kiliongezwa kuunda neno la kisasa [childer + en →. children]. Neno unde linasheheni mofimu maradufu za wingi, yaani {er} na {en}. Katika Kiswahili, kiambishi tamati {-ni} huwakilisha wahusika wengi kwa mfano katika kitenzi *simama* (mmoja) > *simameni* (wengi). Pia kiambishi {m} huwakilisha nafsi ya pili, wingi. Katika Kiswahili cha mitaani nchini Kenya, wazungumzaji wengine wanaposalimia wahusika wengi husema “*hamjamboni” na kufanya makosa ya kurudufu mofimu za wingi {m} na {ni} katika muktadha huu. Makosa ya lugha kama haya ndiyo hatimaye husababisha mabadiliko ya mofu husika.

2.3.4 Analojia na Usawazisho

Utaratibu huu unahuusu ulinganisho ambapo watumiaji lugha hupendelea kusawazisha dhana zinazoonekana kuhusiana (McGregor, 2011; Hogg na Denison, 2006). Ni ulinganisho wa dhana moja na nyine kwa kuzingatia sifa maalum zinazofanana. Kwa ufupi, wanalugha wana tabia ya kufuata mkondo au sura ya kitu cha aina yake kilichotangulia. Angalia analogia katika mifano ifuatayo katika kauli ya kufanyiza na pia katika hali ya umoja na wingi:

2.10(a)

	Tenda	Fanyiza
(i)	Soma	→ somesha
(ii)	Piga	→ pigisha
(iii)	sasa	→ *sasaisha
(iv)	Bora	→ *boresha

2.10(b)

	Umoja	Wingi
	mchafu	→ wachafu
	Safi	→ *wasafi
	Hodari	→ *mhodari

Katika mifano 2.10(a) hapo juu, kuna utaratibu mahususi unaotumika katika kauli ya kufanyiza kwa vitenzi mfano (i–ii). Hata hivyo katika Kiswahili cha kisasa tunakumbana na unyambuaji usio wa kawaada katika kielezi (iii); *sasa* > *sasaisha* na kivumishi (iv); *bora* > *boresha* ambaa hufuata ruwaza sawa na ya kunyambua vitenzi. ‘Sasaisha’ ni istilahi ya dhana ‘update’ katika kompyuta (Moraa 2012). Katika mifano 2.10(b) ya umoja na wingi inakuwa sahihi kusema ‘...mtu **mchafu**’ lakini inakuwa makosa kusema ‘...mtu **msafi** au **mhodari**’ licha ya ‘kukubalika’ katika mantiki ya kianalogia. Utaratibu wa analogia mara nyinyi ndio huleta makosa ya lugha kwa wanaojifunza lugha fulani. Analogia mara nyinyi huhusisha uundaji upya wa mofu ili zifanane (au kukaribiana kiumbo) na maumbo yaliyozoleka kimatamshi na watumiaji wa lugha husika. Wakati mwingine inabidi baadhi ya sauti au kijisehemu kubadilishwa au kudondoshwa ili kusawazisha maumbo hayo na maumbo yanayopendelewa. Hebu tujadili usarufishaji wa maumbo:

2.3.5 Usarufishaji wa Maumbo

Usarufishaji wa maumbo hutokea wakati umbo fulani la kimofolojia lina asili katika umbo au utungo wa kisintaksia (Crowley na Browern, 2010). Pia ni utaratibu wa kubadilisha mofimu huru yenyе maana ya kisemantiki na kuifanya mofimu funge. Kwa mfano, viambishi tamati vya Kiingereza {-ly} na -{-hood} vilitokana na maneno *lic* lenye maana ‘mwili’ na *hād* mtawalia (McMahon, 1994). Hatimaye likawa linaambishwa kwa mashina kama kiambishi tamati. Katika Kiswahili mifano ifuatayo inadhihirisha hali hii:

2.11(a)

<i>Kitenzi</i>	<i>Kiambishi unde</i>	<i>Maana baada ya usarufiswaji</i>	<i>Mfano</i>
(Ku)ja	→-ja-	kiambishi cha njeo (kikanushi)	si-ja-lima
(ku)taka	→-ta-	kiambishi cha njeo (wakati ujao)	ni-ta-kuja
(kw)isha	→ -sha-	kiambishi cha njeo (ukamilisho)	wa-sha-sema

<i>2.11(b) Umbo asili</i>	<i>Hatua 1</i>	<i>Hatua 2</i>	<i>Neno unde</i>
Amekwisha kwenda → ameØshaenda → aØshaenda		→	ashaenda

Asili: Kipacha (keshatajwa: 127)

Katika mifano 2.11(a), tunapata maneno huru yalibadilika na kuwa viambishi ambacho kina maana mahususi ya kisarufi. Katika 2.11(b), kitenzi ambacho pia ni kirai au kishazi leksia ‘kwisha’ ilibadilika na kuwa ‘sha.’ Katika hatua 1, silabi nzima ‘**kwi**’ ilidondolewa kisha katika hatua 2 silabi ‘**me**’ ikadondolewa katikati mwa neno. Hinnebusch (1996) anasema Kiswahili hueleza wakati ujao kwa kutumia ‘taka’ (want). Umbo ‘ni-ta-songa mbele’ (I will forge ahead) ultokana na umbo ‘ni-taka-vyo-songa mbele.’

2.3.6 Mabadiliko ya Mofu za Uambishaji Kisarufi

Katika sehemu hii mofu za ngeli, idadi na njeo zimejadiliwa. Tutaanze kwa mofu za ngeli za kimofolojia.

2.3.6.1 Mabadiliko ya Mofu za Ngeli za Kimofolojia.

Kwa kawaida, ngeli za Kimofolojia huainishwa kwa kuzingatia kigezo cha viambishi nya mianzo nya nomino. Nomino zilizo na mianzo sawa huwekwa katika ngeli moja. Mianzo ya nomino pia hugubika na kuwakilisha dhana ya idadi. Basi, nomino za Kiswahili zimepangwa katika ngeli kumi na nane za kimofolojia kama tulivyoeleza katika § 2.1(c). Kwa mfano, leksia *kiatu* > *viam* huainishwa katika ngeli 7-8, ya KI-VI. Basi, tungetarajia nomino zote za Kiswahili zanazochukua ruwaza hii kuwekwa katika ngeli ya KI-VI. Hata hivyo, katika Kiswahili Sanifu tunakumbana na nomino kama vile *kiwete* > *viwete*, *kiwavi* > *viwavi* na *kipepeo* > *vipepeo*, yakiwa katika ngeli 1-2, ya M-WA. Kadhalika, tunapata nomino kama vile *nyani* > *nyani* na *mbuzi* > *mbuzi* katika ngeli hiyo hiyo. Mbaabu (2007) anaeleza kuwa iliamuliwa katika KKAM, Azimio la 15, la mwaka wa 1928, kuwa nomino za viumbe wenye uhai katika ngeli nyingine ziwekwe katika ngeli ya 1-2, ya M-WA. Mabadiliko haya yaliandamana na utumiaji wa viambishi nya upatanisho wa kisarufi nya ngeli mpya. Mageuko haya yalikuwa ya kimakusudi na kamwe hayakutokana na misukumo ya ndani kwa ndani ya lugha bali misukumo ya kisemantiki na kisaikolojia. Kuweka nomino za viumbe wenye uhai katika ngeli ya KI-VI, ambayo huwa ya vitu visivyo na uhai, kulionekana kuendeleza ubaguzi na udhalilishaji kwa viumbe husika. Wanaojifunza Kiswahili kwa mara ya kwanza, wanajikuta wakitumia muundo wenye “makosa” kwa sababu za kianalojia.

Mabadiliko mengine yanahuisha ngeli ya kimofolojia ya 12-13 (KA-TU). Ingawa viambishi nya ngeli hizi hutumiwa katika mazungumzo ya mitaani na lugha nyingine za Kibantu, vilitoweka katika Kiswahili na nafasi yake ikachukuliwa na mofu za ngeli ya 7 na 8 yaani KI-VI (Habwe na Karanja, 2004). Uchanganuzi wa Hinnebusch (1996) kuhusu ngeli za Kiswahili na lugha nyingine

za Kisabaki ulibainisha kuwa lahaja za Kiswahili za Kusini na zile zinazungumzwa Komoro zilipoteza ngeli ya 12 lakini lahaja za Kimwiini, Kiamu, Kitikuu, Kipate, Kisiu, Ki-Malindi, Kimvita, Kijomvu, Kingare, Kichifundi zinayo ngeli ya 12 (KA). Vile vile, lugha za Ki-Elwana inayozungumzwa majanibu ya Mto Tana na Kusini mwa Holla, Kipokomo na Mijikenda zimedumisha ngeli ya 12 ikiwakilishwa kwa alomofu mbalimbali za {ka}. Hii hapa ni mifano kutoka Nurse & Hinnebusch (1993:346)

<i>Kigiryama</i>	<i>Kiunguja</i>	<i>Maelezo</i>
Kadzana	Kijana	Udogo wa mwana
Kadzithu	Kijitu	Mtu mdogo
<i>Kipokomo cha Chini</i>	<i>Kiunguja</i>	
Kafufa	Kifupa	Mfupa mdogo
Kamwana	-	

Kuwepo kwa ngeli 12 katika lugha kadhaa za Kisabaki, kunaashiria kuwa huenda lugha ya Kiswahili ilikuwa na ngeli hiyo pia.

2.3.6.2 Mabadiliko ya Mofu za Njeo

Kiswahili kimeshudua mabadiliko katika mofu za njeo hususan za wakati uliopita. Kiswahili cha kale kilitumia mofu {-le/-e} badala ya {li} katika Kiswahili cha kisasa. Kulingana na Hichens (1972) kiambishi tamati cha njeo {-le} kina alomofu nyingine kama {re}au {de}. Mofu hizi zimedumishwa katika baadhi ya lahaja za Kiswahili na lugha za Kibantu kama vile Kiganda, Yao, Iramba, Kuria, Nyamwezi na Kimeru. Fauka ya hayo, Kiswahili kimepoteza njia tatu tofauti za kubainisha wakati uliopita; *leo, jana na juzi* kurudi nyuma. Uwezo huu huwa katika lugha kadhaa za kibantu kama vile Kimeru na Kikamba. Basi kauli; “Alifika kwa kasi” ina inaweza kufasiliwa kuwa alifika leo, jana, juzi au miaka mingi iliyopita. Kuna uwezekano kuwa Kiswahili kilipoteza

viwango vya wakati uliopita kama kilivyopoteza ngeli ya 12/13 na sifa ya toni. Lugha za Kikamba na Kimeru zinatumia viambishi na pia sifa ya toni kubainisha njeo zinazohusika.

Katika Kiamu mofu ya wakati uliopita ilijitokeza kwa umbo {-ye} katika maandishi ya karne ya kumi na tisa. Tazama mfano kutoka *Al-Inkishafi*, ubeti 60:

Wawapi ziuli wa Pate Yunga, wenye nyuso ‘ali zenye mianga?
Wangiziye_nyumba tanga-tanga, daula na ‘enzi iwaushiye.

Katika Hichens (1972) *Al Inkishafi*, mofu ya njeo {-le} ilidhihirika katika vitenzi kwa namna mbalimbali kulingana na muundo wa kitenzi.

- (i) Katika vitenzi vya silabi moja (isipokuwa kitenzi -wa), kiishio {a} kinabadilika na kuwa {-i} kisha kuongezwa mofu {le}. Kwa mfano:

(2.13)	<i>Kikale</i>	<i>Kisasa</i>
	-file	> -fa
	-jile	> -ja
	-pile	> -pa

- (ii) Katika vitenzi vyenye silabi mbili ambapo silabi ya pili kutoka mwisho ina konsonanti yenyе irabu /i/ au /u/ ikifuatwa na silabi yenyе kiishio **-a**, kiishio **-a** kilibadilika na kuwa **-i** kisha mofu **-le** kuongezwa kama kiambishi tamati kama ifuatavyo:

(2.14)	<i>Kikale</i>	<i>Kisasa</i>
	umile	> -uma
	- kusile	> -kusa
	- zingile	> -zinga

- (iii) Vitenzi vyenye asili ya Kiarabu vilivyo na silabi mbili au zaidi na vyenye kiishio **-i** vilichukua sura sawa na vitenzi vyenye kiishio **-a**. Tazama mifano ifuatayo:

(2.15)	<i>Kikale</i>	<i>kisasa</i>
	- kithirile	> kithiri
	- nawirile	> nawiri
	- tiile	> tii

Hata hivyo neno *sahau* lilichukua sura tofauti na kuwa *sahauwile*

- (iv) Katika vitenzi ambapo silabi ya pili kutoka mwisho imeundwa kwa irabu /e/ au /o/ na kiishio kikiwa -a, basi kiishio -a kinabadilika na kuwa -e kisha mofu -le inaongezwa kama kiambishi tamati. Hata hivyo hali haitokea ikiwa konsonanti ya silabi ya mwisho imeundwa kwa /l, n, s, sh,t au z/

(2.16)	<i>Kikale</i>	<i>Kisasa</i>
	-tendele	> -tenda
	-komele	> -koma
	-endele	> --enda

- (v) Kitenzi cha silabi moja -wa kinaunda umbo lenye kiishio -e-le yaani -wele > -wa. Tazama mfano ufuatao kutoka *Utenzi wa Hamziyya* (Mutiso, 2005), ubeti 33:

Pawele ulufu pa Halima kwisakwe shida, kwamba paswirile kwazo kuwa kulakwe tumwa
(Palikuwa maelfu kwa Halima kwisha kwake shida, kwamba palitokea kwa hizo kwa kuwa kula kwake mtume)

- (vi) Irabu ya silabi-kaze na ile ya silabi ya mwisho hubadilika na kuwa -e katika vitenzi vya silabi mbili, ambavyo silabi-kaze ina irabu -a na kama silabi ya mwisho imeundwa kwa konsonanti /l, m, n, nd, s, sh, t, z/. Pia silabi-kaze ikiwa na irabu -e kisha silabi ya mwisho ikawa na konsonanti /l, m, n, sh, t, au z/ na kiishio -a, basi irabu zote huwa -e. Hali hiyo pia hutokeea kama irabu ya silabi-kaze ni -o ikifuatwa na konsonanti /l, n au w/. Tazama mifano ifuatayo kutoka *Al Inkishafî* (Hichens, 1972):

(2.17)	Kikale	Kisasa
	-lele	> -lala
	-wene	> (w) ona
	-pende	> -panda
	-Pete	> -pata

Tazama mfano katika *Utenzi wa Inkishafi*, ubeti 37:

*Malimwengu yote yawatiile, na dunia yao iwaokele
Wachenenda zitwa zao zilele, Mato mafumbuzi wayafuembkiye*

(viii) Maumbo ya vitenzi zaidi ya silabi mbili, irabu –a ikitangulia silabi-kaze mara nyingi irabu zote hubadilika na kuwa –e. Kwa mfano –engeme > -angama kama inavyodhihirika katika ubeti 49, katika (v) hapo juu. Aidha, katika kikale wakati uliopita, hali timilifu iliwalishwa kwa mofu –li -le, yaani kiambishi –li- kikitangulia mzizi wa kitenzi kisha –le kutumiwa kama kiambishi tamati. Tazama mifano kutoka *Utenzi wa Al inkishafi*:

(2.18)	Kikale	Kisasa
	wa-li-tandi-le	> (walikuwa) wametandia
	wa-li- shuki-le	> (walikuwa) wameshuka
	wa-li-washi-le	> (walikuwa) wamewashia

Katika wakati uliopita, hali endelevu kiambishi –li- ki kingewekwa kabla ya shina la kitenzi kwa mfano katika Utenzi wa Inkishafi, ubeti 40 (Hichens, 1972):

Kumbi za msana *zilikivuma*
Na za masturi zikiterema
Kwa kele za waja na za khudama
Furaha na nyemi zishitadiye

Katika mshororo wa kwanza neno zilikivuma lina maana ya ‘ziliwa zikivuma.’ Matumizi ya mofu za njeo zilizojadiliwa hapo juu katika Kiswahili siku hizi hupatikana katika mashairi na

huchukuliwa kuwa masilio ya kikale ambacho hukubalika tu katika wanda la fasihi. Wanaozungumza Kiswahili cha kisasa wameondoa maarifa hayo katika tambuzi zao. Hali kadhalika kuna mofu za nyakati mbalimbali ambazo zinapatikana katika mashairi ya Muyaka na ambazo hazipatikani katika Kimvita au Kiswahili Sanifu. Zingatia mifano ifuatayo:

(2.19)

<i>Viambishi</i> vya njeo	<i>Njeo</i>	<i>Mfano</i>
-lime	Hali timilifu	Alimekwenda
-liki/-lihi/-li	wakati uliopita, endelevu	nalihiishika/naliishika
-n-	Wakati uliopo	Sinkuja (si nimekuja?)
-sha-	Hali timilifu	Ashafika
nsha	Hali timilifu	Anshakuja
-e -ile -li+kitenzi+	Uliopita (li)	juvile
-ha-	wakati uliopita, mfuatano wa matukio (‘ka’ ya usimulizi)	-
-liki, -lihi-, -hi-, -ta-	Masharti, wakati ujao (kisasa - <i>taka-</i>)	atayesema (atakayesema)

Asili: Abdulaziz (1979:8-82)

Japo mifano ya Abdulaziz inahusu Kimvita cha nyakati za Muyaka, inabainika kwa matumizi ya mofu za njeo zimebadilika pakubwa. Hebu sasa tujadili mabadiliko ya kisintaksia.

2.4. Mabadiliko ya Kisintaksia

Mabadiliko ya Kisintaksia huathiri muundo wa sentensi na vijenzi vyake. Katika sehemu hii tutazingatia mabadiliko yanayohusu mpangilio ya vipashio na usurufishaji.

2.4.1 Mabadiliko Yanayohusu Mpangilio wa Vipashio

Mabadiliko haya yanahusu mabadiliko ya vipashio vinavyojenga sentensi yaani Kiima (K), Kitenzi (T) na yambwa (Y). Kiima katika muktadha huu ni neno linaloonyesha mtenda katika sentensi na huja kabla ya kitenzi kikuu katika lugha ya Kiswahili. Kitenzi huonyesha kinachotendeka, kilichotendeka au kitakachotendeka. Yambwa ni kipashio kikamilishi katika sentensi ambacho huelekezwa tendo au lengo (Massamba, 2004). Kipashio hiki huja baada ya kitenzi kikuu katika sentensi ya Kiswahili. Lugha huweza kuainishwa kulingana na mpangilio wa K, T na Y. Kulingana na Crowley na Bowern (2010), muundo ambaو hupendelea na lugha nyingi duniani ni wa *Kiima-kitenzi-Yambwa*. Baadhi ya lugha ambazo huwa na muundo huo huwa ni pamoja na Kiswahili na Kiingereza. Tazama mifano ifuatayo ya Kiswahili na Kiingereza:

(2.20)

		alimwona	mwanaume
		<i>Kiima</i>	<i>Kitenzi</i>
			<i>Yambwa</i>
(ii)	The dog	saw	a man
	<i>Subject</i>	<i>Verb</i>	<i>Object</i>

Mpangilio wa pili huwa wa *Kiima-Yambwa-Kitenzi* kama vile katika lugha ya Kituruki. Tatu, mpangilio wa *Kitenzi-Kiima- Yambwa* kama katika lugha ya Scots Gaelic. Nne, muundo wa - *Kitenzi-Yambwa-Kiima* katika Malagasy na hatimaye, muundo wa *Yambwa-Kitenzi-Kiima* hupatikana katika lugha ya Ki-Hixkaryana (McMahon, 1994). Mabadiliko ya lugha hutokea ikiwa muundo msingi wa mpangilio wa vipashio utabadilika kabisa au ikiwa lugha itaanza kukubali miundo mingineyo ya vipashio katika sentensi zake kando na muundo wake ya kimsingi. Kwa mfano lugha za Australia katika katikati na Mkoa wa Milne zilibadilika kutoka muundo wa *Kiima- kitenzi-Yambwa* hadi muundo wa *Kiima-Yambwa-Kitenzi* ulioletwa na mwingiliano wa lugha hizo na lugha jirani (Crowley na Bowern, keshatajwa). Aidha, Kiingereza cha awali kilikubali muundo

kama huu: ‘The girl the boy loves’ - *Kiima-Yambwa-Kitenzi* badala ya ‘The boy loves the girl’ wa Kiingereza cha kisasa (McMahon, keshatajwa). Tazama mifano ifuatayo kutoka Fromkin n.w. (2014:306):

(2.21)

<i>(i) Kiingereza cha kale</i>	<i>(ii) Kiingereza cha kisasa</i>
se man sloh þone kyning	The man slew the king
þone kyning sloh se man	The king slew the man
Se man þone kyning sloh	*The man the king slew
þone kyning se man sloh	*The king the man slew
Sloh se man þone kyning	*Slew the man the king
Sloh þone kyning se man	*Slew the king the man

Katika Kiingereza cha kale, sentensi zote katika (i) zilikuwa sahihi lakini katika Kiingereza cha kisasa, ni sentensi mbili za mwanzo pekee ambazo zinakubalika kuwa na mpangilio sahihi.

Kiswahili pia kinayo miundo iliyogeuzwa ambapo sentensi tendwa inageuzwa kutoka sentensi ya kauli ya kutenda. Badiliko hili huathiri sentensi yenyе kitenzi elekezi na ambayo huchukua yambwa (Habwe na Karanja, 2004). Kwa mfano:

(a) Johana alimpiga Maria

(b) Maria alipigwa na Johana

Katika mfano (b) hapo juu, mtenda amekuja baada ya Yambwa na kitenzi. Tazama mifano zaidi:

(2.22) <i>Muundo wa kimsingi</i>	<i>Mageuko</i>
(i) Watu wengi wameugua mjini.	Kule mji kumeugua watu wengi
(ii) Mtoto amevimba goti.	Goti limemvimba mtoto
(iii) Walimkata kuku kichwa	Walimkata kichwa kuku
(iv) Paa amelala hapa	Hapa paa amelala

Miundo ya sentensi zenyе zilizogeuzwa katika 2.22 inakubalika katika lugha ya Kiswahili katika miktadha maalum licha ya kutozingatia mpangilio wa kisingi wa KTY. Matumizi yake hutegemea dhana ambayo mzungumzaji analengo kuipa usisitizo. Mathalani, katika taaluma ya Ushairi miundo yote iliyogeuzwa hukubalika katika kile wachambuzi huita *uhuru ya kishairi* unaoruhusu wasanii *kuboronga sarufi*. Yamkini, mpangilio wa maneno huvurugwa kimakusudi ili kukidhi mahitaji ya kiarudhi. Japo hatudai kuwa haya ni mabadiliko halisi katika sentensi ya Kiswahili, kwa upande mwingine tutakubali kuwa miundo husika imekubalika katika muktadha wa fasihi ya Kiswahili. Wapenzi wa mashairi wanaionea fahari aina hii ya lugha.

2.4.2 Usarufishaji

Usarufishaji ni utaratibu ambao huathiri viwango vya fonolojia, mofolojia na sintaksia. Katika utaratibu huu, mofimu huru hubadilika na kuwa kiambishi au mofimu fungo au kategoria kubwa ya maneno kama nomino, vitenzi na vivumishi hubadilika na kuwa kategoria ndogo kama viwakilishi, vielezi au viunganishi. Kama ilivyoelezwa katika § 2.3.5, usarufishaji wa maumbo pia hutokea wakati umbo fulani la kimofolojia lina asili katika umbo au utungo wa kisintaksia, kama inavyodhihirika katika mchakato ufuatao:

Umbo asili:	Amekwisha kuenda.	Sintaksia
Hatua 1:	Amekwishaenda.	
Hatua 2:	Ameshaenda.	
Kirai/Neno unde:	Ashaenda.	Mofolojia

Katika mfano huu, kitenzi ‘kwisha’ kimebadilika na kuwa ‘sha’ hatimaye kuathiri utungo mzima ambao umekuwa neno moja ambalo pia ni kirai kulingana na sarufi ya Kiswahili. Hali kama hiyo ilitokea katika vipashio vya ukarusha katika Kifaranza, Kiingereza na Kijerumani *ne, pas, not* na *nicht* vyenye asilia katika umbo *nowihit, niwit* chenye maana ya ‘not a thing’ (Schendl, 2001). Mfano mwingine wa usarufishaji ni neno la Kiswahili *hata* lenye asili ya Kiarabu, lenye maana *mpaka, ijapokuwa, ingawa, kabisa, kamwe* au *sivyo* ambalo limekuja kutumika kama kikanushi katika sentensi za Kiswahili. Tazama mifano ifuatayo:

(2.23)

- (i) Utaendelea kufanya hii kazi hata lini? (mpaka)
- (ii) Hutaki kukaa nasi hata siku moja? (ijapokuwa, japo, ingawa, walau)
- (iii) Usemi wake si kweli hata kidogo (kabisa, kamwe)
- (iv) Amina: Unacho kitu cha kuwapa?

Njogu: **Hata!**

Katika (iv) kihuishi ‘hata’ kimebadilika na kuwa kikanushi chenye maana sawa na ‘la, hakuna na sivyo’ Pia kiingizi ‘ng’o’ hunatumika kama kikanushi. *Utampa? Ng’o!* Mifano kama hii, inadhihirisha kuwa mchakato wa usarufishaji huchangia katika kubadilisha maana za maumbo mbalimbali ya lugha. Katika sehemu inayofuata, tumejadili mabadiliko ya kiothografia.

2.5 Mabadiliko ya Kiothografia

Mfumo maalum wa kuwasilisha sauti katika maandishi ndio huitwa othografia. Mabadiliko ya kiothografia huathiri namna maneno huendelezwa, tahajia na hati za maandishi. Kama ilivyoelezwa awali katika §2.1.4, maandishi ya Kiswahili kabla ya ujio wa Wamisheni yatumia hati ya Kiarabu. Mfumo mpya wa maandishi kwa hati ya Kirumi ulianzishwa na Krapf mnamo

mwaka wa 1844 na kubadilisha kabisa sura ya Kiswahili. Mbaabu (2007) anaeleza kuwa hati ya Kiarabu haikufaa katika uandishi wa Kiswahili kwa kuwa Kiarabu kina irabu tatu tu za kimsingi ikilinganishwa na Kiswahili ambacho kina tano. Wakati huo huo, Kiarabu kilipungukiwa na konsonanti /ch/, /g/, /p/, na /v/, hali iliyotatiza othografia. Mbaabu (keshatajwa) akimnukuu Steere (1870) anasema:

“...Waswahili walilazimika kuandika *ba*, *f* au *p* wakikusudia kuandika *mb* au *b*; wanaandika *ghain* badala ya *g*, *ng*, *ng'*; *fa* badala ya *v*, *mv*, na *f*; *ya* badala ya *ny*, na *y*; *shin* badala ya *ch* na *sh*; pia wanaiacha *n* inapozitangulia *d*, *j*, y na *z'*

Katika shughuli ya usanifishaji wa Kiswahili ilibidi othografia iliyotumiwa hapa awali iangaliwe upya. Kwa mfano, uamuzi wa kupinga matumizi ya konsonanti ya Kiarabu *kh* katika maandishi ya Kiswahili pamoja na yalifanyika katika mukutano wa Dar es Salaam mwaka wa 1925 (Mbaabu, keshatajwa). Ni muhimu katika muktadha huu tudondoe baadhi ya mabadiliko yaliyoteklezwa na KKAM ili kuthibiti changamoto za kiothografia zilizokabili uundaji wa Kiswahili Sanifu. Baadhi ya maswala muhimu yaliyoelezwa katika Mbaabu (2007:36-37) ni:

- (i) Othografia ya maneno ambayo awali yaliandikwa kwa mfuatano wa konsonanti mbili kama vile *hatta*, *milla na marra* ilibadilishwa na kuwa *hata*, *mila na mara* mtawalia. Jambo hili lilizingatiwa.
- (ii) Kutumiwe konsonanti /h/ badala ya /kh/ kwa maneno ya kawaida isipokuwa kwa majina ya kipekee. Kwa mfano, *khabari*, *khatia* na *khaliisi* yaandikwe *habari*, *hatia* na *halisi*. Azimio hili halikutekelezwa kikamilifu kwa kuwa Kiswahili Sanifu kingali kinatumia maneno machache yenye tahajia iliyokataliwa. Kwa mfano, masalkheri na **sabalkheri**.

- (iii) Matumizi ya *mu-* kutangulia mzizi unaoanza kwa irabu *u*; *mw-* kutangulia mizizi inayoanza kwa irabu /a, e, i, u/ na *m-* kwa mizizi inayoanza kwa konsonanti. Bila shaka maneno yenyenye mwendelezo kama **mualimu*, **muingine*, **muili* miongoni mwa mengine yalifungiwa nje ya Kiswahili Sanifu.
- (iv) Mageuko yanayoathiri irabu yazingatiwe katika maandishi. Kwa mfano, *yaitu*, *maino*, *waizi* kuandika *yetu*, *meno* na *wezi*.
- (v) Maneno ambayo herufi /y/ iliwekwa katikati ya irabu mbili kwa sababu ya mvuto wa /e/ na /i/ yaandikwe bila /y/. Pia /w/ kati ya /o/ na /u/ na irabu nyingine idondoshwe. Ilipendekezwa; *tembea* badala ya **tembeya*, *pitia* badala ya **pitiya* na *fungua* badala ya **funguwa*.
- (vi) Baadhi ya maneno ambayo awali yaliandikwa kama neno moja, kwa mfano *vivihivi* na *uleule*, yaandikwe kama maneno mawili yaani *vivi hivi* na *ule ule*. Hata hivyo vitenzi vikirudiwarudiwa, viandikwe kama neno moja kwa mfano, *zungukazunguka*.

Uandishi wa kamusi mbalimbali za Kiswahili baada ya usanifishaji wa Kiswahili ulichangia pakubwa kufanikisha juhudzi za kusawazisha na kudumisha othografia sanifu. Hata hivyo utohozi usokamili unaendelea kuwa changamoto hasa katika uzalishaji wa istilahi za sayansi na teknolojia. Aidha, kuna maneno machache katika lugha ya Kiswahili ambayo kwa bahati mbaya yanaandikwa tofauti na yanavyotamkwa. Tatizo la kiothografia lingali linakumba lugha ya Kiswahili hasa nasali /n/ na /m/. Ifuatayo ni baadhi ya mifano:

<i>(2.24)_Othografia</i>	<i>umbo la kifonolojia</i>	<i>Maana</i>
Mba	[m + mba]	‘ugonjwa wa ngozi’
Mbu	[m +mbu]	‘mdudu aambukizaye homa ya maralia’
Nge	[ŋ + nge]	‘mdudu mwenye mkia wenge sumu’
Nchi	[ŋ + ŋi]	‘sehemu ya ardhi’

Nta	[ŋ + ta]	'mfano wa gundi itengenezwayo na nyuki'
Nje	[ŋ + jɛ]	'sehemu ambayo haizingirwa'

Asili: Mgullu (1999:80, TUKI, 2013)

Tukichunguza mifano (2.24), inakuwa dhahiri kuwa anayejifunza lugha ya Kiswahili huenda akatamka *[ngɛ] badala ya [ŋnɛ] na *[mbu] badala ya [mmbu] kama inavyodhihirika umbo la nje. Msomaji huenda akatambua silabi #nge# badala ya # ɳ \$ nge#. Labda *ng'ge*, tahajia ya Burt (1910) ingekuwa bora kuliko ya Kiswahili Sanifu.

Katika sehemu hii, imebainika kuwa hati ya Kiarabu ndiyo ilitumiwa katika maandishi ya Kiswahili hadi ujio wa wamisheni. Pia, usanifishaji wa lugha ya Kiswahili kuanzia miaka ya 1925 uliletu sura mpya na usawazishaji wa kiothografia kwa kiasi kikubwa. Awali hakukuwa na mtindo mmoja wa uandishi. Kwa kuwa usanifishaji wa lugha hauna kikomo, inafaa udhaifu unaotokana na mifano (2.24) usahihishwe. Tujadili mabadiliko ya kileksia.

2.6 Mabadiliko ya Kileksia

Mabadiliko ya kileksia yanahu mabadiliko ya kimsamiati. Mabadiliko ya kileksia hufungamana na kutokea kwa leksia mpya. Leksia huwa mpya ikiwa imebuniwa kwa mara ya kwanza, ikiwa imekopwa au imepata maana mpya iliyo tofauti na maana asilia. Kuna aina mbili ya mabadiliko ya kileksia: mabadiliko potevu na mabadiliko ingizi. Mabadiliko potevu ni mabadiliko ambayo neno hupotea kabisa au kuficia. Mabadiliko ingizi huwa mabadiliko ambayo msamiati huongezeka kwenye msamiati wa zamani. Msamiati mpya huingizwa katika lugha kwa njia ya kuunda maneno mapya au kukopa kutoka lugha nyingine. Kuingizwa kwa msamiati mpya, kwa ujumla hubadilisha muundo wa leksika ya lugha husika. Katika sehemu hii ya mabadiliko ya kileksia, tumejadili

mikondo ya mabadiliko ya kileksia na taratibu mahususi za kuongeza leksia katika lugha ya Kiswahili.

2.6.1 Mikondo ya Mabadiliko ya Kileksia

Mabadiliko ya kileksia katika lugha ya Kiswahili yanahuisha mikondo mitatu mikuu kulingana na namna tatu za utokeaji.

- (i) Uingizaji wa maneno mapya kwa sababu hakuna maneno yanayowakilisha dhana husika.
- (ii) Uingizaji wa maneno mapya yatumike sambamba na yale ambayo yapo
- (iii) Kupotea kwa maneno ya awali.

Tuangalie maneno mapya yanayosababishwa na kuzuka kwa dhana mpya.

(a) Uingizaji wa leksia Mpya Katika Lugha

Kuna leksia mpya ambazo ziliingizwa katika lugha ya Kiswahili kwa mara ya kwanza ili kuwakilisha dhana mpya ambazo hazikuwa au hazikuzingatiwa katika utamaduni wa Waswahili. Mabadiliko yalitokana na ugunduzi wa kiteknolojia na mwingiliano wa kiutamaduni; hali ambayo ilizua mahitaji ambayo yalitatuliwa kwa kuingiza leksia mapya. Ifuatayo ni mifano michache kutoka kumbo la teknolojia ya habari na mawasiliano.

Jedwali 2.6. Leksia Mapya Ambazo Zinawasilisha Dhana Mpya

<i>Leksia mpya</i>	<i>Maelezo</i>
Kitenzambali	Kifaa kidogo cha kielektroni cha kuteua na kuthibiti mitambo kutoka mbali.

Nywila	Namba ya siri inayozuia mtu mwingine kufungua kifaa cha kielektroniki kama vile simu au tarakilishi
Kimemeshi	Chanja
Kipakatalishi	Aina ya kompyuta ndogo inayobebwa kwa urahisi.
Mtaliga	Virusi vyta kompyuta

Asili: Mora (2012).

(b) Leksia Mapya Kutumika Sambamba na Leksia za Awali

Wakati mwingine leksia mapya hutumika sambamba na leksia za zamani katika viwango sawa au viwango tofauti. Watumiaji wa lugha huona vigumu kuacha kutumia leksia ya awali kwa sababu ya mazoea. Kwa mfano, *pikipiki* ambayo ni leksia ya awali inatumika sambamba na leksia *bodaboda* ambayo imeibuka hivi karibuni. Pia, leksia kompyuta, ngamizi na tarakilishi zinatumika sambamba.

(c) Kupotea kwa leksia za awali

Kuna baadhi ya leksia ambazo zilikuwa zikitumika zamani lakini kwa sasa leksia hizo hazitumiki tena huku nafasi yake ikichukuliwa na leksia mpya. Hii hapa ni mifano kutoka Nabhan (1982, 1988):

(2.25)	<u>Kikale</u>	<u>Kisasa</u>
	Gongwa	Ikulu
	Ng'andu	Dhahabu
	Ngeu	Damu
	Tinene	Bara

Leksia nyingine katika (2.25) zilipotea katika matumizi na hupatikana tu katika tungo za kale. Kwa kweli, hii ndiyo hali anayokumbana nayo msomaji yeyote wa matini za kabla ya Karne ya Ishirini. Wakati huo huo anakumbana na leksia mpya zinazobuniwa kila uchao kutokana na maendeleo na mabadiliko katika muundo wa jamii. Dhana na vifaa vipya vinazuka kila uchao na kuhitaji

kuzungumziwa. Ni dhahiri kwamba uundaji wa maneno katika lugha ni swala lisiloepukika. Hebu tuangalie taratibu za kuongeza leksia mpya.

2.6.2 Taratibu za Kuongeza Leksia katika Lugha

Kuna mbinu mbalimbali za kuzalisha leksia katika lugha kukidhi mahitaji ya kimsamiati. Baadhi ya mbinu hizo ni:

- (a) **Ukopaji:** Huu ni utaratibu wa kuchukua maneno kutoka lugha nyingine na kuyaingiza katika lugha lengwa. Ukopaji unahusisha mbinu ya *utohozi* kwa mfano, *virus* > *virusi*; *tafsiri-mkopo* ambapo tafsiri za neno kwa neno za msamiati hutafsiriwa kwa mfano, *armyworm* > *viwavijeshi*; *ukopaji sisisi* ambapo neno hukopwa moja kwa moja bila kufanyiwa mabadiliko yoyote kwa mfano, *omena* (Kidholuo), *ikulu* (Kinyamwezi) na *kitivo* (Kipare). Waswahili wameingiliana kibiashara, kijamii na kisiasa na wageni kama vile Waarabu, Wahindi, Waturuki, Wayunani, Wareno, Wajerumani, Waingereza na Wafaranza. Inaeleweka wazi ni kwa nini Kiswahili kinasheheni leksia nyingi zenyne asili ya kigeni.
- (b) **Unyambulishaji:** Hii ni mbinu ya uambishaji unaohusisha uundaji wa leksia mpya katika lugha kwa kuongeza viambishi mbalimbali kwenye mzizi. Kwa mfano, *fululiza* > *kifululizwa*, *-la* > *mlaji*, *rutub-u* > *kirutubishi*.
- (c) **Ufupishaji:** Mbinu ya kutumia akronimu, uhulutishaji au ufupisho-mkato kuunda maneno mapya. Kwa mfano, BAKITA (Baraza la Kiswahili la Taifa), *bi* (bibi) na *msikwao* (**mtu asiye na kwao**).
- (d) **Uradidi:** Utaratibu utumikao katika lugha ambapo sehemu ya neno au neno lote hurudiwarudiwa ili kuunda neno jipya au kuongeza maana fulani ya kisarufi. Kwa mfano, *tinga* > *tingatinga*.

- (e) **Kubuni:** Hii ni mbinu ya kuunda au kuvumbua neno jipya kabisa ambalo halikuwa katika matumizi ya lugha husika. Nenounde hatimaye hutwikwa maana maalum. Kuna kubuni-kinasibu na kubuni kwa uhusishaji kwa sifa na matumizi.
- (f) **Mbinu ya toponimu:** Hii ni mbinu ya kuunda maneno hasa majina ya mahali kutokana na maumbile au sifa fulani ya kijiografia. Kwa mfano, *mnarani* ambapo ni mahali palipojengwa mnara wa Vasco da Gama, Malindi.
- (g) **Kuhamisha maana:** Mbinu ambapo neno ambalo tayari linatumwiwa katika lugha hutwikwa nyingine maana mpya. Kwa mfano, *kupe* (mdudu) > mtu mnyonyaji. Neno linapobadilishwa kimakusudi kuziba pengo la kimsamiati katika nyanja fulani ya kitaaluma huitwa istilahi (Massamba, 2004).
- (h) **Mwambatano:** Ni mbinu ya kuambatanisha maneno mawili au zaidi kuunda neno moja. Kwa mfano, *mwanaharakati* (mwana + harakati), *Isimujamii* (isimu + jamii) na *wingilugha* (wingi + lugha).
- (i) **Ufufuaji wa leksia asilia ‘zilizokufa’**
- Ufufuaji wa leksia utaratibu wa kurudisha katika matumizi, msamiati wa zamani ambao hautumiki katika maandishi ya kisasa (Mwaro, 2000). Kama ilivyoelezwa katika §2.1.3, msamiati wa zamani unapatikana katika kamusi za zamani za Kiswahili, lahaja na kazi za kale za fasihi ya Kiswahili. Baadhi ya leksia zilihuishwa ni *mwiya* (wakati), *ndaki* (chuo Kikuu), *gango* (hospitali) na *kiwaa* (skrini) kutokana na neno la kale ‘waa’ (angaza).

Massamba (1997) anaeleza kuwa kuna utaratibu uliowekwa na BAKITA na unaofuatwa na TUKI wa kuunda leksia mpya za Kiswahili. Kwanza, ni kutoka lugha ya Kiswahili na lahaja zake. Pili, kutoka lugha za Kibantu. Tatu ni kutoka lugha nyingine za Kiafrika. Iwapo hazina zilizotajwa

hazina msamiati husika, basi, neno likopwe kutoka lugha za kigeni. Maneno yanayoundwa sharti yaafiki mfumo wa kifonolojia na kimofolojia wa lugha ya Kiswahili.

Utathmini wa Mwaro (2000) kuhusu mbinu za uundaji msamiati ulibainisha kuwa ukopaji ndiyo mbinu ilio nyepesi zaidi ya kuongeza msamiati. Katika utafiti wa Akidah (2013), alibainisha kuwa asilimia 20% ya leksia 15,796 zilizopo katika *Kamusi ya Karne ya Ishirini na Moja* zina asili katika Kiarabu. Kutokana na mwingiliano mwingi wa kielimu, kisiasa, kiuchumi na athari za kiteknolojia katika karne ya 21, dira ya ukopaji katika Kiswahili Sanifu imeelekea katika lugha ya Kiingereza. Uundaji wa leksia mpya umebadilisha muundo wa leksika ya Kiswahili hivi kwamba hata mzawa wa lugha ya Kiswahili anakumbana na leksia tofauti na asizoju. Katika kijisehemu kinachofuata, tumejadili kwa ufupi mabadiliko ya kisemantiki. Mabadiliko ya kisemantiki yameshughulikiwa zaidi kwa kina katika uchanganuzi wa data.

2.7 Mabadiliko ya Kisemantiki

Haya ni mabadiliko yanayoathiri kipashio cha maana katika lugha (Crystal, 2010). Utaratibu huu huathiri viwango vya mofu, neno na vipashio vilivyo vikubwa kuliko neno. Mabadiliko yanayohusu maneno ndiyo huitwa mabadiliko ya maana za leksia ambayo ndiyo kiina cha utafiti huu. Katika sehemu hii, tutajadili kwa ufupi dhana ya maana, aina za maana kisha taratibu anuwai za kubadilisha za maana za leksia.

2.7.1 Dhana ya Maana

Hakuna jibu la mkato au jibu moja linaloelezea dhana ya maana. Ni dhana pana na tata kuifasiri. Mathalani, Ogden na Richards (1946) katika kazi yao ‘maana ya maana,’ walibainisha aina kumi

na sita za dhana ‘maana.’ Mwanaisimu kama vile Leech (1981) alibainisha aina zifuatazo za maana:

Jedwali 2.7. Aina za Maana

Aina ya Maana	Maelezo
Maana halisi/ maana tambuzi	Ni maana ya kimsingi ya neno. Pia maana ya kikamusi.
Maana ya ziada/ Maana ya kimatlaba/ashirifu	Ni maana ya ziada ambayo neno hupata yaani maana ya kimatlaba . Hutohana na maana ya msingi ya neno. Maana hii huhusishwa na kitajwa cha msingi.
Maana ya kimtindo.	Ni maana ya kimuktadha inayotokana na matumizi ya lugha kulingana na mazingira halisi ya wakati wa mazungumzo.
Maana akisi.	Maana inayopewa kitu kwa kukifananisha na kitu kingine. Kwa mfano, kumwita kiongozi ‘simba’ kumaanisha yeye ni ‘shujaa.’
Maana dhamirifu	Maana inayotokana na namna mtumiaji wa lugha anavyopanga maneno yake katika sentensi. Aghalabu, ile taarifa ambayo mhusika anaiona kuwa ndiyo muhimu huiweka mwanzoni.
Maana shawishi	Ni maana inayotokana na hisia na mtazamo wa mzungumzaji au mwandishi juu ya kitu. Mtazamo unaweza kuwa hasi au chanya.
Maana endefu/Tangamano	Kuna baadhi ya maneno ambayo maana zake hupatikana kwa kuwa pamoja na maneno maalum; kinyume chake haiwezi kukubalika katika hali ya kawaida.

Kama ilivyoelezwa katika §1.7, maana katika Semantiki Tambuzi, huwa sehemu ya utambuzi kwa ujumla. Maana hii huwa na muundo wa kiensaiklopidia ambao huhusisha maana msingi na maana zinginezo za ziada. Anayejua maana ya dhana fulani pia hujua maelezo yanayohusishwa na dhana husika. Maana msingi huwa ndicho ‘kiini’ na maana nyingine hufifia zikielekea nje. Wakati mwingine maana za kandokando huweza kupishana nafasi na kuchukua nafasi ya kiini-maana. Hali hii husababisha maana za awali kusukumwa nje au kufifia kabisa katika mizunguko ya maana. Haya husababisha mabadiliko ya lugha. Japo utafiti huu ulizingatia zaidi maana msingi, maana nyinginezo zilikuwa na mchango mkubwa katika kueleza mabadiliko ya kisemantiki ya leksia mbalimbali.

2.7.2 Mbinu za Kubadilika kwa Maana za Leksia

Mabadiliko ya maana hutokea kwa taratibu au mbinu mbalimbali. Taratibu za mabadiliko ya kisemantiki huainishwa kwa njia anuwai kama tulivyoeleza katika §1.8.1. Uainisho uliotumiwa katika sehemu ndio umezingatiwa katika Campbell (1998) na Rowanne (2008). Unahusisha upanuzi, ufinyizi, usogezi maana, sitiari, udhalilikaji, uimarikaji, tasfida, metonimu, sinedoche na chuku. Sehemu imejadili mbinu hizi kwa muhtasari kwa kuwa zimejadiliwa zaidi katika sura zinazofuata. Tuanze kwa upanuzi wa maana.

2.7.2. 1 Upanuzi wa Maana

Huu ni mfanyiko ambao unahusisha leksia kupata maana za ziada au za jumla. Leksia huanza kuhusisha dhana zingine ambazo awali hazikujumuishwa kwake. Kwa mfano leksia *ndege* (nyuni) ilipata maana ya ziada ya ‘chombo maalum cha kusafiria angani.’

2.7.2. 2.Ufinyizi wa Maana

Ufinyizi wa maana hutokea wakati leksia inayowakilisha dhana pana au ya jumla hubadilika na kuanza kuwakilisha dhana iliyo finyu au iliyo bayana. Ni kinyume cha upanuzi wa maana. Upeo wa leksia inayohusika hupungua katika mawanda ya kiutambuzi. Kwa mfano, neno la Kiswahili ‘hakimu’ lenye asili ya Kiarabu, awali lilimaanisha ‘*gavana au mtawala* (Akidah, 2013). Majukumu ya hakimu yalikuwa mengi na mapana kuliko yalivyo katika karne ya 21. Alitawala na wakati huo huo kuamua kesi. Katika kisasa hakimu ni *mwamuzi au jaji*.

2.7.2. 3. Kudhalilika kwa Maana

Kudhalilika kwa maana hutokea wakati neno lililokuwa na maana inayopendeza linabadilika na kuwa na maana isiyopendeza au duni. Utaratibu huu pia huitwa msawajiko wa maana (Massamba,

2004). Kwa mfano, neno *silly* katika Kiingereza cha kale lilikuwa na maana ya ‘-enye baraka, - enye furaha.’ Mabadiliko yake yalipitia hatua zifuatazo:

Jedwali 2.8 Udhalilikaji wa Leksia ‘silly.’

<i>Kipindi cha Kihistoria</i>	<i>Kiingereza</i>	<i>Tafsiri ya Kiswahili</i>
Kale hadi karne ya 15	happy, blessed	-enye furaha, enye baraka
Karne ya 13 hadi karne 18	innocent	adilifu
Karne 13 hadi karne 19	deserving pity	-enye kuhitaji huruma
Karne 13- karne 19	weak, feeble	dhaifu, nyonge
Karne 16 hadi karne ya 18	simple, ignorance	duni, jinga
Karne 16 hadi karne ya 20	feeble-minded	-enye akili dhaifu, si erevu
Karne 16 hadi karne ya 21	foolish, empty headed	Pumbavu, isiyo na akili

Asili: Schendl 2001:31

Akidah (2013) anaeleza kuwa leksia ya Kiswahili *hawara* (mpenzi katika uhusiano haramu, malaya) yenyne asili ya Kiarabu awali lilikuwa na maana nzuri yaani *mfuasi au mwanafunzi*. Pia leksia *fidhuli* (anayezua fitina) awali ilimaanisha *tabia ya kupenda kujua au kudadisi*.

2.7.2.4. Kuimarika kwa Maana

Ni mchakato wa mabadiliko ya kisemantiki ambapo leksia iliyo na maana isiyopendeza au hasi hubadilika na kuwa maana nzuri. Kwa mfano, neno la Kiingereza cha kale, ‘knight’ lililomaanisha *mvulana* lakini katika Kiingereza cha kisasa limeimarika na kuwa ‘mtu mwenye heshima na cheo cha kijeshi alichotunukiwa na malkia’ (Schendl, 2001). Neno la Kiswahili *staarabu* (kuwa na tabia na mienendo ya Waarabu) liliimarika na kupata maana yenyne heshima zaidi yaani, *-enye tabia nzuri*. Tuangalie mbinu ya usogezi wa maana.

2.7.2.5. Usogezi Maana

Ni utaratibu ambapo maana huhama kutoka kwa leksia fulani na kuanza kuwakilisha dhana nyingine tofauti. Maarifa huamishwa kutoka wanda moja la maarifa hadi lingine. Leksia inaweza kubadilika kabisa au kuwakilisha tu sehemu ya dhana asilia. Kwa mfano, *msala(ni)* humaanisha ‘chooni’ katika Kiswahili cha kisasa. Asili ya leksia hii ilikuwa *musalla*, lenye maana ya ‘mahali pa kusalia’ kisha ikasogea kwa ‘mkeka wa kusalia’ na hatimaye ikaanza kutumiwa kama tasfida ya ‘chooni’ (Bosha, 1993; Akidah, 2013). Tuangalie mbinu ya tasfida.

2.7.2.6. Tasfida

TASFIDA ni *lughya staha au kificho badala ya kutumia moja kwa moja lughya matusi au yenyekukera ikitumiwa hadharani* (BAKITA, 2015). Tasfida ni matumizi ya lugha kutegemea miiko na tamaduni za jamii. Hii ni lugha inayozingatia heshima na kufunika aibu fulani kwa kuzingatia vikwazo vyakijamii. Mara nyingi hutumiwa kuondoa hisia zisizopendeza zinazoambatana na leksia za sehemu nyeti za mwili, majimaji yamtokayo binadamu, masuala ya ngono, masuala ya uzazi, magonjwa, kifo na vitu na tabia zilizokatazwa katika jamii husika. Kwa mfano pombe kuitwa *maji*, ukimwi *mdudu na marehemu mwendazake*.

2.7.2.7. Sitiari

Sitiari ni utaratibu wa kuhamisha maana toka kitu au dhana moja hadi kitu au dhana nyingine (Kahigi, 1995). Katika mchakato huu, leksia fulani yenyemana yake bainifu hutumiwa kurejelea dhana nyingine kwa njia fiche. Katika uhamisho huu sharti kuwe na uhusiano wa aina fulani kati ya dhana zinazorejelewa. Kwa mfano *kipusa* (upembe wa thamani wa kifaru) kutumiwa kama sitiari ya *msichana mrembo*.

2.7.2.8. Metonimu

Metonimu ni dhana inayotumiwa kuelezea mabadiliko ya maana ambapo dhana pana hutumiwa kuwakilisha ile dhana finyu. Kwa mfano kutumia neno *serikali* kwa maana ya *polisi*. Ni kawaida kusikia polisi wakisema: “Mhalifu yuko mkononi mwa *serikali*”. Katika muktadha huu neno ‘serikali’ limetumika katika nafasi ya ‘polisi.’ Serikali ni taasisi pana kuliko asasi ya polisi.

2.7.2.9 Chuku

Chuku ni mbinu ya kuongeza mambo yasiyo ya kweli, danganya au kutia upatiara. Ni mbinu ya kutia chumvi. Kwa mfano leksia ‘ukeketaji’ katika Kiswahili cha kisasa linahusishwa na ‘tohara’ ya wasichana. Maana yake ya msingi ilikuwa ‘tafuna au kata kitu kwa kifaa butu’ (Johnson, 1939). Mbinu hii inatumia kuongeza hisia za ‘ukatili’ katika kitendo husika. Si kweli kwamba tohara ya wasichana lazima itekelezwe kwa kisu butu.

2.7.2.10. Sinedoche

Hapa dhana finyu hutumiwa kuwakilisha dhana kubwa yaani ‘sehemu ya’ kuwakilisha kizima. Kwa mfano, jina la *kabila moja* nchini Tunisia iitwayo *Africa* ndilo limetumiwa kuwakilisha *bara nzima* la Afrika (Bosha, 1993). Leksia, *fimbo* katika kauli: “*Anatawala kwa ~ ,* hutumiwa kuwakilisha mfumo mzima wa utawala dhalimu au wa fujo. Fimbo ni ‘sehemu ya’ au ni kifaa mojawapo cha kutawala. Leksia *bandari* kutokana na mashina ya Ki-Irani *band* (kamba) na *dar* (kiingilio, nyumba), ilimaanisha mahali pa kufungia merikebu kamba (Krumm, 1940). Hapa dhana ndogo (kufunga kamba) inawakilisha dhana pana yenye shughuli anuwai.

2.8 Hitimisho

Katika sura hii, tumeshughulikia mapisi ya lugha ya Kiswahili kwa kuzingatia lugha yenye, dhana ya Kingozi na historia ya maandishi teule ya Kiswahili yakiwemo yale ya mabaharia na ya waandishi wa kimagharibi. Tumeweka wazi hali ya Kiswahili kabla ya karne ya Ishirini hadi mwanzoni mwa karne ya Ishirini. Pia, tumejenga muktadha wa kihistoria wa vyanzo vyta iliyo tumiwa katika utafiti huu. Fauka ya haya, tumeshughulikia mabadiliko mbalimbali ya lugha yakiwemo ya kileksia, ya kifonolojia, ya kimofolojia, ya kiothografia na ya kisemantiki. Mtindo linganishi wa kiisimu umezingatiwa katika kujadili mabadiliko husika. Kuto kana na uchanganuzi wa maumbo mbalimbali katika sura hii, tunaweza kusema kuwa lugha ya Kiswahili sawa na lugha nyingine haijasazwa na mabadiliko katika viwango mbalimbali vyta lugha. Imebainika kuwa Kiswahili cha Karne ya ishirini na moja kinapolinganisha na Kiswahili cha kabla ya Karne ya ishirini, tofauti za kiisimu zinazodhihirika si haba. Katika sura inayofuata tumechangana data ya leksia mahususi zilizobadilika kisemantiki pamoja na kuchanganua michakato na taratibu mahususi zilizohusika.

SURA YA TATU

MABADILIKO YA KISEMANTIKI YA LEKSIA ZA KISWAHILI

3.0 Utangulizi

Katika sura ya tatu, mifano ya leksia mahususi za lugha ya Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya maana imebainishwa kisha taratibu mahususi ambazo zimezalisha mabadiliko ya maana zikachanganuliwa. Ili kuimarisha uwasilivu, taratibu za mabadiliko ya kisemantiki zimeambatanishwa na maelezo ya kila leksia iliyofafanuliwa. Data iliyochanganuliwa katika utafiti huu, imeorodheshwa katika viambatisho A, B, C na D.

3.1 Misingi ya Uchanganuzi wa Maana za Leksia: Isimu Tambuzi na Vikoamaana

Kama ilivyoelezwa katika § 1.9.4, uchanganuzi wa data umeongozwa na nadharia ya Semantiki tambuzi na nadharia ya Vikoamaana. Uchambuzi wa data umezingatia dhana ya wanensemantiki tambuzi kwamba, maana ni kipashio kisicho thabiti ambacho hubadilika inapohitajika. Maana hii hueleweka kwa ukamilifu ikiwa muktadha wa jamii inamotumika utazingatiwa. Wanensemantiki tambuzi hueleza kuwa maana ina sifa za kitamaduni na hujikita katika kaida na tajriba za pamoja za wanajamii. Semantiki Tambuzi hutambua uwezo wa mwanadamu wa kufasiri dhana katika ulimwengu wake kwa mitazamo anuwai. Binadamu ana uwezo wa kiakili wa kupanua, kufinya na kubadilisha upeo wa maarifa ya dhana fulani. Vile vile, yeche huwa na mazoea ya kutumia maumbile yake pamoja na maarifa yaliyofichama katika utambuzi wake kama msingi wa kufasiri dhana mpya. Hisia za binadamu za kuona, kusikia, kuonya, kunusa na hisia za mguso huwa nguzo imsaidiaye kuufafanua ulimwengu halisi na wa kidhahania. Fauka ya hayo, binadamu ana uwezo wa kiakili wa kujenga picha za kisitiari pamoja na uwezo wa kuhamisha maarifa au dhana kutoka wanda moja hadi jingine. Uchanganuzi umezingatia dhana kuwa, maana huwa na muundo wa kisaikolopedia ambao hujumuisha maana msingi pamoja fahiwa zake. Wakati mwingine maana za

pembeni zinaweza kuchukua nafasi ya maanamsingi. Fauka ya hayo, uchanganuzi umezingatia vikoa leksika ili kuboresha uwasilishaji. Tumeanza kwa kuainisha leksia zilizobadilika kisemantiki.

3.2 Uainishaji wa Leksia za Kiswahili Kihistoria

Uchanganuzi katika sura hii umehusisha takribani leksia mia mbili. Uchanganuzi wa data ulibainisha makumbo mawili makuu ya leksia zilizotumika katika lugha ya Kiswahili kabla ya karne ya ishirini, tukizingatia kigezo cha asili. Nazo ni:

(i) *Leksia zenye asili ya Kibantu*

Leksia zenye asili ya Kibantu zinahusisha leksia za Kiswahili cha kale (Kingozi) na zingine ambazo zinaendelea kutumika katika Kiswahili cha kisasa; kwa mfano *umeme, kanga, kigogo* na *tamba*. Katika kumbo hili, leksia mia moja na arobaini zimechananuliwa ikiwa ni asilimia 70% ya jumla ya data iliyochanganuliwa katika sura nzima.

(ii) *Leksia zenye asili ya kigeni*

Kumbo hili ni la leksia mkopo zilizoingia katika Kiswahili kutoka kwa lugha zingine mintarafu ya mwangiliano wa muda mrefu kati ya Waswahili na wageni kibiashara na kijamii. Ibainike wazi kuwa hatukuchunguza maana za leksia husika katika lugha changizi bali tulijikita katika mabadiliko yake baada ya kuingia katika lugha ya Kiswahili. Mifano ya leksia katika kundi hili ni *sakafu* na *uroda*. Katika kundi hili, leksia sitini zimechananuliwa ikiwa ni asilimia 30% ya data iliyochanganuliwa katika sura hii.

Ili kufanikisha uchanganuzi na kuboresha uwasilivu, tumeepanga leksia katika vikoa leksika anuwai, kwa mujibu wa nadharia ya Vikoamaana. Kwa mfano, leksia za sehemu za mwili, leksia za mazingira na kadhalika. Mtindo huu ulipendelewa kwa kuwa unasaidia kupunguza uziada wa

kujirudiarudia. Aidha, leksia zimeainishwa kulingana na asili ambapo leksia za Kibantu zimewekwa katika kundi (a) nazo zile zenyenye usuli wa kigeni zikatiwa katika kundi (b). Uchanganuzi umefuata msanjari huo. Uainisho wa mbinu za mabadiliko ya kisemantiki uliotumiwa katika Crowley (1997), Campbell (1998) na Rowanne (2008) ndio umezingatiwa katika kuchanganua leksia husika (Rej. § 1.8.1). Tumeanza kwa kumbo la leksia za sanaa na mawasiliano.

3.2.1 Leksia za Sanaa na Mawasiliano

Hizi ni leksia za kutajia vifaa na dhana mbalimbali zinazohusiana na sanaa na mawasiliano katika jamii ya kale ya Waswahili. Tumezingatia data ifuatayo:

- 3.1(a) *Gungu, goya na mwengo, vugo, msuko, chuku, wawe, ngoma, ulumbi, kibao, sogora, pembe, buye*

Gungu [gungu]: Gungu ilikuwa sinia kubwa ya kizamani ya Waswahili iliyotengenezwa kwa shaba nyeupe yenye asili ya Kishirazi au Uajemi (Abdulaziz, 1979:51). Kabla ya karne ya 20, Waswahili waliipiga sinia hii kama ala katika nyimbo za harusi. Katika ubeti 80, *Utenzi wa Fumo Liyongo*, sultani anaamrisha Liyongo apigiwe gungu, “pijani *gungu hwambiya*” (Mulokozi, 1999). Baada ya chombo hiki kutoweka, leksia ilisogea ikaanza kuwakilisha *ngoma* *yenyewe*. Maana inayohusu *ngoma* ndiyo ya pekee inayotambuliwa na wakazi wa leo wa pwani ya Afrika Mashariki na kamusi za kisasa za Kiswahili kwa mfano TUKI (2013:135). Katika Unguja kulikuwa na *gungu la kufunda* iliyochezwa na mke na mume na *gungu la kukwaa* iliyochezwa na familia mbili ya mke na mume (Steere, 1870). Zifuatazo ni beti mbili za shairi la mshairi maarufu kutoka Pate aliyeitwa Bakari bin Mwengo (1760-1830) lililoimbwa katika gungu:

Kisimbo cha mkunazi, pembe ya nyati gongeya

*Na upatu na Hijazi, muangaye k'angayinya
Ikusanye wamaizi, wakaya safu pamoya
Na ambaye kipoteya, kirudiwa nasiize*

*Mwao nifumbuliyani, muyidaio fahamu
Mashairi ya zamani, wana wa mdundo wa Rumu
Kiwakashifu gunguni, ikiwa mbeja haramu
Pasiwe kumlaumu, taka wasiwatukuze*

Asili: Abdulaziz (1979; 51) na Chiraghdin (1987:23)

Mbinu ya kisemantiki iliyohusika katika mabadiliko haya ni ya *usogezi wa maana* kutoka kwa ‘aina ya sinia’ hadi ‘aina ya ngoma.’ Mabadiliko haya pia ni ya *sinedoche* kwa kuwa dhana ndogo (sinia) imetumiwa kuwakilisha dhana pana. Maana asilia ya ‘gungu’ imetoweka katika tambuzi za Waswahili.

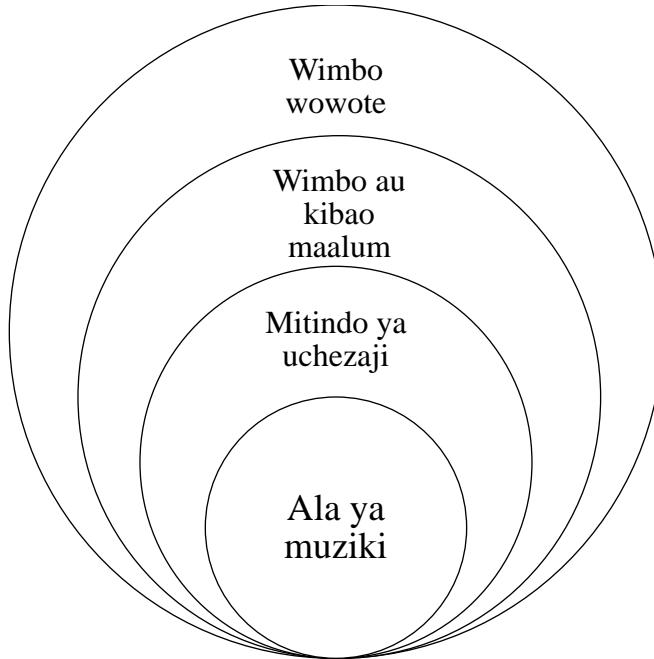
Vugo [vugo]: (wingi, mavugo). Maana ya awali ya *vugo* ilikuwa ‘upembe wa nyati’ (Krapf, 1882:473; Abdulaziz, 1979:56). Katika mojawapo ya ngoma iliyochezwa na wanawake pembe za nyati au pembe za ng’ombe zilipigwa (Abdulaziz, keshatajwa). Naye Steere (1870:57) anaeleza kuwa ulikuwa upembe mkubwa uliopigwa ili kutoa sauti (ya kimziki). Hatimaye maana ya kifaa hiki **ilisogea** kutoka upembe wenyewe hadi kwa kazi iliyokuwa ikitekelezwa na upembe huo. Maana inayojulikana na wazungumzaji wengi wa karne hii ni ‘aina ya wimbo uliochezwa katika harusi katika jamii ya Waswahili’ (TUKI, 2013). Mbinu za mabadiliko ya Kisemantiki zilizohusika ni *usogezi wa maana* kutoka *upembe* hadi *aina ya uchezaji (ngoma)* na *sinedoche* kwa kuwa dhana ndogo (upembe) ilitumiwa kuwakilisha dhana pana ya tukio nzima la uchezaji ngoma.

Sogora [sɔgɔra]: Maana ya awali ya sogora ilikuwa ‘bingwa wa kupiga au kucheza ngoma.’ Hutumika kwa maana hii hadi leo hii. Katika Kiswahili cha kisasa, sogora huwa na maana jumliju

yaani ‘*fundi wa jambo fulani la kusema au kutenda* (TUKI, 2013). Hutumika kuwakilisha *wenye ujuzi, mabigwa mbalimbali, mbuji wa stadi tofauti kama vile, ~ wa soka, ~ wa muziki na ~ wa siasa*. Hali hii inadhihirisha ukweli wa mtazamo wa wanasmantiki tambuzi kuwa, binadamu huwa na uwezo wa kupanua mipaka ya maarifa katika utambuzi. Maana ya ziada katika kamusi ya Mohamed (2011:700) ni ‘mtu anayejifanya kuwa anajua kila kitu hata kama hajui, mjuaji. Maana hii ya pili inawasilisha hisia hasi. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni *upanuzi wa maana, sitiari na udhalilikaji wa maana*.

Ngoma [ŋgoma]: Maana asilia ya leksia ‘ngoma’ ni aina ya ala maalum ya muziki iliyotayarishwa kwa kuwamba ngozi kwenye mzinga. Tangu jadi ala hii imekuwa ikipigwa kwa midundo tofauti tofauti ili kuwasilisha maana mbalimbali na wakati mwingine kuchezwa pamoja na ala zinginezo za muziki. Baadhi ya ngoma za Waswahili kulingana na Nabhany (2012) ni kama vile *m'sondo* (*dambuku*), *miningo (chapuo)*, *kunda*, *goma (ruwazi)* na *nganga*. Leksia ‘ngoma’ (ala) **ilipanuka kimaana** kutajia ‘tukio nzima la uchezaji ambapo ngoma (au ala nyingine) zilichezwa zikiandamana na densi na nyimbo.’ Mabadiliko haya ni **sinedoche** kwa kuwa dhana ndogo imetumiwa kuwakilisha dhana pana. Miongoni mwa Waswahili kulikuwa na mitindo na aina mbalimbali ya uchezaji wa ngoma kama vile *chakacha, chama, lelemama, mderenge, changani, kigoma, mtomoko, mwaru(m)be, kibugu, mwasha, vugo na mkwaju-ngoma (kirumbi(z))*. Katika kisasa, leksia imepanuka zaidi kisemantiki na kuwa kisawe cha *wimbo* au *kibao*. Waimbaji wanasema wamerekodi ‘ngoma’ yaani ‘nyimbo.’ Hatimaye leksia hii imepata **maana ya jumla** kuwakilisha maana ya ‘*aina yoyote ya wimbo*’ hata ule ambao haushirikishi uchezaji wa ala iliyowambwa kwa ngozi. Tazama kielelezo kifuatacho kinachodhihirisha mabadiliko ya ‘ngoma’ kutoka kiinimaana:

Kielelezo 3.1: Mabadiliko ya ngoma kutoka kiini maana

Mkondo ufuatao ndio umefuatwa: *Ala ya muziki > aina au mitindo wa uchezaji nyimbo na densi > wimbo au kibao maalum > wimbo wowote*. Maana zote za leksia hii zingali zinatumika katika Kiswahili cha kisasa. Ala ya muziki ndiyo maana msingi nazo maana nyingine zinazoambatana nayo zikiwa za jumla unapotoka nje ya kiinimaana. Mbinu kuu zilizohusika katika mabadiliko ya maana ya leksia hii ni *upanuzi wa maana na sinedoche*.

Pembe [pəmbɛ]: Maana asili ya ‘pembe’ ni ‘kiungo mfano wa mfupa wenye ncha kali kinachomea kwenye kichwa cha baadhi ya wanyama’ (Krapf, 1882:300). Waswahili walikuwa na desturi ya kutumia pembe kama ala za kuchezea ngoma au nyenzo ya kupitisha ujumbe kama inavyodhahirika katika *Utendi wa Fumo Liyongo*, ubeti 111 ambapo Liyongo wanachezangoma iliyohusisha uchezaji wa siwa, t’asa, pembe na siwa piya (Mulokozi, 1999:40). Katika kisasa, leksia pembe imepanuka kimaana. Hutumiwa kisitiari kuwakilisha maumbo yoyote yanayoshabihiana na upembe; yaliyo na ncha kutokana na mistari iliyonyooka na kukutana. Maumbo husika hupewa

majina kulingana na idadi ya ncha; ~ *tatu* (ncha tatu), ~ *tano* (ncha tano) na ~ *saba* (ncha saba). Binadamu anapokumbana na umbo lolote lenye ncha kali, anakuwa mwepesi wa kulinasibisha umbo ‘upembe’ ambayo ni maarifa aliyonayo tayari katika utambuzi wake. Ndiposa ncha juu ya tanga huitwa *upembe wa tanga*. Pia, sehemu ya ramani ya Afrika iliyochongeka huitwa *upembe wa Afrika*. Tazama upembe wa mnyama na maumbo yake nyambulishi katika kiambatisho E. Mbinu za kisemantiki zilizohusika katika mabadiliko haya zilikuwa *upanuzi wa maana kisitiari*.

Chuku [tʃuku]: Maana ya awali ilikuwa ‘pembe iliyotumiwa kuumikia ili kutoa damu “chafu” mwilini’ (Krapf, 1882:41, Mdee n.w, 2011). Maana ya leksia imehama kuwakilisha dhana nyingine yaani ‘maneno ya uwongo, ya kutia chumvi.’ Labda watu walitambua kuwa tambiko la kutoa ‘damu chafu’ lilikuwa la uwongo. Katika fasihi, chuku huwa mbinu ya lugha ya kueleza matukio kwa kuongeza ongeza mambo yasiyokuwepo. Hupatikana katika msemo, *piga* ~. Kwa mfano mtunzi anaposema ‘*watu walikuwa wengi kama mchanga wa bahari; hata nzi hawangeweza kupenya. Hakukuwa na hewa ya watu hawa kupumua.*’ Hapa, uongo umeongezwa. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika katika mabadiliko hapa ilikuwa ya *kusogea kwa maana*.

Wawe [wawɛ]: Maana ya awali ilikuwa nyimbo zilizoimbwa na Waswahili katika sherehe maalum za kuchoma mabiwi katika shamba ili kutayarisha mashamba kwa wakulima. Katika kisasa leksia hii inatumika katika fasihi kwa maana nyimbo za wakulima kwa ujumla. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *upanuzi wa maana*. Maana pia imekuwa ya jumla.

Bao [baɔ]: Udogo *kibao*. Umbo hili hupatikana katika leksia *kibao*, *ubao*, *mbao* na *bao*. Maana asilia ya bao ni *pande la mti lililopasuliwa kwa msumeno*. Krapf (1882:391) anasema ni ‘kifaa kilichotengenezwa kwa mti uliopasuliwa kwa madhumuni maalum.’ Katika mapito ya wakati, leksia husika ilipanuka kimaana kama inavyodhihirishwa katika jedwali lifuatalo:

Jedwali 3.1: Mabadiliko ya leksia ‘-bao’

<i>Maana asilia</i>	<i>Mabadiliko panuzi</i>	<i>Mabadiliko ya kisitiari</i>
(i) Pande la mti lililopasuliwa	(ii) Kiti kisicho na kiegemezo, benchi (iii) Kipande chembamba cha mti chenye vishimo vyta kuchezea mchezo unaotumia kete au vijiwe. (iv) Kifaa cha kuandikia kwa jiwe la grife au chaki. (v) Ubao wa mpiga ramli. Nahau <i>piga bao</i> (tumia uchawi kutatua jambo). (vi) Kifaa chochote cha kilichotengenezwa kwa mti k.m. <i>kibao</i> cha kusukumia chapati.	(vii) Muziki wa kisasa (viii) Bao- ingiza mpira katika lango

Maana (i) ndiyo ya kimsingi na ya awali zaidi ya leksia *-bao*. Maana (ii-vi) ni vifaa vilivytengenezwa kwa *mbao*. Hususan (iv) ni ‘kifaa cha kuandikia kilichotengenezwa kwa jiwe la grife au kipande cha ubao cha kuandikia kwa chaki au kalamu ya jasi. Waswahili walitumia *kibao* hiki kurekodi mambo na kuyahifadhi kwa muda fulani hasa vifungu vyta Kurani katika madarasa. Mathalani, katika *Utendi wa Fumo Liyongo*, beti 1 -3, mtunzi anaomba apewe wino mweusi, karatasi ya Shamu na kalamu ya unyasi aandike katika *kibao* cha fakhari (Mulokozi, 1999:23). Pia kuna ‘ubao’ ambao ni kifaa kipana cheusi cha kuandikia kwa chokaa nyeupe.

Kutokana na maendeleo ya jamii, katika karne ya 21, si lazima kitengenezwe kwa mbao au kiwe cha rangi nyeusi; kinaweza kuwa cha plastiki au karatasi maalum.

Fasili (vii) inaakisi kipindi cha hadi mwishoni mwa karne ya ishirini ambapo nyimbo zilirekodiwa katika sahani za santuri, taswira iliyoshabihiana na kunasibishwa na kibao cha kuandikia au kurekodi mambo. Tangu wakati huo ‘kibao’ huwakilisha ‘muziki aghalabu wa densi, unaopigwa kwa vyombo vya kisasa.’ Kauli ‘vibao motomoto’ huwa na maana ya ‘nyimbo nzuri nzuri.’ Fasili (viii) imenyambuliwa kutoka mchezo wa bao uliotajwa katika (iii) ambapo mchezaji mshindi husemekana amempiga aliyeshinda bao moja, mbili na kadhalika. Dhana hii ndiyo ilihamishiwa katika michezo kama vile kandanda mpira kutajia hali ya mpira kuingia katika lango. Fauka ya haya, fasili (v) ina asili katika nahau *kupigiwa bao* yenyе maana ya *pigiwa ramli, tazamiwa mambo na mchawi*. Vitu vinavyopigwapigwa na wachawi au waganga ndivyo vinaitwa ‘bao’ katika muktadha huu. Maana zote zilizotajwa zimedumishwa katika Kiswahili hadi leo hii na kuzua hali ya kipolisemia. Mbinu kuu za mabadiliko ya kisemantiki zilizuhusika ni *upanuzi wa maana, usogezzi na sitiari*.

Goya [gɔja] na Mwengoya [mwɛngɔja]: Katika kikale, leksia *goya* ilikuwa na maana *habari za kuenea mbali* (Abdulaziz, 1979:26). Tangu jadi, habari zilienezwa kwa kutumia wajumbe au kwa kupiga ngoma kwa midundo maalum iliyoleweka na jamii husika. Shina *goya* ndilo liliunganishwa na *mwengo* kuunda istilahi *mwengoya*. Katika kisasa *mwe(n)-goya* hutumiwa kutajia *kifaa cha kueneza habari katika sehemu za mbali, redio* (Nabhany, 1987; TUKI, 2013). Ni istilahi iliyoundwa na Sheikh Nabhany aliyetoka Lamu. Dhana zote mbili zinawakilisha ‘sauti au habari.’ Mbinu ya mabadiliko iliyohusika ni ya *semantiki sogezzi* ambapo maana ya leksia mpya

imehamishwa kutoka kuwakilisha ‘sauti’ hadi kwa ‘kifaa kinachotoa sauti. Hapa ‘sauti’ inawakilisha ‘kifaa kizima kitoacho sauti. Mabadiliko haya ni ya *ki-sinedoche*.

Msuko [msukɔ]: Ni leksia iliyoundwa kutoka kwa shina –*suka* lenye maana ya *sanaa ya kupitisha chane au nywele kwa utaratibu maalum* (TUKI, 2013:509). Suka ni utaratibu au ufundu kama ule wa kutengeneza mikeka (Krapf, 1882:251). *Msuko* basi ulikuwa *usanii au mtindo maalum wa kusuka nywele, mikeka na vifaa vinginevyo*. Pia shina hili ndilo pia asili ya *suke* (pia shuke) mkusanyiko wa vikonyo vya nafaka kama vile ngano, mtama na mpunga (Nurse & Hinnebusch, 1993:607). Katika kisasa, leksia imepanuka kisitiari ambapo katika wanda la fasihi na ushairi huwakilisha *ploti* au *namna vitushi vimefuatana au kufumwa katika utungo fulani wa kisanaa. ~ wa matukio*. Kadhalika, msuko huwakilisha *bahari ya ushairi* wa kiarudhi ambayo kituo chake huwa kimefupishwa ki-mizani. Mbinu ya kisemantiki iliyohusika ilikuwa *upanuzi wa maana kisitiari*.

Ulumbi [ulumbi]: Maana ya awali ya ‘ulumbi’ ilikuwa *tabia ya kuzungumza sana, kusengenya, uhodari wa kuzungumza* (Krapf, 1882:238; Abdulaziz, 1979: 202, Fadhili, 1980:60). Leo hii, leksia humaanisha *uhodari wa kutumia lugha kwa ufundu wa kipekee wenyewe mvuto na ufasaha*. Kadhalika, ulumbi ni *kipera mojawapo cha utanzu wa mazungumzo katika fasihi simulizi*. Kuna ulumbi rasmi ambao hupatikana katika miktadha kama kortini, kanisani, misikitini, bungeni na mikutano mbalimbali ya hadhara. Ulumbi usio rasmi nao hupatikana katika mazungumzo ya kupitisha muda na miktadha kama ya kuapiza au kulaani. Ulumbi katika kisasa hubainika katika utoaji wa hotuba ambapo ujumbe huwasilishwa kwa upekee na ufanikivu mwangi. Walumbi huheshimiwa na mara nyingi kupewa majukumu ya uongozi. Katika Isimu jamii ulumbi ni *hali ya mtu binafsi kuwa na umilisi wa lugha mbili au zaidi ambazo anaweza kuzitumia katika mazingira*

tofautitofauti; uwingilugha. Katika Kiswahili cha kisasa, leksia ‘ulumbi’ huwa na sifa ya kipolisemia ambapo maana zake bainifu hujulikana kulingana na muktadha uliopo katika jamii. Mabadiliko husika yamechukua mkondo ufuatao:

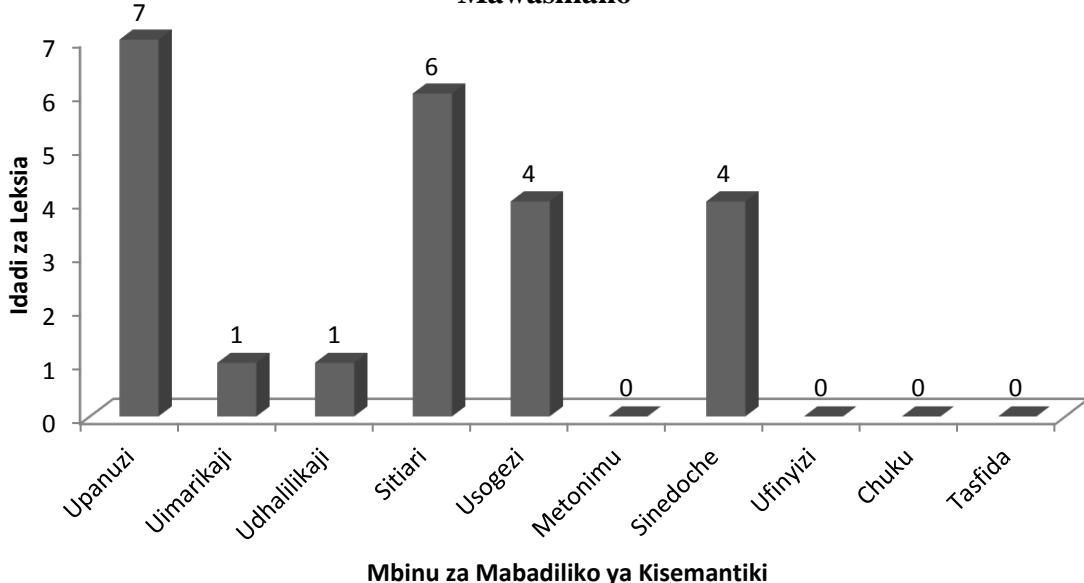
Tabia ya kuzungumza sana, kusengenya, uhodari wa kuzungumza > Uhodari wa kutumia lugha kwa ufundu wa kipekee > Umilisi wa lugha mbili au zaidi

Dhana ya ‘kusengenya’ imetowe ka huku maana ya leksia ikiimari ka. Walumbi katika jamii ya Karne ya 21 ni watu wanaoheshimiwa katika jamii. Mbinu kuu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni *upanuzi na uimarikaji wa maana*.

Buye [buje]: Maana ya awali ‘buye’ ni *mchezo wa watoto kufungana macho kwa kitambaa na kutakiwa kutafutana au kutafuta vitu fulani*. Ulikuwa mchezo wa kukuza udadisi (BAKITA, 2015:1238). Maana nyingine ya ziada ilikuwa *kizuizi, bui, kinachozuia kingine kisiendelee*. Katika kisasa katika isimu huwakilisha *dhana au hali ya neno kuwa na umbo ambalo halidokezi au kuashiria maana ambayo inawakilishwa*. Kwa mfano, neno *kirukanjia* (mtu asiyetulia, mwanamke asiyetulia kwa mume mmoja) lina sifa ya ubuye kwa kuwa vijenzi vyake havidokezi maana ya umbo lenyewe; si angavu. Huu ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Imebainika kuwa kati ya leksia kumi na mbili zilizochanganuliwa, leksia kumi, zikiwakilisha asilimia 83% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayoltinganisha idadi ya leksia na mbinu za mabadiliko zilizohusika:

Chati 3.1: Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Sanaa na Mawasiliano

Katika chati 3.1, inadhihirika kuwa mbinu ilio zalishi zaidi ni upanuzi na sitiari. Hali hii inamaanisha kuwa Waswahili wamehifadhi utamaduni-mali hasa katika kumbo la sanaa na mawasiliano. Wamekuwa wakitumia dhana zilizopo kuelezea dhana mpya zinapoibuka katika jamii. Pia, matokeo haya yanathibitisha madai ya Lakoff (1987) kuwa, sehemu kuu ya lugha ni ya binadamu ni sitiari. Tujadili leksia za nyumba na vifaa vyake:

3.2.2 Leksia Zinazohusiana na Nyumba na Vifaa vyake

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

3.2(a) *Nyumba, lango, kiingilio, jiko, m-su, mwiko*

3.2 (b) *Dirisha, behewa, baraza, dimba, sakafu*

Nyumba [nyumba]: Maana ya awali na ya msingi ya leksia ‘nyumba’ ni ‘jengo panapoishi watu au pa kuweka vitu’ kama ilivyotumika katika mashairi ya Muyaka katika Abdulaziz (1979: 29).

Nyumba ya kale ya Waswahili iliitwa *kumbi, kiambo au banda* kutegemea ilikuwa ya aina gani. Katika *Utenzi wa Al Inkishafi*, ubeti 34, tumechorewa taswira ya nyumba za kifahari za wakwasi wa mji wa Pate: ‘nyumba zao mbake zikinawiri, kwa taa za kowa na sufuri (fuwele au kioo). Katika mapito ya wakati, leksia ‘nyumba’ ilipanuka kisitiari kuwakilisha dhana ya ‘familia au watu wa mbari moja.’ Waswahili wanatumia kauli *nyumba ya Hamisi* kama kisawe cha *familia ya Hamisi na aila zake*. Kulingana na wanautambuzi maana ya leksia hujumuisha maana msingi na maelezo yake. Matumizi ya nyumba kuwa sitiari ya familia ilitokana na utambuzi kuwa familia huishi pamoja ndani ya nyumba. Fauka ya hayo, leksia ‘nyumba’ (kama familia) ilibadilika na kupata maana finyu yaani *mke au ndoa*. Katika Kiswahili cha kisasa mtu akisema fulani ‘*ana nyumba*’ inaeleweka bayana kuwa ana mke au mume. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ilikuwa ya *upanuzi wa maana, sitiari na ufinyizi wa maana*.

Msu: *Msu* ilikuwa leksia ya kale ya ‘upanga mpana’ wa Waswahili (Nabhany, 2012:167; Abdulaziz, 1979:37). *Lushuu* (Kinyamwezi), *Chisvo* (Shona), *ruhiu* (Kikuyu) na *ruchiu* (Kimeru). Leksia hii ilitajwa katika mashairi ya Muyaka bin Haji (1776-1840) kama anavyooleza Abdulaziz (keshatajwa). Mzizi *-su* ndio unatupatia leksia ya *kisu* katika hali ya udogo. Kulitokea uhamisho wa maana ya msu hadi kwa leksia **msumeno**. Mabadiliko yalitokea kwa sababu umbo la kifaa cha useremala kilionekana kushabihiana na msu (upanga) pamoja na kuwa na ncha zilizochongeka sawa na meno ya wanyama. Wanasemantiki tambuzi hueleza kuwa maumbile ya mwanadamu humjengea msingi wa kufasiri ulimwengu wake. Kwa hivyo walihamisha maarifa ya kiutambuzi kwa kifaa *msumeno* (msu + meno). Dhana zote mbili huwa na uwezo wa kukatia kitu. Inaonekana kuwa shina m’su liliwasilisha dhana ya *wembamba* kama inavyodhahirika kuwa katika leksia kama **m’suwani** ‘kitambaa chembamba cha kufunikia kichwa kilichotumika na Waswahili wa Lamu.

Maana nyingine ya **msu** ilikuwa ‘kuzama, kugharika au kusimia’ kulingana na Krapf (1882:250).

Alitoa mfano: *Jombo jangu jana kilimsu* (Chombo changu **kilizama** jana). Maana hii ya pili ya Krapf imetoweka katika Kiswahili cha kisasa. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyo husika ilikuwa ya *uhamisho wa kisitiari*.

Lango [lango]: Lango ni ukubwa wa *mlango*. Shina lake ni {-lango}. Maana ya kimsingi na ya awali zaidi ni ‘kiingilio cha jengo au mahali fulani penye ua’ (Steere, 1870:342). Kwa sasa, leksia imepanuka kimaana na huwakilisha ‘kiingilio chochote’ ikiwa ni pamoja na mwanya wa kufungia bao katika wa mchezo wa kandanda, kiingilio cha shule na kiingilio cha majengo. Wanasemantiki tambuzi wanaeleza kuwa akili ya binadamu ina uwezo mkubwa wa kuhusisha dhana zinazohusiana kwa kutumia msingi wa maumbile. Ndiposa popote palipo na mahali pa kuingilia jengo panaitwa lango. Lango laweza kuwa halisi au wa kidhahania. Kwa Mfano, Mombasa na Dar es salaam ni *lango* la kuingia Afrika mashariki. Fauka ya hayo, leksia ‘-lango’ imekuwa ikihusishwa na *familia, ukoo au nasaba* (King’ei, 2000:91). Ukoo ni uzawa au kundi la watu wanaotokana na nasaba moja (TUKI, 2013). Kisitiari wanatoka ‘boma moja’ na ‘nyumba (tumbo) moja’ hivyo wanatumia lango moja. Huu ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Kiingilio [ki:ngilio]: Maana awali ya kiingilio ilikuwa ‘mahali penye mwanya, pa kupenyea, kutokana na kitenzi -*ingia*. Umbo lake la kale -*ingila*; -*injia* (Ki-Jomvu); -*ingira* (Kimwani). Katika miktadha mingine huwa kisawe cha lango. Katika kisasa, kiingilio pia ni ‘ada au malipo anayotozwa mtu kuingia mahali fulani kama vile katika michezo, kujunga na klabu fulani au chama’ (Wambua, 2007:86). Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni *upanuzi wa maana na sitiari*.

Jiko [jikɔ]: Maana awali na ya kimsingi ilikuwa ‘mahali pa kupikia.’ Jiko la Waswahili lilikuwa na mafya matatu yaliyosaidia kuinjika chungu (Krapf, 1882:117). Pia leksia jiko hutumiwa kuwakilisha jengo ambamo mna jiko la kupikia chakula. Mabadiliko haya ambayo sehemu ndogo inawakilisha kizima huitwa *sinedoche*. Katika kisasa leksia jiko ni sitiari ya ‘mke.’ Nahau, *pata* ~ humaanisha *oa mke* (King’ei, 2000:182). Aidha, msemo *kazi ya kijungu jiko* kwa maana ya kazi ya malipo **duni**. Basi mbinu kuu zilizohusika katika mabadiliko ya maana ni *usogezi wa maana, sinedoche na sitiari*.

Mwiko [mwikɔ]: Leksia inatokana na mzizi {-iko}. Maana ya awali ya **mwiko** ilikuwa kifaa cha mti cha kusongea na kukorogea chakula. Katika utamaduni wa Waswahili upishi na maandalizi kulihuishwa na akina mama. Kwa namna hii, mwiko ulikuwa kifaa muhimu kwa mwanamke ye yote yule aliyeolewa. Msemo *kupata jiko* kulimaanisha *kupata mke* (wa kupika). Hata hivyo angefiwa na mumewe hangeruhusiwa kutangamana na wengine kwa muda ndiposa kukawa na usemi *usinionde miiko* kumaanisha *amefiwa na mumewe* (Krapf, 1882:227). Vile vile, leksia ‘mwiko’ ilitumiwa kuwakilisha hali ambapo mtu anatibiwa na mganga wa kienyeji. Basi mtu ambaye *ana mwiko* alikuwa mtu ‘anayetibiwa na mganga’ (Krapf, keshatajwa). Huenda leksia hii inayohusiana na uganga ndiyo asili ya leksia ya kisasa ‘mwiko’ inayomaanisha *jambo ambalo huwezi kulitenda kwa sababu ya imani yako; marufuku* kwa kuwa tabia ya kwenda kwa wachawi haikukubalika katika jamii hasa baada ya dini mbalimbali kusambaa. Huenda leksia *mwiko* ilichukua nafasi ya leksia ya mame-bantu **muzilo* (Nurse & Hinnebusch, 1993:623). Huwa na umbo *muzizo* (Kichonyi, Kiduruma); *mugi(l)ro* (Kimeru); *omusilo* (Kitachoni-Kiluhya). Katika Kiswahili Sanifu, shina hili limesalia katika leksia *mzio, zia* au *zira* (acha kula au kutumia kitu

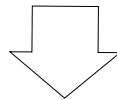
kwa kuogopa madhara, kuwa na chuki ya jambo, mtu au kitu (TUKI, 2013:641). Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika kuzalisha maana ya kisasa ni *usogezi wa maana*.

Dirisha [dirisha]: Maana msingi na ya awali ya dirisha ni ‘nafasi iliyowachwa kwa ukuta wa nyumba ili kupitisha mwangaza na hewa safi’ (Krapf, 1882:51; Burt, 1910:171). Katika kisasa ‘dirisha’ imeistilahishwa na kutwikwa maana ya ziada katika wanda la teknolojia. Leksia ‘dirisha’ huwakilisha *kiolwa windo cha wastani katika tarakilishi ambacho huangazia data* (Moraa, 2012:97). Mbinu ya kisemantiki iliyohusika ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

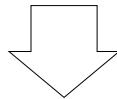
Behewa [bəhəwa]: (wingi ma-). Katika karne ya ishirini, leksia *behewa* ilimaanisha *chumba mojawapo cha ndani katika jumba la Kiunguja* (Krapf, 1884:24). Krapf (keshatajwa) aliambatanisha behewa na vyumba vya watu wa Unguja tu. Hata hivyo, maana ya ‘behewa’ iliyokuwa ya awali zaidi iliyokopwa kutoka Kiarabu. Ilimaanisha ‘eneo la wazi lisilo na dari ambalo limezungukwa na majengo ya nyumba.’ Mabadiliko yalichukua mkondo ufuato:

Kielelezo 3.2: Mabadiliko ya leksia 'behewa'

Eneo la wazi lisilo na dari ambalo limezungukwa na majengo ya nyumba

Chumba mojawapo cha ndani katika jumba la Kiunguja (Kabla ya karne ya 20

Vyumba, bohari na sehemu ya garimoshi ya kubebea abiria na mizigo (Karne ya 21)

Katika Kiswahili cha kisasa leksia hii huwakilisha *vyumba, bohari na sehemu ya garimoshi ya kubebbea abiria na mizigo*. Huenda mabadiliko haya yalitokea kati ya miaka 1896 hadi 1902 wakati wa ujenzi wa reli ya Uganda ulifanyika ukiongozwa na Mwandisi George Whitehouse kwa ufadhili wa Uingereza. Mabadiliko haya yalitokea kupitia utaratibu wa kianolojia kupitia taswira ya mwono. Hapa, mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Baraza [baraza]: Kwa Waswahili, baraza ni sehemu nje ya nyumba palipojengwa kwa njia maalum kwa ajili ya mapumziko au mazungumzo. Krapf (1882:22) anaeleza baraza kuwa ‘viti vya mawe nje ya nyumba ambapo bwana wa nyumba aliketi na kukutana na wageni wake kwa mazungumzo. Ni mahali ambapo Sultani aliandaa mikutano yake na viongozi wengine.

“*Tuabarizi kua mzungu kusikiliza juo, kulla muegni nenolakwe*”

(Tunabarizi kwa mzungu kusikiliza kitabu...). (*Tafsiri yangu*)

Krapf (1882:22)

Leksia hii imegeuka na kupata maana kadhaa:

- (i) Mahali pa kuketi nje ya nyumba.
- (ii) Mahali ambapo kesi na maswala mbalimbali husikizwa na kuamuliwa kama vile ~ *la chifu, ~ la wazee, ~ la njurincheke*.
- (iii) Kundi la watu walio katika mazungumzo fulani au jukumu maalum. Katika jamii ya kisasa kuna *baraza la mawaziri* ambalo huwa kundi la viongozi walioteuliwa na ambao hukaa na kutoa maamuzi na kumshauri kiongozi wa nchi. Pia kuna *baraza la mitihani* ambayo ni bodi inayotoa maamuzi muhimu katika taasisi husika.

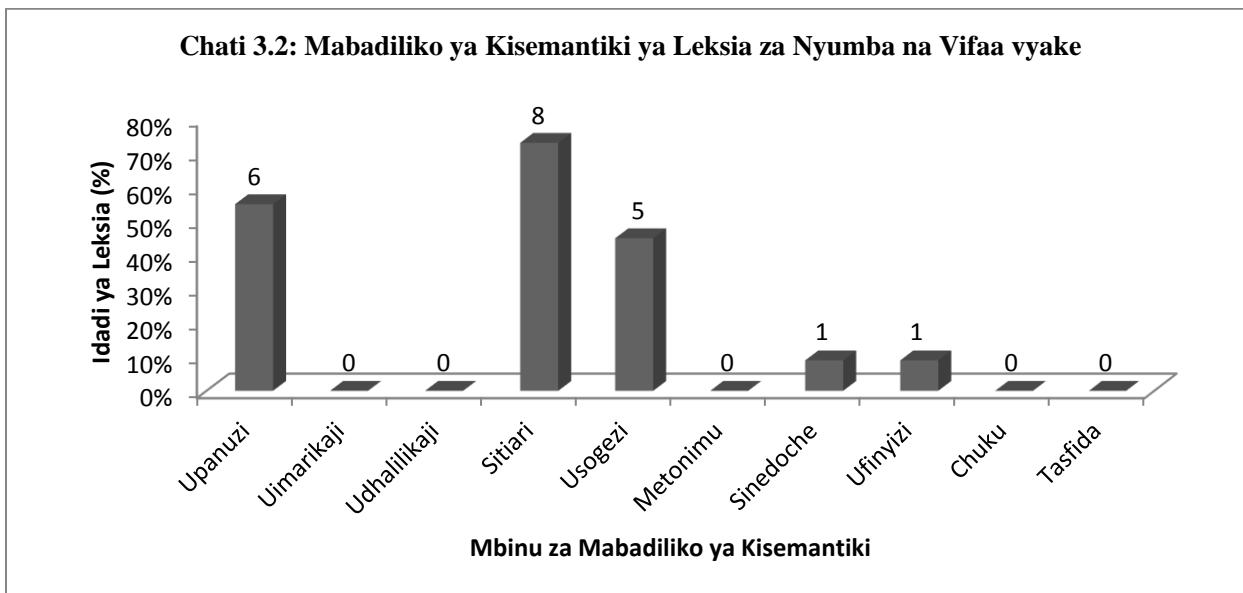
Maana (i) na (ii) pamoja na maana iliyotolewa na Johnson (1939), ‘mahali pa mikutano ya umma’ ni za jumla mno ikilinganishwa na maana ya awali iliyotolewa na Krapf (Keshatajwa). Maana (iii)

inaakisi usogevu wa maana kutoka *mahali kwenda kikao cha kuzungumza* **hadi** *kundi la watu wanaozungumza katika kikao*. Kwa ufupi, mabadiliko ya maana yamehusisha *ujumlikaji, upanuzi wa maana na usogezi wa maana*. Kila mojawapo ya maana imedumishwa katika Kiswahili cha kisasa.

Dimba [dimba]: Maana ya kale ya ‘dimba’ ni *mahali palipowekwa walioitiwa jandoni, mlango wa kuingilia kumbini wanakokaa wari unyagoni*. Leo hii ‘dimba’ ni ‘shamba lililotelekezwa na baadaye kurejelewa, uwanja wa mpira, mchezo wenyewe wa mpira, kandanda.’ *Ako dimbani* (anacheza mpira) Leksia husika *imepanuka kimaana kisitiari*.

Sakafu [sakafu]: Maana ya awali ya ‘sakafu’ iliyoingia katika Kiswahili ilikuwa ‘sehemu ya juu ya nyumba (upande wa chini wa paa) *iliyatandazwa kwa mchanganyiko wa mawe, mchanga na saruji, dari*’ (Krapf, 1882:321). Krapf anasema ni ‘*the floor on the roof of native stone buildings.*’ Katika Burt (1910:38, 223) tunapata maana mbili kinzani: Kwanza, *sehemu ya juu ya nyumba yaani dari na pili, sehemu ya chini ya nyumba iliyotandazwa na kupigiliwa vizuri kwa mchanganyiko wa mawe, mchanga na simenti, varanda*. Ulinganisho wa fasili ya Krapf (keshatajwa) na Burt (keshatajwa) unadokeza kuwa huenda mabadiliko husika yalitokea mwanzoni mwa karne ya 20, wakati majengo yenye ramani za kimagharibi yalisambaa Afrika Mashariki. Katika Kiswahili cha karne ya 21, sakafu hutajia tu sehemu ya chini ya nyumba na kamwe si ya juu. Sehemu ya juu nyumba huitwa *dari*, ambayo ni leksia yenye asilia ya Kiarabu yenye maana ya *nyumba* (Babusa, 2017). Shina hili limesalia katika neno **Dar es Salaam (nyumba ya amani)** kama ilivyoelezwa katika § 1.8.2. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika katika madabiliko ya leksia sakafu ni *usogezi wa maana*.

Katika kijisehemu hiki tumechangana leksia kumi na moja. Leksia sita, zikiwakilisha asilimia 54% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Mabadiliko husika yamewakilishwa katika chati ifuatayo:

Katika chati 3.2, inadhihirika kuwa mbinu kuu ya mabadiliko iliyothiri leksia zilizochanganuliwa ni sitiari na upanuzi wa maana. Matokeo haya yanaonyesha kuwa binadamu ana uwezo mkuu wa kupanua mipaka ya maarifa katika utambuzi. Hali hii inathibitisha kauli ya Lakoff (1987) kuwa sehemu kuu ya lugha ya binadamu ni sitiari.

3.2.3 Leksia za Mavazi

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

(3.3) *Kanga/k^hanga, kitambi, mtumba*

Kanga [k^hanga]: Maana asilia ya *kanga* ni ‘aina ya nyuni wa jamii ya kuku anayeishi porini, mwenye rangi ya kijivu iliyokoza na madoadoa (Krapf, 1882). Leksia hii pia hupatikana katika lugha nyinginezo za Kibantu; *nkanga* (Kinzuani, Kipokomo, Kimeru, Kikuyu); *nkaanga* (Ki-

Mwiini); *k^hanga* (Kiduruma, Kiamu, Kimvita); *nkanga-dungwe* (Ngazija); *anga* (Kimwani) kulingana na Kineene (2005). Katika Kiswahili Sanifu leksia hii ingali inatumika (TUKI, 2013:191). Leksia ‘kanga’ ilipanuka kimaana kutajia *vazi maalum* yaani ‘aina ya nguo nyepesi yenye nakshi na maandishi inayovaliwa na wanawake, leso’ (Abdulaziz, 1979:36). Kulingana na National Museums of Kenya (2005) katika *Swahili Attire “Exhibition”*, kuna ithibati ya kutosha kuwa miaka ya 1800 katika eneo la Mombasa na Unguja kulizuka leso maarufu na za kuvutia zilizokuwa na michoro na rangi iliyoshabihiana na ya ndege (kanga). Basi Waswahili wakaziita leso husika ‘kanga’ baada ya kuhamisha leksia kutoka wanda moja hadi jingine kisitiari. Hatimaye Waswahili walipanua upeo wa *kanga* (leso) na kujumuisha leso zisizo na michoro ya *kanga* (ndege). (Tazama picha za ya kanga katika kiambatisho E). Kuanzia mwaka wa 1920, kampuni ya *Kaderdina Hajee Essak Ltd*, Mombasa ilianza kuandika semi na methali katika kanga. Hadi miaka ya 1950 maandishi yaliandikwa kwa hati za Kiarabu. Maandishi kwa hati za Kirumi yalianza 1960. Kampuni hii imetengeneza kanga kwa zaidi ya miaka mia moja na Ishirini. Vazi hili limekuwa sehemu muhimu ya utamaduni-mali wa watu wa pwani ya Afrika Mashariki hadi leo hii. Mbinu za mabadiliko kisemantiki zilizohusika katika mabadiliko ya maana ya kanga ni *upanuzi wa maana na sitiari*. Pia mbinu ya *sinedoche* ilihusika ambapo dhana ndogo (michoro) ilitumiwa kuwakilisha kizima (leso).

Kitambi [kitambi]: Leksia ‘kitambi’ katika Abdulaziz (1979:36) ni ‘vazi la Kiswahili lililovaliwa kwa kujifunga kiunoni kama kikoi.’ Katika Krapf (1882:158) kitambi kimoja kiliundwa kwa kitambaa cha urefu wa mikono mitano au sita; nayo mikono kumi na mbili ikiunda doti moja katika duka za Waswahili. Kipimo cha mkono mmoja ni nusu yadi. Katika Nabhani (2012:159), maana ya ziada ya kitambi ni ‘mafuta ambayo huwa katika tumbo la wanyama na hutoka mfano wa kitambaa.’ Fasili ya Nabhani (keshatajwa) inaanisi mabadiliko ya leksia husika kisitiari. Dhana

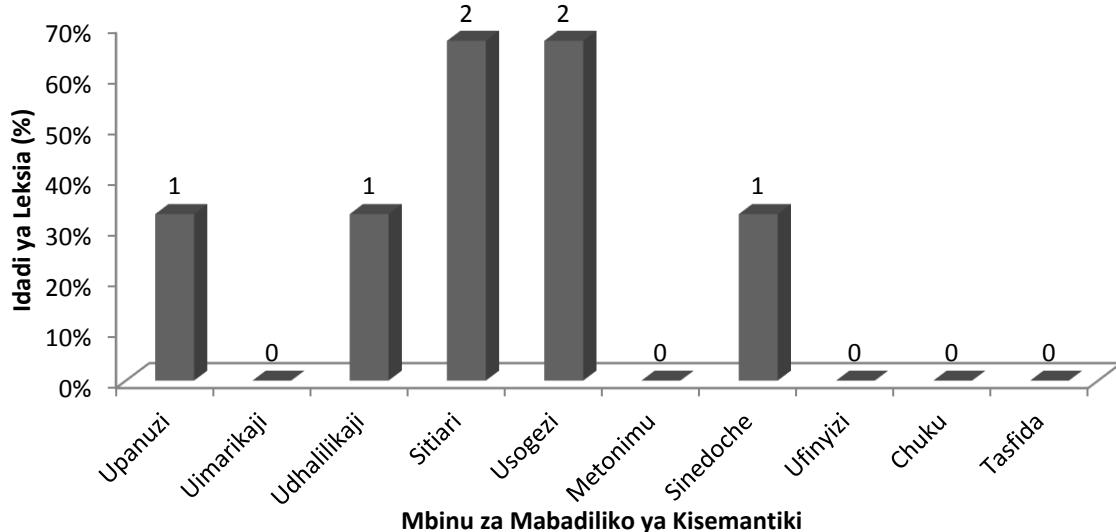
zote zinahusu funiko fulani la tumbo au kiuno. Katika Kiswahili cha karne ya ishirini na moja, leksia hii ina maana nyingine ya ziada: tumbo lililochomoza mbele kutokana na kunenepa (TUKI, 2013:475). Mwenye kitambi huwa mtu mwenye tumbo nene; ambalo ni ishara ya utajiri mionganini mwa Waswahili. Mkondo wa mabadiliko uliofuatwa ni: *vazi la kiuno > mafuta yafunikayo tumbo > tumbo lililochomoza mbele*. Watumiaji wa Kiswahili cha kisasa wanayo maarifa katika utambuzi wao kuwa, mtu ambaye tumbo limechomoza mbele ana mafuta yanayofunika tumbo lake mithili ya vazi la kiunoni. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Mtumba [mtumba]: Maana awali ya mtumba ilikuwa *furushi la nguo* lilitayarishwa ili libebwe na wapagazi (Steere, 1870:348). Maana hii hii ndiyo inapatikana katika Johnson (1939:312). Katika kisasa ‘mtumba’ humaanisha ‘kitu chochote cha kuuza kilichokwisha kutumika na mtu mwengine pengine kikawa kizee’ (BAKITA, 2015:732). Ni istilahi ya ‘secondhand items:’ *magari ya ~, nguo za ~, viatu vya ~ vyombo vya ~*. Kwa kawaida vitu vya mtumba hudunishwa na wanajamii vinapolinganishwa na vile vipyta. Hali hii imechochea mabadiliko mengine yaliyoingia katika Kiswahili hivi majuzi. Mabadiliko haya yalichukua mkondo ufuatao: *Furushi la nguo > furushi la nguo nzee (za kuuza) > Kitu chochote kilichotumiwa na mwengine > kitu duni, kitu bure.*

Hapa maana ya leksia *imesogea* na *kudhalilika*.

Katika kumbo la leksia za mavazi, leksia tatu ndizo zilisampuliwa. Asilimia 100% ya leksia zilizochanganuliwa zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayotoa muhtasari wa mabadiliko husika:

Chati 3.3: Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Mavazi

Katika chati 3.3, inadhihirika kuwa mbinu ya sitiari na ya usogezi zimejitokeza kuwa zalishi zaidi na kuthibitisha kuwa binadamu ana uwezo wa kiutambuzi wa kuhamisha dhana kutoka kumbo moja hadi jingine. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizo na athari chache ni tasfida, uimarikaji, metonimu, ufinyizi na chuku.

3.2.4 Leksia Zinazohusiana na Vita

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

3.4(a) *Mzinga, gumegume, uta, kifaru*

3.4 (b) *Risasi*

Mzinga [mzinga]: Leksia *mzinga* ilitokana na kitenzi ‘zinga’ chenye maana ya ‘zunguka.’ Mzizi wa leksia hii pia unapatikana katika leksia ‘zingira’ na ‘mazingira (vitu vinavyotuzunguka). Mzinga ni *kifaa chochote cha mviringo* (Ashton, 1944:290). Maana bainifu ya ‘mzinga’ hapo awali ilikuwa ‘kifaa kirefu cha mviringo kilichotengenezwa kwa mti na chenye uwazi ndani kinachotumiwa kufugia nyuki.’ Hii ndiyo maana ambayo iliorodheshwa katika Krapf (1882:271) ikiwa maana ya kwanza. Maana ya pili ni ‘chombo cha chuma chenye mwanzi cha kupigia risasi.’

Leksia ya pili ni ya dhana ingizi iliyolekwa na wageni na ni badiliko kutoka kwa dhana asilia ya ‘mzinga wa nyuki.’ Burt (1910:209) aliipa dhana ya ‘silaha’ kipaumbele kutokana na hali iliyokuwepo mwanzoni mwa Karne ya Ishirini ambapo vita vilishamiri kote duniani kutokana harakati za Wakoloni kuvamia, kunyakua na kutawala koloni zao kwa nguvu. Tazama picha 3 za mizinga ya kale iliyohifadhiwa nje ya ngome la Fort Jesus katika sehemu ya mji wa kale wa Mombasa katika kiambatisho E. Ni bayana mabadiliko yenye we hayakutokea kiholela: Yalisababishwa na mshabaha wa maumbo yanayohusika.

Kuna mabadiliko mengine ya kisitiari yanayoambatana na leksia mzinga. Mzinga hutumika kuwakilisha ‘kitu hodari, -zuri au hatari’ kwa mfano katika kauli: *Juma ni mzinga katika boliboli au, Msichana huyu ni mzinga. Mariga amepiga mzinga kwa golikipa.* Hata hivyo matumizi kama haya yamejikita katika miktadha maalum. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *kupanuka kwa maana na kisitiari.*

Gumegume [gumegume]: Maana ya awali ya gumegume ilikuwa ‘jiwe gumu sana, jiwe la bunduki ya kizamani (Steere, 1870: 47; Krapf, 1882:89; Burt, 1910:176); *bunduki ya ~*. Tazama picha 3 katika kiambatisho E ya mtafiti akishikilia jiwe gumu la mzinga wa kale. Katika BAKITA, 2015: 264) *gumegume* ni ‘aina ya bunduki iliyolipua kwa kutumia gololi maalum.’ Bunduki hii ilipitwa na wakati kutokana na ujio wa bunduki zilizoimarika kiteknolojia. Katika kisasa *gumegume* ni ‘neno la kumdharaau mtu, hasa mwanamume asiyewajibika; mtu bure’ (BAKITA, 2015:264; Walibora na Mohamed, 2007:120). Mbinu ya kisemantiki iliyohusika na badiliko hili ni *usogezi wa maana na udhalilikaji wa maana.*

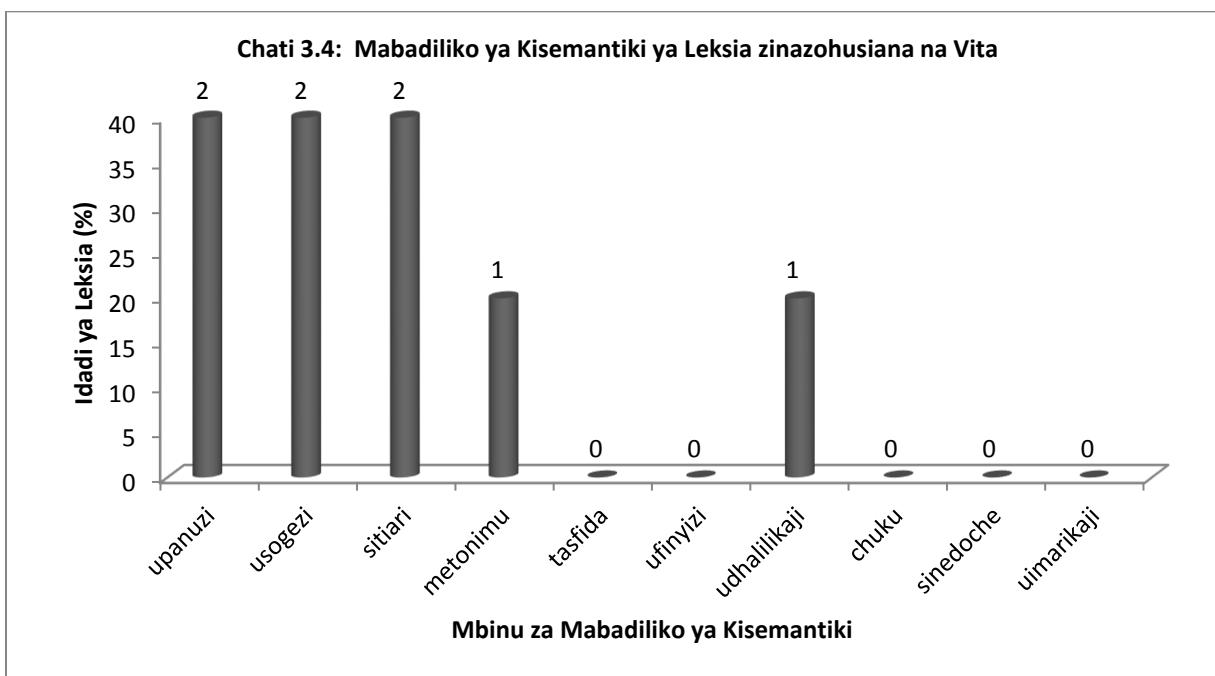
Uta [uta]: Hii ni leksia ya kale ya upinde wa kupigia mshale (Abdulaziz, 1979:37). Silaha hii ilikuwa mashuhuri sana hata nyakati za Muyaka. Japo maana asilia imedumisha katika Kiswahili, inatumika kurejelea kifaa chochote au umbo lolote linalofanana na upinde wa kupigia mshale. Kwa ufupi, maana ya leksia hii imepanuka na kuwa ya jumla.

Kifaru [kifaru]: Maana asilia ya kifaru ni ‘mnyama wa mwituni mwenye upembe mmoja juu ya pua (Burt, 1910:1037). Maana ya leksia *kifaru* ilipanuka mwanzoni mwa Karne ya Ishirini ikaanza kuwakilisha gari la chuma la kivita lenye mzinga katika sehemu yake ya mbele. Gari lenyewe lilitumiwa na wanajeshi kutupia makombora. Vifaru (magari) vilitumiwa kwa mara ya kwanza na Ufalme wa Muungano wakati wa vita vyatanya kwanza vya dunia (1914-1918) dhidi ya Wajerumani. Huenda mabadiliko haya yalitokea wakati huo. Taswira ya kuona iliyojengeka Waswahili walipoona kifaru (gari) kwa mara, ilisimbua maarifa ambayo tayari walikuwa nayo katika tambuzi zao kuhusu mnyama aitwaye kifaru. (Taz. Picha 4 za vifaru katika kiambatisho E). Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyojhuisika ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Risasi [risasi]: Leksia ya kale ya risasi ilikuwa *kiyandi-pot'a*, ambayo ni muungano wa maneno mawili yaani *kiyandi* (kikundi) na *pot'a* (cheche) kulingana na Nabhany (1995, 2012). Risasi ni aina ya madini yenyre rangi ya bluu na kijivu hafifu ambayo ikichomwa huyeyuka kwa haraka. Pia huitwa plumbi. Huwa nzito kwa uzani (11.36 g/cm). Madini haya yametumiwa kwa muda mrefu kutengeneza gimba ndogo la mviringo lenye ncha mbele linalorushwa kutoka kasiba ya bunduki. Uzito wake na uwezo wa kuyeyuka haraka hufanya madini haya kuwa faafu kuliko madini mengineyo. Hata hivyo bunduki za zamani kama zilizo katika picha 3, katika kiambatisho E, ziliweza kurusha hata vipande vya mawe. Awali risasi (madini) ilitumiwa kama gamba la kufunikia baruti. Baruti nyingine ilitiwa kwa bunduki na kuwashwa moto ili gimba husika litoke nje kwa kasi. Katika karne ya 21, risasi hutiwa tu katika sehemu inayopaswa kupasuka. Pia kuna

risasi zinazotengenezwa kwa madini mazito kuliko plumbi kama vile urani. Katika karne ya ishirini na moja maana ya *risasi* imekuwa na maana ya jumla yaani ‘kitu chochote kinachopigwa kwa bunduki kwa kusudi la kuua au kudhuru; hata za plastiki za kuzima maandamano.’ Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *usogezi wa maana* kutoka ‘madini’ hadi ‘kifaa.’ Pia kumetokea *metonimu* ambapo dhana pana (madini) inawakilisha iliyo dhana finyu (gimba ndogo la kupigwa kwa bunduki).

Katika kumbo la leksia za zinazohusiana na vita, leksia tano ndizo zimechananuliwa. Leksia tatu zinazowakilisha asilimia 60% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayosawiri kwa muhtasari mabadiliko yaliyoshughuliwa katika kumbo hili:

Inabainika katika chati 3.4 kuwa, mbinu kuu za mabadiliko ya kisemantiki katika kumbo hili ni sitiari, upanuzi na usogezi. Pia, kuna leksia moja iliyodhalilika kimaana kwa sababu ya tabia ya wanajamii ya kudunisha dhana na vifaa vilivyopitwa na wakati.

3.2.5 Leksia Zinazohusiana na Elimu

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

3.5(a) *Chuo/juo*

3.5 (b) *Karo, daftari, dibaji*

Chuo [tʃuo]: Pia *juo* kutokana na *jua* ama *chua*, ‘to know’ (Krapf, 1882:122). Maana awali ya *chuo* ilikuwa ni ‘*kitabu*’ (Burt, 1910:169; Stigand, 1915:47). *Mwanachuoni* ni msomi. Baadaye leksia ilianza kutumiwa kutajia ‘shule ya kutolea masomo ya dini.’ Katika karne ya 21, leksia ‘*chuo*’ hutajia ‘*taasisi inayotoa elimu ya pekee*’ (BAKITA, 2015:150). Maana asilia imesukumwa pembeni na hutumiwa nadra na wazungumzaji waliojifunza Kiswahili kama lugha yao ya pili. Mabadiliko haya ni ya *sinedoche* kuwa dhana ndogo inawakilisha dhana pana. Hali kadhalika, matumizi ya ‘*chuo*’ katika taasisi ya ndoa husawiri ndoa kuwa mahali pa kujifunza kuhusu mapenzi, uvumilivu, malezi na kadhalika mionganini mwa Waswahili. Kauli ‘Hiki ni *chuo* chake cha tatu kuolewa’ inamaanisha ‘Ameolewa kwa mara tatu.’ Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni *upanuzi wa maana, sinedoche na sitiari*.

Karo [karɔ]: Maana awali ya *karo* ilikuwa zawadi au malipo ambayo yalipewa mkurufunzi na mwanafunzi wake ili amwandikie ubao wake na amsomeshe vizuri. Katika Krapf (1882:129) imedokezwa kuwa vitu halisi hasa vyakula ndivyo vilitolewa kwa mkurufunzi kama zawadi. Mahitaji ya shule za kidini za Waswahili yalikuwa tofauti yakilinganishwa na ya shule za kisasa. *Karo* ya kisasa si zawadi; ni ada au pesa za kugharamia shughuli ya masomo ambazo hutolewa na serikali, wafadhili au mwanafunzi mwenyewe. Inafaidi walimu, wafanyakazi na hata wanafunzi wenyewe katika kugharimia malazi, usafiri, vyakula na mahitaji mengineyo. Katika karne ya 21, baadhi ya shule zimekuwa vitega-uchumi vya kupata faida. Leksia imepata *maana ya jumla*.

Daftari [daftari]: Maana ya daftari iliyoingia katika Kiswahili kutoka Kiarabu ilikuwa *kitabu kilichowekewa hesabu ya fedha au vitu* (Steere, 1870:265; Johnson, 1939). Kitabu hiki kiliwekwa hesabu ya mapato na matumizi ya fedha hizo pamoja na kuwekwa orodha ya mali ya tajiri. Katika kisasa leksia hii inatumiwa kutajia ‘kitabu chochote cha kuandikia; matukio, mazoezi na maswala mengineyo.’ Kwa mfano, mwalimu huwambia wanafunzi wake watoe daftari lao la mazoezi. Yamkini upeo wa maana ya ‘daftari’ *umepanuka*.

Dibaji [dibaji]: Dibaji katika Kiswahili cha kisasa ni *maneno ya kutangulia kuandikwa au kusemwa kabla ya kuingia katika kiini cha yanayokusudiwa kusemwa au kuandikwa* (TUKI, 2013:86). Kwa kawaida dibaji ya kitabu huwa maelezo mafupi yanaandikwa mwanzoni mwa kitabu. Maana ya awali ilikuwa michoro ya ‘maua’ ambayo ilichorwa katika jalada au kurasa za juu za vitabu (Krumm, 1940:117). Michoro yenyewe ilikuwa ya kupendeza, yenyе rangi anuwai iliyodhihirisha usanii wa hali ya juu. Kusudi la dibaji lilikuwa kutia msomaji hamu ya kukisoma kitabu chenyewe. Hatimaye maana ilibadilika na kuwa ‘urembo wa kiuandishi na wa kutumia tamathali.’ Steere (1870:73) anaeleza kuwa dibaji ni ‘mtindo mzuri wa uandishi.’ Basi mabadiliko ya kisemantiki yalifuata mkondo ufuatao:

Michoro ya maua ‘brocade’ katika kurasa za juu za vitabu

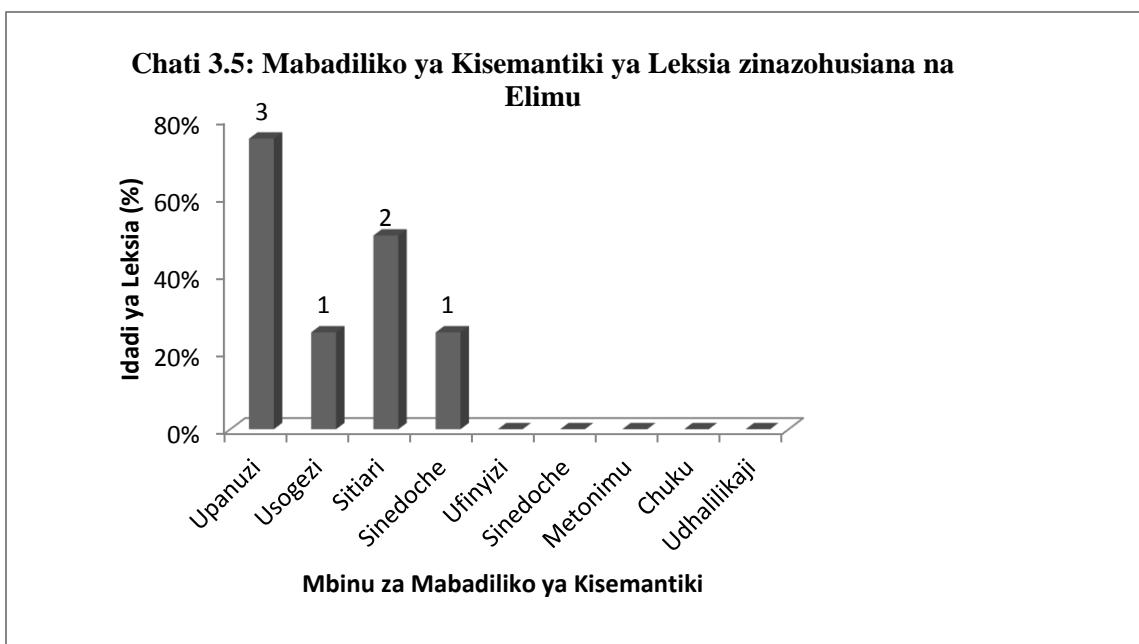
Urembo wa kiuandishi wa kutumia tamathali (Karne ya 19)

Maneno ya kutangulia kuandikwa au kusemwa kabla ya kuingia
katika kiini cha habari (Kisasa)

Katika uandishi wa vitabu, dibaji inatarajiwa iandikwe kwa makini na kwa ustadi mkuu ili ivutie wasomaji kusoma kitabu kizima. Kwa kusoma dibaji peke, msomaji mara nyingi huweza

kutambua umuhimu wa kitabu husika; kisitiari ni ‘maua’ ya kitabu hicho. Mabadiliko ya maana iliyohusika hapa ni *uhamisho wa maana kisitiari*. Katika kumbo la leksia za zinazohusiana na elimu, leksia nne ndizo zimechanaganuliwa. Leksia mbili zinazowakilisha asilimia 50% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayosawiri kwa muhtasari mabadiliko husika:

Inadhihirika katika chati 3.5 kuwa, mbinu mbili kuu za mabadiliko husika ni upanuzi na sitiari.

Mbinu za usogezi na sinedoche zimejitokeza katika mabadiliko ya leksia moja moja.

3.2.6 Leksia za Watu Teule

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechanaganuliwa:

3:6(a) *Mrungura/ mrunguzi*

3.6 (b) *Hadimu, mwathirika*

Mrungura [mrungura]: Pia *mrungula*, *mrunguzi*. Kutoka kitenzi *kurungura*. Krapf (1882:245)

na Burt (1910:245) wanaeleza kuwa leksia *mrungura* ilitumika Unguja kwa maana ya ‘mwizi

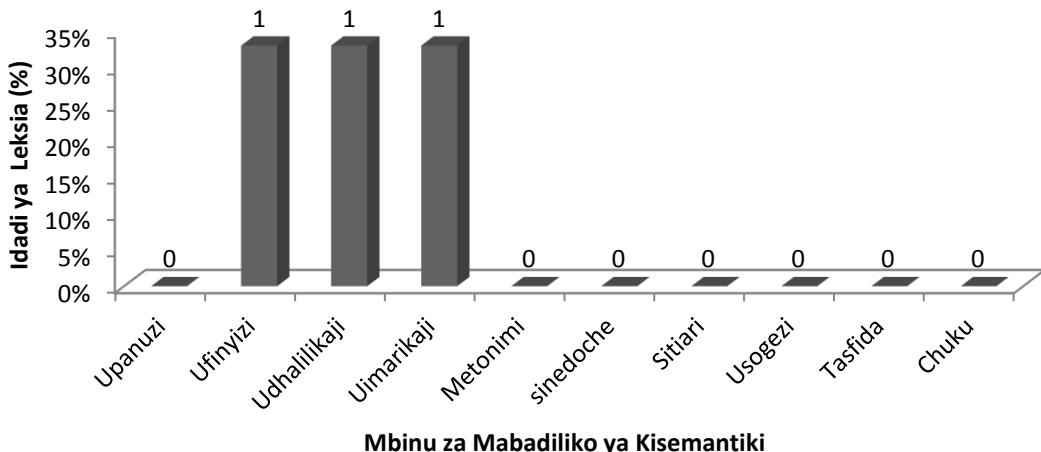
anayetekeleza uhalifu wake hasa wakati wa usiku.’ Katika Kiswahili cha kisasa, *mrungura* huwa na maana ya *hongo*, *mvugulio*, *rushwa*, *chauchau au chirimiri*. Ni kitu au huduma itolewayo kwa mtu ili kupata upendeleo au huduma kwa njia isiyostahili (Mdee n.w, 2011:345). Japo dhana ya ‘wizi’ imegubikwa katika leksia ya kisasa, maana ya leksia imekuwa bayana zaidi (finyu). Miaka ya hivi karibuni, leksia ‘chai’ imeibuka kama tasfida ya mrungura kupunguza hisia kali zinazoambatanishwa na leksia ‘mrungura.’ Mbinu kuu ya mabadiliko iliyohusika ni *semantiki finyizi*.

Hadimu [hadimu]: Maana ya ‘hadimu’ katika karne ya 18 na karne ya 19 ilikuwa ‘mtumwa huru, mwenyeji wa Unguja katika eneo la Kusini Mashariki’ (Steere, 1870:349). Wenyeji wa kusini mashariki mwa Unguja walitumika kama watumwa katika mashamba makubwa ya karafuu. Ndiyo maana lugha yao ikaitwa *Kihadimu*. Katika kisasa hadimu ni *mtu anayemtumikia mwingine, mtumishi* (TUKI, 2013:138). Maeleo zaidi ya ‘hadimu’ yametolewa katika §4.2.1. Mbinu ya mabadiliko iliyohusika ni *kuimarika kwa maana*.

Mwathirika [mwaӨirika]: Maana ya awali ilikuwa *aliyeshawishika kufanya jambo Fulani* (Massamba, 2004:56). Katika kisasa huwa na maana ya *aliyepata dosari, doa, jeraha au jambo mbaya*. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *kudhoofika wa maana*.

Katika kumbo la leksia za zinazohuosiana na watu na tabia zao, leksia tatu ndizo zimechananuliwa. Hii hapa ni chati inayosawiri kwa muhtasari mabadiliko yaliyoshughulikiwa katika kumbo la watu teule:

Chati 3.6: Mabadiliko ya Leksia Zinazohusiana na Watu na Hali zao

Inadhihirika katika chati 3.6 kuwa mbinu za ufinyizi, udhalilikaji na uimarakaji zina athari kubwa katika kumbo hili kuliko nyingine.

3.2.7 Leksia za Watu katika Utawala wa Waswahili

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

3.7(a) *M(u)kuru/ku(l)u, mngambi, mtumia, kiongozi/*kilongozi, (ki)tengo*

3.7 (b) *Mpambe, waziri, makamu, kinara, muungwana*

M(u)kuru/mkulu/kuu: Leksia hizi zinahusiana na shina *-ku(l)u* lenye maana ya ‘mwenye umri mkubwa’ (Kineene, 2005). Kimsingi mku(l)u ni *mtu aliye na umri mkubwa, mzee*. Watu wenye umri mkubwa ndio waliongoza Waswahili kama wazee wa kijiji (-*ku*lu wa kijiji). Kiswahili cha kale kilipoteza /l/ na shina likabaki *-kuu*. Kulitokea mtawanyiko wa maana ambapo shina lilichukua mikondo mbalimbali kwa kupanua upeo wake kuhusisha dhana za *ukubwa* na *umashuhuri*. Umbo lake linapatikana katika kikale *mshekuu* (alfajiri/asubuhi sana) na *Ndia kuu* (njia kuu) ambayo ni mojawapo wa njia za zamani zaidi katika mji wa kale wa Mvita. Nalo umbo

kul(r)u* limedumishwa katika maumbo kama **mkurungwa (kiongozi/afisa), **mkurugenzi**, **mkufunzi** (mwalimu mkuu au mtajika) na **mkurufunzi**. Mkurugenzi liliundwa kutokana na shina ‘mkuru’ na ‘genzi’ ambalo ni umbo la kale asilia **genda* lenye maana ya ‘enda.’ Maana awali ya mkurugenzi ilikuwa ‘mtu aliye na ujuzi mkubwa zaidi ya wengine katika mambo fulani.’ Katika kisasa leksia *mkurugenzi* imepanuka zaidi; huwakilisha ‘kiongozi wa shughuli za shirika, chama au taasisi fulani, mtu aliye na ujuzi mwingi kuliko wengine’(TUKI, 2013:357). Baadhi ya leksia zinazotokana na shina *mkulu* zilipoteza sifa ya *uzee*. Si lazima kiongozi (mkurugenzi) awe na umri mkubwa kama ilivyokuwa hapo awali. Kwa mfano **mkulu* wa shule na **mkulu* wa idara hachaguliwi kwa misingi ya umri bali ujuzi wake. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika hapa ni *upanuzi wa maana*.

ngambi [mŋgambil]: Maana awali ilikuwa ‘wazee wa mji waliota maamuzi muhimu’ kama inavyodhihirika katika Abdulaziz (1979:210), katika ubeti (ii) wa shairi la Muyaka:

Kwamba ugosi ni nongwa kamulize Mwana Chambi
Aliyeturuku Vanga akahamia Mkunumbi
Usiwe mwana mchanga ukakashifu **wangambi** (wazee wa kijiji)
Usijitende mlumbi! Utaingia makosa!

Katika ubeti huu, *wangambi* ni ‘wazee wanaoamua mambo ya jamii’ nayo leksia *ugosi* inamaanisha ‘uzee’ katika Kitaita. Katika baadhi ya lugha za Kibantu kama Kimeru na Kikisii, shina –*gamba* lingali inatumika kwa maana ile ile ya awali. Katika Kimeru hadi leo hii *kugamba* (kutoa maamuzi) na *mugambi* (mwamuzi, wakili) na *mugambo* (sauti, kauli, ndimi/lugha). Wazee ndio walitwikwa jukumu la kutatua mizozo ya kijamii. ‘Masalio ya leksia hii katika Kiswahili Sanifu yanapatikana katika leksia *ngambi* lenye maana ya ‘maafikiano ya kupiga marufuku jambo, shughuli au tukio fulani’ (TUKI, 2013). Pia katika nahau *kula ngambi* (fanya makubaliano), *vunja*

ngambi (tangua makubaliano). ‘majigambo’ lenye maana ya ‘toa maneno ya kujisifu.’ *Mwanamgambo* katika kisasa ni ‘askari aliyepokea mafunzo ya kivita lakini asiyeajiriwa na serikali.’ Mara nyingi wanamgambo hutumika kama waasi wa kupigana na serikali zinazodhaniwa kuwa ‘si halali.’ Leksia *ilidhalilika kiasi* na kuditimia katika tambuzi za Waswahili wengi. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa ya *semantiki hamishi* na *kudhoofika wa maana*.

Mtumia[mtumia]: Leksia ‘mtumia’ ilikuwa na maana ya *mwanamume mzee* (Burt, 1910:206). Aidha, mpangazi ‘mzoefu’ nyakati za misafara ya biashara katika karne ya 19 alipewa jina hili kwa mujibu wa Burt (1910:86). Leksia hii ilipotea katika lugha Kiswahili lakini ingali inatumika katika baadhi ya lugha za Kibantu; Mijikenda na Kikamba ‘uzee’ (Abdulaziz, 1979:212) na Kikuyu na Kiembu ‘mwanamke au mke.’ Leksia *mtumia* katika Burt (Keshatajwa) na katika Kikamba inawakilisha *viumbe wa jinsia ya kiume*. Uchanganuzi uliibuka na mitazamo miwili kuhusu mabadiliko haya. Kwanza, leksia ilikuwa ya Kiswahili yenyeye asili ya Kibantu ikitumika sambamba na leksia nyinginezo, ikabadilika kwa kusogea kutoka mwanamume hadi mwanamke kisha ikapotea. Pili, huenda ilikuwa imekopwa kutoka lugha jirani za kisabaki kama vile. Mijikenda na Kigiriama kabla ya miaka ya 1900 kisha matumizi yake yakapotea. Ajabu ni kuwa leksia hii hii inapatikana katika shairi la Muyaka ‘ugosi’ kwa maana hii ya ‘uzee’

Utumia wanza kale tangu zamani za nyuma

Hapawi mt’u mtule ela mtu muadhama

Fikiri uzingatile, ujifunze na kusema

Sitie moyo tuhuma! Utangia makosani

(Abdulaziz, 1979:212, ubeti iii).

Mbinu ya mabadiliko iliyohusika ilikuwa ya *semantiki hamishi*.

Mzee [mzee]: Maana asilia ya mzee ni *mtu aliye na umri mkubwa*. Tangu jadi jamii nyingi za Kibantu zimekuwa zikitawaliwa na watu wazee (wanaume) kwa hivyo maana ikapanuka na kuwa *kiongozi wa kijiji*. Abdulaziz (1979:31) anasema wakati wa Muyaka *mzee* alikuwa *mtu aliye na umri mkubwa; anayetawala mji*. Kwa mfano kulikuwa na Mzee wa Mvita, Mzee wa Mtwapa, Mzee wa Jomvu na kadhalika. Hapa *mzee* ni mtawala licha ya kuwa na umri mkubwa. Katika Kiswahili cha kisasa *mzee* ni *mtu yeyote aliye na umri mkubwa, kiongozi wa kijiji au chifu*. Pia leksia hii hutumiwa kutajia viongozi wa kanisa (*wazee wa kanisa*) ambao katika baadhi ya madhehebu, huweza kuwa mchanganyiko wa wanaume, wanawake na hata vijana mradi wana vyeo vikubwa. Leksia hii *imepanuka kimaana*.

Kiongozi [kiongozi]: Pia **kilongozi* (Kikale, Kigiriama), *Shiongozi/mwongozi* (Kingazija). Maana ya awali ya kiongozi ni ‘mtawala, mtu anayetangulia wengine njiani; mwelekezi (Krapf, 1882:268; Burt, 1910:187). Krapf (mtaje) anaeleza kuwa wakati wa misafara (ya kibiashara) ‘kilongola’ alitangulia akibeba hirizi mkononi. Mfano mwingine wa kiongozi wa Waswahili alikuwa *tamimu* aliyekuwa kiongozi wa baraza la wazee wakati wa utawala wa Mazrui. Utawala wake ulitambuliwa na watu wengine kama vile Mazrui, Mijikenda na Imam wa Muscat (Abdulaziz, 1979:31). Katika kisasa leksia hii imepata maana ya ziada yaani, *kitabu chenye maelekezo ya namna ya kufanya kitu au jambo* (BAKITA, 2015:454). Mbinu kuu ya mabadiliko ni upanuzi wa maana kisitiari.

Waziri]waziri]: ‘Waziri’ alikuwa aina ya mtawala aliyetawala chini ya Mazrui. Alikuwa kiongozi aliyeogopwa mno na watu aliowatawala. Aliandamana na makundi ya askari kama alivyosawiriwa katika *Al Inkishafi ubeti 61*:

<i>Kikale</i>	<i>Fasiri ya kisasa</i>
<p>Kwali na mabwana na mawaziri, wendu na makundi ya 'asikari, Watamie nati za makaburi, p'ingu za mauti ziwafunzie.</p>	<p><i>Kulikuwa na mabwana na <u>mawaziri</u></i> <i>walikuwa wakienda na makundi ya askari</i> <i>Wamefunikwa udongo (nchi) wa makaburi</i> <i>Pingu za mauti zimewafunga</i></p>

Asili: Mulokozi (1999:94)

Katika muktadha wa historia ya Afrika Mashariki hasa sehemu za Mvita, waziri alikuwa mtawala, *mkuu wa Tamimu kadhaa* (Abdulaziz, 1979:32). Katika karne ya kumi na tisa waziri aliteuliwa miongoni mwa 'wazee' na alitawala akilinda maslahi ya Mazrui katika eneo alilotawala. Kwa mfano, kulikuwa na mawaziri waliowakilisha Wakilindini na Wamvita. Baada ya utawala wa Mazrui kuporomoka leksia 'waziri' ilisogea kuwakilisha aina tofauti ya viongozi. Mathalani, katika serikali za kikoloni na baadaye katika nchi huru, waziri amekuwa *afisa aliyepewa jukumu la kusimamia na kuongoza wizara katika serikali* (Mdee n.w, 2011:571). ~ *wa fedha*, ~ *wa kilimo*. Pia kuna cheo cha *waziri mkuu* (Prime minister) ambaye huchaguliwa na bunge, chama tawala au moja kwa moja na wananchi kulingana na sheria zilizopo. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *usogezi wa maana*.

Mnyapara [mnapara]: Huyu alikuwa kiongozi wa wapagazi walipokuwa wakisafirisha mizigo katika karne ya kumi na tisa (Burt, 1910:86). Hii ndiyo maana ya awali zaidi tulioipata katika maandishi ya Kiswahili. Kauli hii haimaanishi kuwa leksia *mnyapara* ilianza kutumiwa katika miaka ya 1910; huenda ni ya awali zaidi. Leksia hii ilihamishwa kisemantiki nyakati za utawala wa Wajerumani katika nchi ya Tanganyika kuwakilisha 'mtu anayesimamia wafanyakazi katika mashamba makubwa, nokoa' (BAKITA, 2015:680). Wanyapara wengi walikuwa wanaendeleza udhalimu dhidi ya Wafanyakazi kama ilivyosawiriwa katika tamthilia ya *Kinjeketile* ya Ibrahim Hussein iliyotungwa kutokana tukio la kihistoria la vita vya *Maji Maji*. Hatimaye leksia yenye

ilisawajika na kupata maana hasi. Leo hii matumizi yake yamefifia sana. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa ya *semantiki hamishi*.

Tengo [tənɡo]: Maana ya awali ya ki-tengo (pia zitengo) ilikuwa ‘baraza’ kama inavyodokezwa na Stigand (1915:76), akirejelea Al Inkishafi, ubeti 36:

	<i>Kiswahili cha kisasa</i>
Wakimia mbinu na zao shingo; na nyurna na mbele ili miyongo	wakipunga mikono yao na shingo zao na nyuma na mbele kuna watu makumi mengi
Wakaapo pote ili zitengo ; a'sikari jamu wawatandiye	wakaapo kila mahali barazani askari wengi wametanda kila mahali

Stigand (keshatajwa) anaeleza kuwa Sultan mwenyewe hakukubaliwa kuketi katika ‘kitengo.’ Kulingana na Nabhany (1995) *tengo* ni ‘kamati,’ *kitengo* ni ‘kamati ndogo inayofanya kazi chini ya uongozi wa kamati kuu.’ Katika karne ya 20 na mwanzo wa karne ya 21, leksia kitengo huwakilisha ‘ofisi au idara iliyotengwa kwa shughuli maalum katika wizara, shirika au asasi fulani’ (Mdee n.w, 2011:229). Kwa kweli leksia hii inaonekana kutwaa maana tofauti kulingana na mfumo na asasi za kiutawala au za kijamii zilizopo. Mbinu ya kisemantiki iliyohusika ni ya *upanuzi* na *semantiki hamishi*.

Mpambe [mpambɛ]: Leksia hii inatokana na kitenzi *-pamba* katika kauli ya kutendwa na chenye maana ‘kurembesha.’ Kitenzi *pamba* kinahusiana na sufi nyeupe na laini za mmea wa mpamba zitumiwazo kutengeneza nguo. Tukirejelea Al Inkishafi, ubeti 41 ‘Na wake wapambe watumbuzi, wakitumbuiza wasinyamaye’ na katika shairi la Mwinyi Kaye wa Mw. Malenga c.1770 katika Hichens (1972:169) tunapata leksia hii ilitumika kutajia ‘mwanamke aliyevali maridadi au aliyerembeshwa kwa madhumuni maalum.’ Katika Burt (1910:204) alikuwa ‘mtumishi wa kike.’ Katika karne ya 21, leksia hii ina maana kadhaa za ziada. Katika kamusi ya Kiswahili Sanifu ya TUKI (2013:370):

- (i) *Mtu aliyepambwa na anayetumwa kutoa taarifa ya sherehe; mwalishi.*
- (ii) *Mtu anayependa kujiremba na kujiweka safi; mtu maridadi.*
- (iii) *Mtoto wa kike aliyepambwa wakati wa harusi ili amtumikie bibi harusi wakati wa fungate.*
- (iv) *Mlinzi au msaidizi wa karibu wa kiongozi au mtu maarufu: ~ wa rais.*

Ni wazi kuwa maana za leksia (i) hadi (iii) zinahusiana kwa dhana ya urembo. Hata hivyo katika (iv) dhana ya ‘utumishi’ ndiyo imepewa kipaumbele kuliko ‘urembo.’ Japo kuna uwezekano kuwa walinzi wa viongozi maarufu hapo awali walihitajika kuwa wamerembeshwa, maana imesogea kiasi. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa *semantiki hamishi na panuzi*.

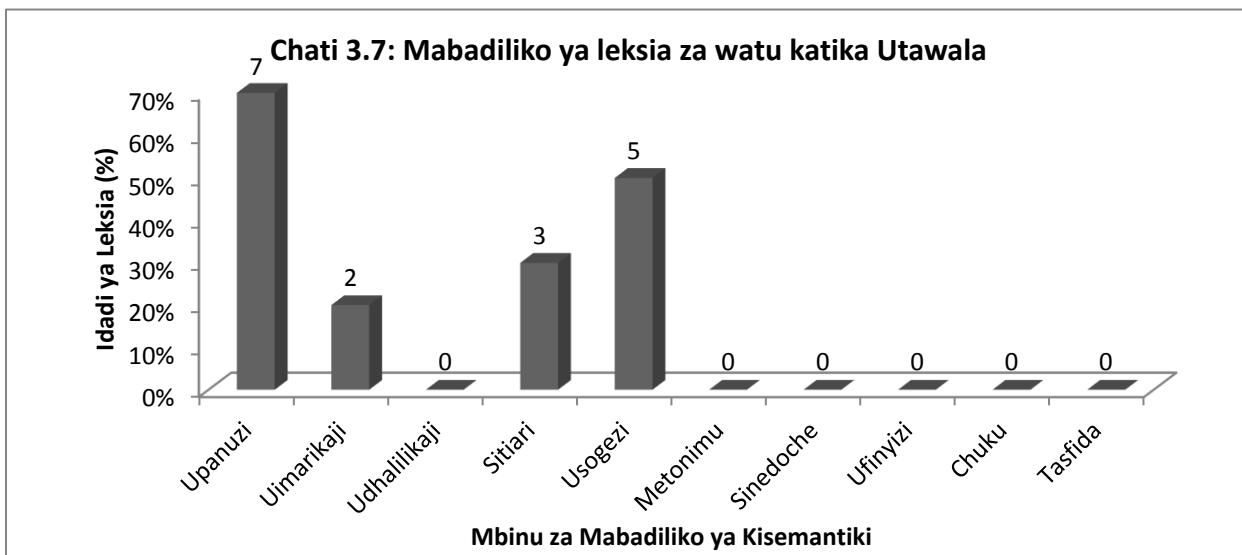
Makamu: *Makamu* kilikuwa kivumishi chenye maana ya ‘enye sifa kuu, muhimu’ (Burt, 1910:196). Katika kisasa huwa mtu wa pili kwa cheo ambaye hushika uongozi iwapo mkubwa wake hayupo. Kwa mfano, ~ wa raisi. Mbinu ya kisemantiki iliyohusika ilikuwa ya *kuimarika kwa maana*.

Kinara [kinara]: Maana ya awali ya kinara ilikuwa kifaa cha kusimamishia mshumaa, kibanda kilichoinuliwa cha kuhutubia mikutano ya hadhara (Steere, 1870:309). Leksia hii ina asili katika Kiarabu. Kimsingi, kinara ni mahali palipoinuliwa. Leksia hii katika kisasa hutumiwa kuwakilisha ‘kiongozi katika shughuli fulani, msimamizi au kochi’ (BAKITA, 2015:446). Kwa kweli kinara huwa mtu aliyeinuliwa kati ya watu wengine katika kikundi fulani. Kwa mfano; ~ wa chama, ~ wa timu ya taifa. Mbinu iliyohusika katika mabadiliko haya ya kisemantiki ni *upanuzi wa kisitiari*.

Muungwana [mu:ngwana]: Katika karne ya kumi na nane na kumi na tisa wakati biashara ya utumwa ilishamiri, maana ya leksia ‘muungwana’ ilikuwa ‘mtu asiye mtumwa au mshenzi, mzaliwa wa ukoo maarufu, aliye huru na anayedhihirisha adabu kwa kufuata desturi za wenyeji’

(Burt, 1910). Maana ya leksia ilijengwa katika msingi wa matabaka na usuli wa watu. Abdulaziz (1979:30) anaeleza kuwa utamaduni wa *kufuu*, mjini Mombasa ulipinga ndoa kati ya wanawake wa tabaka la juu na la wanaume wa tabaka la chini au watumwa. Kwake, maana pana ya waungwana ilikuwa ‘watu walio na utamaduni mwafaka, wenyewe kiburi, wenyewe heshima na wenyewe ujasiri’ hata kama wanaitwa kwa majina mengine katika miktadha mingineyo. Katika karne ya ishirini na moja, muungwana ni ‘mtu aliye na tabia inayokubalika katika jamii, asiyetaka kujiingiza kwa tabia zenye aibu’ (TUKI, 2013). Katika kisasa dhana ya utumwa imetoweka. Basi leksia hii *imeimarika kimaana*.

Kati ya leksia kumi zilizochanganuliwa, sita zinazowakilisha asilimia 60% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayosawiri kwa muhtasari mabadiliko husika:

Inabainika katika chati 3.7 kuwa mbinu zilizoathiri leksia nyingi ni upanuzi, usogezi na sitiari. Matokeo haya yanadhihirisha kuwa leksia nyingi zinazowakilisha dhana za utawala zimedumishwa katika lugha. Hata hivyo, maana za leksia husika zimepanuliwa kiupeo na pengine

kusogezwa ili kuwakilisha dhana tofauti za utawala, katika vipindi anuwai vya historia ya Afrika Mashariki.

3.2.8 Leksia za Sehemu za Mwili

Leksia nyingi za sehemu za mwili zimedumu tangu jadi na zinaendelea kutumika katika Kiswahili cha kisasa. Hata hivyo kuna mabadiliko anuwai ya kisemantiki yaliyoathiri leksia husika. Kama ilivyoelezwa katika §1.7(iv) wanaisimu tambuzi hueleza kuwa maana imejikita katika maumbile ya binadamu yakiwa msingi wa kufasiri dhana zinginezo katika ulimwengu wake. Maumbile na umbo lake binadamu humjengea binadamu misingi ya kusimbua ishara mbalimbali katika mazingira yake, kile wanaisimu tambuzi huita picha au taswira. Uhamisho wa kisitiari hatimaye husababisha mabadiliko ya maana za maumbo ya lugha. Katika sehemu hii, leksia zinazohusiana na mwili zimegawika katika makumbo matatu. Kwanza leksia zinazotaja maungo mahususi ya mwili. Pili, leksia za maungo yanayohusiana na uzazi na tatu, za vitu vitokavyo mwilini. Tutaanza kwa viungo mahususi vya mwili:

3.2.8.1 Leksia za Sehemu za Mwili

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

3.8(a) *Macho(maozi/maninga/maloleo), Kichwa/kitwa, kifua, mdomo, malungo/maungo, moyo, tumbo, ulimi/ndimi, pembe, shingo, mkono, uwayo/nyayo*

Macho [Matʃɔ]: Leksia za kale za macho zinazopatikana katika matini za kabla ya karne ya 20 ni pamoja na *macho, maozi, maninga, maloleo, mafumbio* na *mboni*. Ufuatao ni ubeti wa nne wa shairi ‘Kongowea ya Mvumo,’ la Muyaka (1776-1840):

Gongwa nda Mwana Mkisi, Mvita mji wa kale
Usitupile viasi, ukenda kwa pole
*Inika chako kikosi, **maninga** vyema sivule (macho)*
Mwina wa chiza-mbwi chile, mtambuzwa hatambuli

Asili: Chiraghdin (1987:10)

Pia, katika shairi *Kuvua numbi si kazi* (Abdulaziz, 1979:274), Muyaka ametumia **maozi** kama kisawe cha **maninga**. Nayo leksia *enga* imetumiwa katika *Al Inkishafi*, ubeti 16 kwa maana ya *kutazama kutoka mbali kiasi* (Hichens, 1972:159). Katika *Utenzi wa Hamziyyah* uliotarjumiwa mwaka 1652 B.K, ubeti 24 na 25, leksia *mato*, (*ma*)*enga* na *maloleo* yametumiwa maana ya macho.

Huu hapa ni ubeti wa 25:

<i>Matoye kiyenga luwinguni na maloleo,</i> <i>Ya ambao lake utukufu na ya ubora</i>	<div style="display: flex; align-items: center;"> (Macho yake akitazama mbinguni kwa macho </div> <p>Ambayo wake utukufu na ya ubora</p>
---	---

Asili: Kineene (2005:335)

Leksia *mato* ni ya lahaja ya Kimvita. Nayo leksia *kuenga* (kuenza au kuwenga) ilimaanisha *kutazama au kuangalia*. Nayo leksia nyingine ya macho ‘*maloleo au malolowe*’ iliundwa kutokana na kitenzi cha Kiswahili cha kale –*lola* kilichomaanisha ‘*kutazama au kuangalia*.’ Leksia *lola* ingali inapatikana katika lugha za Kisabaki na lugha nyingine za Kibantu kama vile Kiduruma, Kingazija, Kimwani, Kichonyi, Kigiriama, Kikuyu na Kikamba. Kwa mfano katika neno la Kigiriama ‘*Kaloleni*’ lenye maana ‘*endeni mkaone*.’ Kutokana na shina *lola* mabadiliko yafuatayo yametokea:

-*lola-* (Ona) > *maloleo* >*kilolo* (Kifaa cha kujiona) > *kioo*

Kama ilivyoelezwa awali katika §2.2.1, leksia ya kale *kilolo* ilipoteza kitambaza /l/ ili kupata umbo la kisasa *kioo*. Kwa sasa, upeo wa maana ya leksia *kioo* umepanuka; huwakilisha ‘kitu kigumu kilicho **angavu** kilichotengenezwa kwa madini ya ulanga ambacho hutiwa kwa dirisha za

majumba, magari na kutengeneza gilasi (BAKITA, 2015:455). Kinyume na awali, dhana ya ‘kurudufu mwangaza ili mtu ajione’ si lazima iwepo katika karne ya ishirini na moja kwa kuwa matumizi ya kioo yamepanuka. Yamkini baadhi ya vioo vya kisasa huwa na rangi mbalimbali; hata nyeusi.

Leksia za kale za macho zilizotajwa hapo juu zimefifia katika Kiswahili cha karne ya 21 lakini ndizo zimetumiwa kuundia istilahi kadhaa za vifaa vya kutazama kwa macho’ yaani **runinga** (televisheni), **pataninga** (video) kama ilivyoelezwa katika §1.5 na §4.2.3. Runinga ni mfinyango wa maneno matatu ya kale; **rununu** (habari za kuja bila kuletwa) + **maninga** (macho) + **kuenga** (kuona) → (habari ya kuona kwa macho) → *runinga* (Nabhany, 1995, Mwaro, 2000). Wanasemantiki tambuzi hueleza kwa maumbile ya binadamu huwa nguzo kuu ya kumsaidia kafasiri ulimwengu wake kama ilivyoelezwa katika § 1.7 (iv). Kwa kawaida macho huwa katika sehemu ya mbele ya kichwa. Basi Waswahili walisogeza dhana ya jicho hadi kwa jahazi kuwakilisha *pambo ambalo huwa gubeti ya jahazi*. Pambo lenyewe linashabihiana kiumbo na jicho la binadamu na hupamba mbele na wakati mwengine nyuma ya jahazi (Nabhany, 2012: 34). Kadhalika, kuna mabadiliko mengineya yaliyotokana na matumizi ya ‘jicho’ kitamathali au katika misemo; *kuwa macho* (kuwa mwangalifu/kutolala), *kumpa jicho* (kumtazama kwa ukali), *tupa jicho* (kuangalia) *finya jicho* (konyeza), *kaa macho* (kuwa mwangalifu/makini) na *fumba macho* (kujifanya huoni/puuza). Kulingana na nadharia ya Semantika Tambuzi, maarifa ya kiutambuzi huwa katika kategoria zenye mizunguko na uzito (wa maana) ukififia kutoka kiinimaana. Basi, kiinimaana cha leksia ‘jicho’ ni kiungo cha mwili cha kuona huku ‘aina zingine za jicho’ ni maana za kandokando. Mbinu kuu za mageuko ya kisemantiki zilizohusika katika mabadiliko ya neno jicho ni *semantiki panuzi na sitiari*.

Kichwa [Kit̄wa]: Pia *kitwa* (Kimvita). Maanamsingi na ya awali ya kichwa au kitwa (Kimvita na Kiamu) ni sehemu ya juu ya mwili inayochukua macho, pua mdomo, kidevu, masikio uso na kisogo (Burt, 1910:79). Shina lake huwa *-twa* au *-chwa* ambalo hupatikana pia katika mdudu *mchwa* ambaye kichwa chake huwa kikubwa kilichodhihirika wazi. Schedeberg (1991:112) anasema kuwa huenda awali leksia *-chwa* iliwakilisha vijilima vinavyojengwa na wadudu husika kabla ya kuhamia kwa wadudu wenyewe. Kimsingi, **túe* ndiyo leksia ya lugha-mame ya Kibantu ya kichwa. Shina *-túe* lingali linatumika katika baadhi ya lugha za Kibantu kama vile *mu-túe* (Kikisii), *mu-twe* au *mu-túe* (Kimeru, Kikuyu). Ni dhahiri kuwa mabadiliko ya kimofonolojia ndiyo yalizalisha mashina husika. Si ajabu kitenzi *twika* na *twaa* kinahusishwa na ubebaji wa mizigo kwa kichwa au mabega, ambao ulikuwa usafirishaji wa jadi. Hata hivyo imepata maana za ziada zinazohusiana na dhana ya ‘kuwa juu ya kitu kingine’ kama kilivyo kichwa katika kiwiliwili.

Katika Kiswahili cha kisasa huwakilisha:

- (i) Mtu anayeongoza shughuli fulani, kiongozi.
- (ii) Maneno yanayoandikwa juu ya habari au taarifa.
- (iii) Injini ya garimoshi ambayo hukokota mabehewa: ~ cha gari moshi

(TUKI, 2013:213)

Maana ya *kichwa* katika (i-iii) ni ya kisitiari. Fauka ya hayo, hutumiwa kwa maana jumla kuwakilisha sehemu ya juu au kilele cha kitu. ~ cha mlima (kilele cha mlima). Maarifa ya kiutambuzi kuhusu kilipo kichwa (kileleni mwa kiwiliwili cha binadamu) hutumia katika kufasiri leksia za ziada za ‘kichwa’ katika ulimwengu halisi na wa kidhahania. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni *upanuzi wa maana na sitiari*.

Kifua: Hii ni sehemu ya mwili mbele ya mwili baina ya mikono, chini ya shingo na juu ya tumbo (Burt, 1910:185; Nabhany, 2012:02). Wanasemantiki tambuzi hueleza kuwa maana huwa na muundo wa kiensaiklopidia. Kwa hivyo mtu aliye na ufahamu wa leksia ‘kifua’ pia hujua maelezo mengineyo kuhusu kifua; yaani mahali kifua kilipo katika mwili, kazi yake, viungo vinginevyo vilivyo jirani na kifua na kadhalika. Katika Kiswahili za kisasa, leksia ‘kifua’ imepata maana za ziada:

- (i) Ugonjwa unaoathiri sehemu za kifua. Kwa mfano: **Kifua** kikuu ni ugonjwa unaoathiri kifua kwa kushambulia mapafu. *Ana ugonjwa wa ~.*
- (ii) Hali ya kutumia nguvu kutekeleza jambo fulani, kuwa na moyo shupavu au kuwa na ujasiri. Maana hii imetokana na utambuzi kuwa kifuani mna viungo muhimu kama vile. mapafu na moyo ambavyo humpa mtu nguvu nyingi kwa kufanikisha mchakato wa kupumua na kupiga damu. Nahau: *Ametumia ~ kuingia* (nguvu/ujasiri).

Ni dhahiri leksia (i –iii) zimenyambuliwa kutoka kwa maana asilia yaani, ‘sehemu mahususi ya mwili’ iliyotajwa hapo juu. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni *upanuzi wa maana na sitiari*

Mdomo [md̩om̩]: Kikale, *mulomo* na Kiamu; *muomo*. Maanamsingi na maana ya awali ya *mdomo* ni ‘sehemu ya nje ya kinywa inayomwezesha kiumbe kupitisha maji na chakula ndani ya mwili’ (Burt, 1910:73). Pia *kinywa* (Kiunguja) au *kinwa* (Kiamu) kutokana na shina –nywa. Katika Kiswahili cha kisasa, *mdomo* hutajia ‘sehemu yoyote ya kitu yenyewe uwazi ya kupitisha vitu’ (BAKITA, 2015:624). Kwa mfano, *kuna ~ wa gunia, ~ wa chupa* na vifaa vinginevyo vyenye uwazi maalum. Taswira ya ‘kupitisha vitu ndani’ na kuwepo kwa ‘uwazi’ katika mdomo wa binadamu ndiyo ilisukuma mabadiliko haya. Katika taaluma ya Fonetiki Matamshi, maana ya mdomo na kinywa ni bayana; midomo ni *sehemu nje ya kinywa* panapotamkiwa sauti /m, p, b/.

Kinywa ni jumla ya uwazi au chemba kuanzia midomoni hadi sehemu iliyo na kidakatonge. Kimsingi ulimi huwa kinywani. Katika Isimu, maana ya mdomo ni finyu. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni *upanuzi wa maana, ufinyizi na sitiari*.

Moyo [mɔjɔ]: Pia *mtima* (Kimvita). Hiki ni kiungo cha mwili kilicho kwenye sehemu ya kifua ambacho husukuma damu ili ienee kote mwilini (Nabhany, 2012:03). Jamii nyingi za Kiafrika (pamoja na Waswahili) ziliamini kuwa moyo na damu ndicho kiini na hifadhi ya uhai wa binadamu au mnyama. Dhana hiyo basi imesababisha mabadiliko ya leksia *moyo* ikaanza kutumika kuwakilisha ‘kitu kilicho katikati na chenye umuhimu zaidi, kiini.’ Mwanadamu hutumia maumbile yake kufasiri ulimwengu wake. Mabadiliko mengine ya leksia *moyo* yaliambatana na imani ya wanajamii kuwa *moyo* husheheni na kuhifadhi maadili na utu. Katika methali: ‘Kutoa ni *moyo* usambe utajiri’ na msemo ‘ana *moyo*’ hudhahirisha uhusiano wa moyo na madili kama vile *ukarimu, bidii na matumaini* katika kauli tulizokwisha taja. Kusema ‘Juma ana moyo wa kupita mtihani wake’ kuna maana kuwa ‘Juma ana *bidii, nia na matumaini* ya kutekeleza anachotaka.’ Inaonekana kuwa mkondo wa mabadiliko uliofuatwa ni: *Kiungo cha mwili > kiini cha jambo > maadili (ujasiri, matumaini, ukarimu, nia)*. Mbinu za mabadiliko ya maana zilizohusika ni *semantiki panuzi na sitiari*.

Tumbo [tumbɔ]: Maanamsingi na maana ya awali ya *tumbo* ni ‘sehemu inayofanana na **mfuko** iliyo **ndani** ya viumbe ambayo inapokea na kugasa chakula.’ Baadaye leksia hii ilibadilika ikapata maana ya jumla na kuwa ‘*sehemu (yote) ya kiwiliwili iliyo kati ya kifua na kinena.*’ Sehemu hii inaonekana kwa nje kinyume na maana asilia iliyorejelea sehemu mahususi na iliyo ndani ya

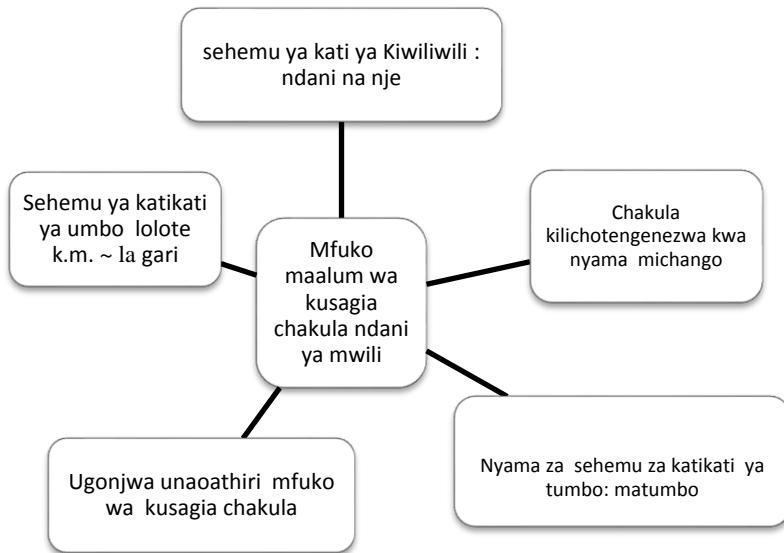
mwili. Sehemu hii huitwa ichumbo (wingi, machumbo) katika Kitukuu (Burt, 1910:73, Stigand, 1915:67). Tazama ubeti 49 wa *Utenzi wa Ngamia na Paa* (Allen, 1971:86):

waama mimu ya pili
ni **matumbo** ya muili
aidha taya za dali
ni *moo* wa kuendeya

Katika ubeti huu leksia *matumbo* imetumika kwa maana ya ‘jumla ya sehemu ya katikati ya kiwiliwili ambayo Allen alitafsiri kuwa ‘trunk.’ Wakati mwingine ‘tumbo’ huwa maana ya jumla mno kutajia *sehemu ya katikati ya maumbo* kama vile ~ *la gari* na ~ *la meli*. Wanasemantiki tambuzi hueleza kuwa maana huwa na muundo wa kisaiklopedia. Kutokana na mhimili huu ni kwamba, anayejua maana ya *tumbo* pia hujua sehemu zingine zinazohusiana na sehemu hiyo. Kutokana na mzizi huo huo {-tumbo}, tunapata nyama ziitwazo *matumbo*. Hapa leksia imebadilika na kupata maana ya jumla yaani *michango*, *mfuko wa kusagia chakula na nyama za ndani ya tumbo*. Mnunuzi wa nyama anapoagiza ‘matumbo’ dukani au hotelini inaeleweka wazi anahitaji nyama za michango na ya sehemu zilizo ndani za tumbo. Leksia *matumbo* hutumiwa kwa nyama iliyopikwa au isiyopikwa katika sajili ya hotelini. Kwa hivyo maana-zalika ya matumbo inakuwa ‘aina maalum ya chakula.’

Fauka ya hayo, leksia ‘tumbo’ huashiria *ugonjwa* unaoathiri sehemu za tumbo. Kuna tumbo-ndera na tumbo-nyange (Nabhany, 2012). Ugonjwa wa kutunga jipu katika tumbo ndani kwa ndani huitwa *matumbo ya hijabu* (Nabhany, keshatajwa). Kwa ufupi, leksia msingi imepanuka na kuhusisha dhana za kandokando kama inavyodhahirishwa katika kielelezo kifuatacho:

Kielelezo 3.3: Mageuko ya ‘tumbo’ kutoka kiini-maana

Katika kielelezo 3.3, maana ya ‘tumbo’ imekuwa ya jumla. Pia, imetumika kisitiari; *~ la gari*.

Basi mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *semantiki panuzi na sitiari*

Ulimi [ulimi]: Wingi *ndimi* (n-limi). Huwa na mzizi {limi} ambao pia hupatikana katika *ki-limi* na **kisimi*. Maanamsingi wa **ulimi** ni ‘kiungo kilicho ndani ya kinywa kinatumwa kuzungumza, kuonjea, kuramba na kupindua chakula wakati wa kutafuna’ (Krapf, 1882:455). Katika Kiswahili cha kisasa ‘ndimi’ hutumika kama kisawe cha lugha au lahaja. *Kuchanganya ndimi* ni mbinu ya *kuchanganya lugha* mbalimbali katika usemi. Zifuatazo ni baadhi ya ndimi za Waswahili:

<u>Kundi/Kabila</u>	<u>ndimi</u>
Wapemba	Kipemba
Wangazija	Kingazija
Wamrima	Kimrima

Mabadiliko haya ni ya *sinedoche* kwa kuwa leksia ambayo awali iliwalisha dhana ndogo (kiungo) ilibadilika kuwalisha dhana iliyo pana (lugha au lahaja). Ulimi ni sehemu ndogo tu inayohusika katika usemi.

Mabadiliko mengine yanayohusisha mzizi {-**limi**} yalitokea kuambatana na taswira za ulimi; ‘*chochote kinachofanana na ulimi kiumbo*’ (TUKI, 2013:596). Kwa mfano, ‘kilimi’ (udogo wa ulimi) hurejelea ‘kipande kidogo cha nyama kilichoko ndani ya kinywa, chini ya shina la ulimi ambacho huwa na umbo linaloshabibiana na la ulimi, kidakatonge au kimio.’ Leksia ‘kilimi’ nayo ilibadilika zaidi na kupata maana ‘*kitu kama uchane wa miyaa kinachotiwa katika mdomo wa nzumari* ili kilize nzumari; mtapa au nari (TUKI, keshatajwa). Leksia hii inatumiwa kitamathali kwa mfano katika msemo *ndimi za moto, ndimi za matusi* na kadhalika. Wanasemantiki Tambuzi hutambua ufananisho kama nguzo muhimu katika kusababisha mabadiliko ya maana za leksia. Mbinu ya mageuko iliyohusika ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Mabadiliko mengine ni ya kitasfida yalizalisha leksia *kisimi* (*Wingi, visimi*). Hiki ni kinyama kinachofanana na kilimi kilichopo katikati ya mwanya wa uke ambacho huwa na mishipa ambayo humtia mwanamke hamu ya kushiriki ngono (Nabhany, 2012:06). Pia *kinembe* (Kimvita), *mpeke* (Kibarawa), *kideme* (Kitukuu) na *msika* (Kisiu). Leksia ilikuwa mwiko kuitaja hadharani katika jamii kwa kuwa inaibua aibu. Huenda matumizi ya /s/ badala ya /l/ ni tofauti za kilahaja au ilikuwa mbinu ya kuifanya kuwa buye ili kupunguza makali ya lugha. Utaratibu wa mabadiliko ya kisemantiki yaliyohusika ni ya *upanuzi wa maana kisitiari* na *tasfida*.

Mkono [mkono]: Kikale *mukono* (Kineene, 2005:164). Pia *nkono* katika lahaja za Kitukuu, Kisiu, Kipate na Chijomvu. Maana msingi ya *mkono* ni ‘kiungo cha mta kinachojitokeza kwenye bega kinachotumiwa kushikilia vitu.’ Hii ni mojawapo ya leksia ya Kiswahili iliyotajwa katika maandishi ya mabaharia wa kale kabisa ya Kiswahili ya Al Idris (1100-1166). Alitaja *mkono* wa

tembo ambayo ilikuwa aina ya ndizi (Rejelea §2.1.2). Ni ithibati kuwa leksia ‘mkono’ ilikuwepo kabla ya karne ya kumi na mbili. Maana yake ya kimsingi imedumishwa katika lugha hadi leo hii. Kazi mojawapo ya mkono ni kama kushika. Katika kisasa, leksia ‘mkono’ huashiria ‘kitu chochote kinachotumika kushikia vitu.’ Mkono wa tingatinga ni sehemu inayotumiwa kushikia magogo na mawe na kuyapakia kwa malori. Basi utaratibu uliohusika na mageuko ya kisemantiki ulikuwa wa *upanuzi na maana na sitiari*.

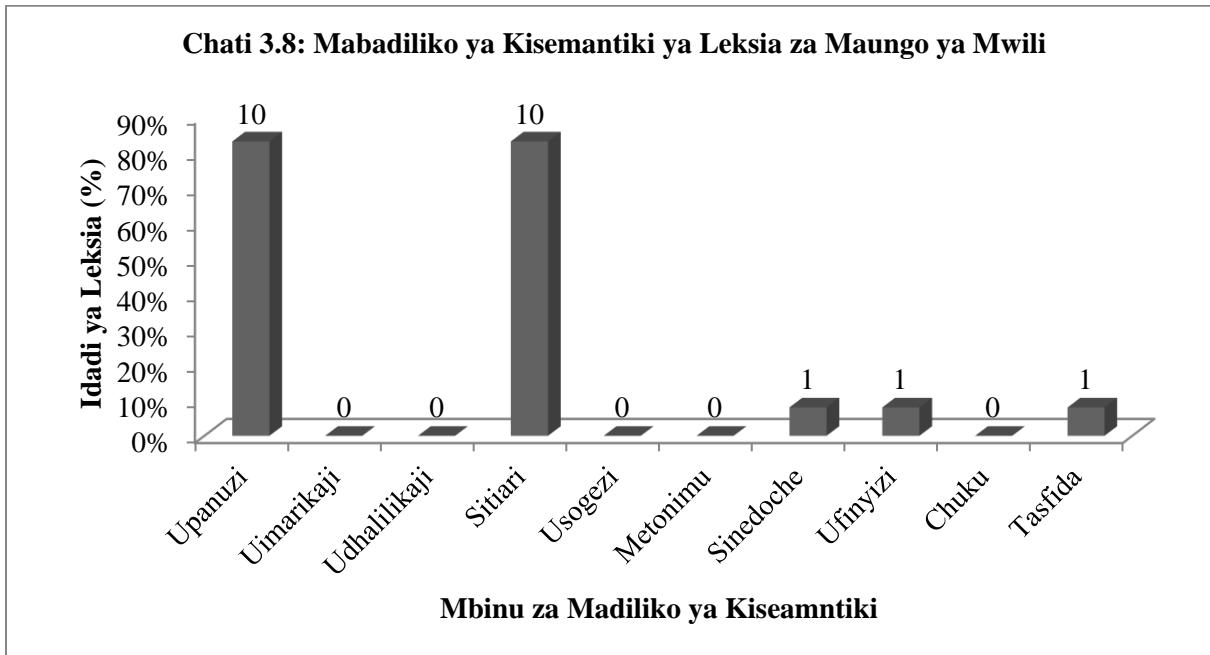
Kazi nyingine ya mkono ni kuonyeshea. Sifa inajitokeza katika *mkono wa saa*. Vile vile, sehemu ndogo inayotoka au kujiunga na nyingine huitwa *mkono* (TUKI, 2013:354). ~ *wa mto*, ~ *wa shati*. Huu ni uwezo wa mwanadamu wa kuhamisha marifa kutoka wanda moja hadi jingine kwa kutumia uwezo wa kiutambuzi. Huu *upanuzi wa maana kisitiari*.

Shingo [ʃɪŋgɔ]: Maana msingi ya *shingo* imekuwa ‘sehemu ya mwili inayounganisha kichwa na sehemu nyingine za kiwiliwili.’ Katika matini za kale, imetumika katika Al Inkishafi, ubeti wa 36 kwa maana hii. Aghalabu huwa nyembamba kuliko sehemu zinazounganishwa nayo. WanaSemantiki Tambuzi hueleza kuwa maumbile ya mwanadamu humsaidia kufasiri maumbo mbalimbali katika ulimwengu wake. Anapokumbana na umbo lolote linaloshabihiana ‘*shingo ya mtu*,’ huhamishia maarifa waliyonayo kukabili dhana mpya. Basi ‘*shingo*’ imepanuliwa upeo kuwakilisha ‘sehemu yoyote nyembamba iliyoko baina ya vitu.’ Mfano mzuri ni *shingo ya chupa*. Utaratibu wa mabadiliko ya maana uliohusika ulikuwa wa *upanuzi wa maana kisitiari*.

Uwayo [uwajɔ]: Leksia ‘uwayo,’ wingi *nyayo*, ni sehemu ya chini ya mguu inayokanyaga (Krapf, 1882:390). Pia ni alama inayoachwa na mguu unapokanyaga mahali fulani. Mwishoni mwa karne

ya 20 leksia ilipata maana ya ziada hasa nchini Kenya yaani, *mwenendo wa kufuata mtu mwingine, falsafa ya uongozi iliyosisitiza amani, uhuru na upendo iliyoasisiwa na Rais mustaafu wa Kenya (Moi)*. Katika miktadha finyu ya kisiasa leksia ‘nyayo’ ilitumika kama sitiari ya Moi mwenyewe. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana na sitiari*.

Katika kumbo la leksia za sehemu za mwili, leksia kumi na mbili ndizo zimechananuliwa. Leksia kumi zinazowakilisha asilimia 83% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayosawiri kwa muhtasari mabadiliko katika kumbo nzima:

Katika chati 3.8, inadhihirika kuwa mbinu za upanuzi wa maana na sitiari ndizo zimetawala mabadiliko ya kisemantiki kuhusu sehemu za mwili. Matokeo haya yanamaanisha kuwa maanamsingi za leksia za sehemu kuu za mwili zimedumishwa bila mabadiliko makubwa. Mabadiliko yaliyotawala yanahusu maana za leksia husika kumepanuliwa kiupeo ili kuwakilisha dhana zinazofanana na sehemu hizo, kiumbo na kimatumizi kupitia sitiari. Mhimili wa Semantiki

tambuzi kuwa ‘binadamu huzingatia maumbile na tajriba yake kuufasili ulimwengu wake, umejitokeza bayana. Kumbo hili linasheheni leksia za kimsingi za lugha na ndiyo maana zimeweza kukabili nguvu za mageuko mengi.

3.2.8.2 Leksia Zinazohusiana na Uzazi

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

- 3.9(a) *Ngono, uume, uke, mji, shavu, kitovu, nyeti, nyonyo, zaa*
3.9(b) *Uroda*

Ngono [ngono]: Maana ya awali ya *ngono*, ilikuwa ‘usingizi.’ Leksia hii inatokana na kitenzi ‘*gona*’ - *kulala usingizi mnono, mkoromo, nyono* (Nurse & Hinnebusch, 1993:588; Krapf, 1882:279). Kitenzi hiki pia hupatikana katika lugha za Kibantu kama vile Kikamba, Kimeru, Kikuyu na Kiembu kwa maana hii hii. *Gonezi* ni mtu aliye na tabia ya kusinziaye ovyo (Mdee n.w, 2011:122). Katika Steere (1870:359) *ngono* ni *zamu ya mke kulala na mumewe*. Krapf (keshatajwa) anaeleza kuwa *zamu* ya suria inapofika ya kwenda chumbani mwa bwanake kumpa *ushirika wa kitanda*, ilisemekana kimafumbo kuwa *anampa ngono* (usingizi). Katika Kiswahili cha karne ya 21, *ngono ni tendo la mwanamke na mwanamume kujamiiiana*. ‘Mgoni’ ni mtu anayefumaniwa akizini. Maana ya leksia imehama kutoka ‘usingizi’ hadi ‘tendo la kujamiiiana.’ Katika isimu, *mchakato ngonoshaji* ni mbinu ya kutumia lugha yenyе ‘utusitusi’ au inayodhalilisha (Shembilu, 2015). Basi mbinu kuu za mabadiliko ya kisemantiki ni *uhamisho wa kisitiari* na *tasfida*.

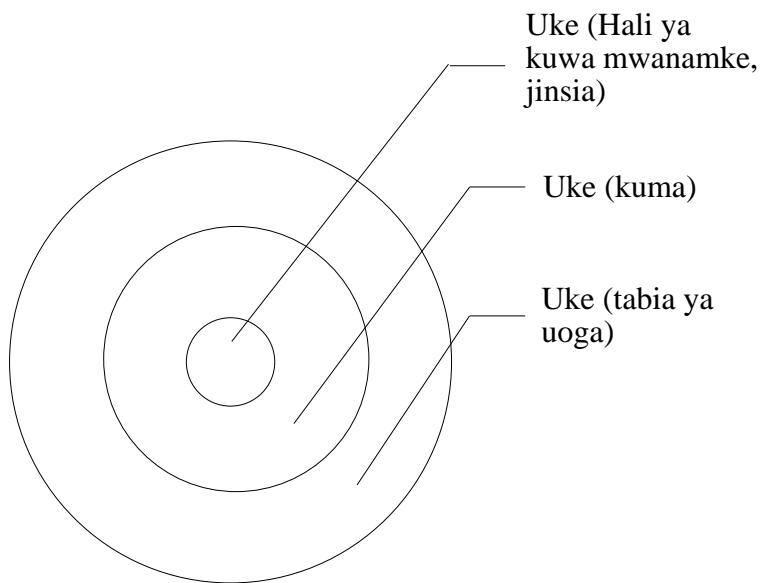
Uume [uumε]: Maana msingi ya *uume* imekuwa *hali ya kuwa mwanaume, ulume* (kikale). Leksia hii inahusiana na nomino ya kale *mulume* iliyobadilika kifonolojia kwa kupoteza kitambaza /l/; *mulume >mume*. Leksia ilibadilika kiwakati kuwakilisha dhana ya ‘*bwana, mume wa*’ kama

inavyoeleza Nurse & Hinnebusch (1993:617). Kama tulivyokwisha kusema, *uume* ni ‘hali ya kuwa mwanaume.’ Katika mpito wa wakati, leksia uume ilianza kutumiwa na wanalugha kuwakilisha sehemu mahususi cha *dhakari, jengelele au mboo* ikiwa ni mkakati wa kuepuka kutaja kiungo husika kinachoibua hisia za aibu punde kitamkwapo. Yamkini katika jamii nyingi za Kiafrika ni mwiko kutaja maneno kama *mboo* au *jengelele* wazi wazi katika mazungumzo ya kawaida. Mabadiliko haya ni ya kitasfida.

Fauka ya hayo, mabadiliko haya yanaakisi *metonimu* ambapo dhana pana (uume) imetumiwa kuwakilisha dhana finyu (mboo). Kwa kweli dhana ya ‘uume’ ni pana kuliko; hujumuisha pia umbo, sauti nzito, misuli yake na homoni kadhaa. Kadhalika, jamii nyingi za Kiafrika huambatanisha wanaume na *sifa* ya *ujasiri* kwa mfano katika kauli: ‘Fatuma alipigana kiume.’ Basi mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika katika mabadiliko ya uume ni *tasfida, ufinyizi na metonimu*.

Uke [Uke]: Maana msingi ya **uke** ni ‘ile hali ya kuwa mwanamke.’ Kitasfida, leksia husika imebadilika kuwakilisha dhana ya *kuma* au *doko*. Mabadiliko yalisukumwa na haja ya kupunguza makali na hisia za aibu zinazoambatanisha na uchi wa mbele wa mwanamke. Sawa na leksia ‘uume,’ dhana pana imetumiwa kuwakilisha dhana ndogo (metonimu). Hali kadhalika, leksia inawakilisha kisitiari ‘tabia ya uoga.’ Katika jamii za kiafrika zenye taasubi ya kiume tabia ya uoga huambatanishwa na wanawake. Mabadiliko hayo yamewakilishwa katika mchoro ufuatao:

Kielelezo 3.4:Mabadiliko ya Leksia ‘uke’ kutoka Kiini-Maana

Maana ina uzito kutoka kwa kiini na uzito kufifia kutoka nje penye maana za kando kando. Leksia ilibadilika kutokana na misukumo ya kitamaduni. Mbinu za mabadiliko kisemantiki zilizohusika hapa ni *tasfida*, *metonimu* na *sitiari*.

Mji [mji]: Udogo - kijiji na ukubwa - jiji. Maana asili ya mji ilikuwa ‘ukoo au kabilia ambapo mzee alitawala. Abdulaziz (1979:29) anaeleza kuwa wanamji walikuwa watu wa nasaba moja waliokuwa chini ya utawala wa mzee. Leksia ilibadilika maana na kuwa ‘mahali panapoishi watu wengi na penye shughuli mbalimbali.’ Leksia hii ilipanuka zaidi kuwasilisha maana zingine zinazohusiana na *mahali pa kukaa*. Nazo ni:

- (i) Mfuko ambamo mtoto hukaa tumboni mwa mamake.
- (ii) Mahali anapowekwa maiti ndani ya kaburi; mwanandani.

Uhusiano uliopo baina ya leksia hizi ni kuwa zote zinawakilisha dhana ya ‘mahali pa kukaa.’ Leksia *jiji* humaanisha mji mkubwa kama vile Nairobi, Dar es Salaam na Kampala. Mji huwa na

ukubwa wa wastani kama vile Machakos, Meru na Malindi. Vijiji huchukuliwa kuwa sehemu za mashambani zenyenye nyumba za makazi tu na labda duka mbili tatu hivi. Kimsingi mbinu kuu ya mageuko haya ya maana ilikuwa *upanuzi wa maana kisitiari*.

Shavu [savu]: Pia *tsavu/ma-* (Kigiriama, Kichonyi), *funda/ma-*(Kiduruma na Kidigo). Maana msingi ya shavu (tavu) ni ‘sehemu ya uso iliyoko baina ya sikio na kidevu’ (TUKI, 2013). Kuna shavu la kulia na la kushoto. Leksia hii ilidumisha maana hii katika Kiswahili cha kisasa lakini *imepanuka kisitiari* na *kitasfida* kutajia ‘sehemu ya uke ambayo huwa pande mbili ya mwanya wa kuma, kulia na kushoto’ (Nabhany, 2012).

Kitovu [kitɔvu]: Maana asilia ya leksia *kitovu* ilikuwa uzi wa mshipa uliouunganisha mtoto na mamake tumboni. Kitovu kinamwezesha mtoto kupata lishe na madini muhimu kutoka kwa mama. Leksia ilibapanuka kuwakilisha ‘**alama ndogo** au kovu katikati ya tumbo la mtoto inayoachwa baada ya utovute kukatwa’ (Nabhany, 2012:02). Badiliko hili ni la sinedoche kwa kuwa sehemu ndogo (alama) inawakilisha kitovu kizima. Fauka ya hayo, leksia kitovu inatumiwa kisitiari kuwakilisha dhana ya ‘asili, chanzo au kiini cha jambo fulani’ (Kinge’i, 2000:183). Kwa mfano, ~ *cha Kiswahili ni Afrika Mashariki*. Maana nyingine ya ziada ya kitovu ambayo pia ni sitiari ni ‘mahali penye shughuli nyingi na pili, alama yoyote katikati mwa umbo fulani’ (BAKITA, 2015:482). ~ *cha biashara*, ~ *cha mduara*. Mbinu za mabadiliko ya maana zilizohusika ziliwuwa *upanuzi wa maana, sinedoche na sitiari*.

Za(l)a/ -vya: Maana msingi ya leksia hii ni ‘kupata mtoto au vikembe mbalimbali.’ Vikembe ni vizaliwa vya viumbe mbalimbali. Kineene (2005) anataja maumbo au alomofu nyingine za leksia -zaa. Nazo ni: -zaa (Kiswahili Sanifu, Kiunguja, Kiamu), -vyaa (Kimvita, Kijomvu, Kimtang’ata, Kimakunduchi), -vyala/vyaa (Kivumba), -zaala (Chimwiini), -vya(y)a (Kitumbatu, Kipemba), -

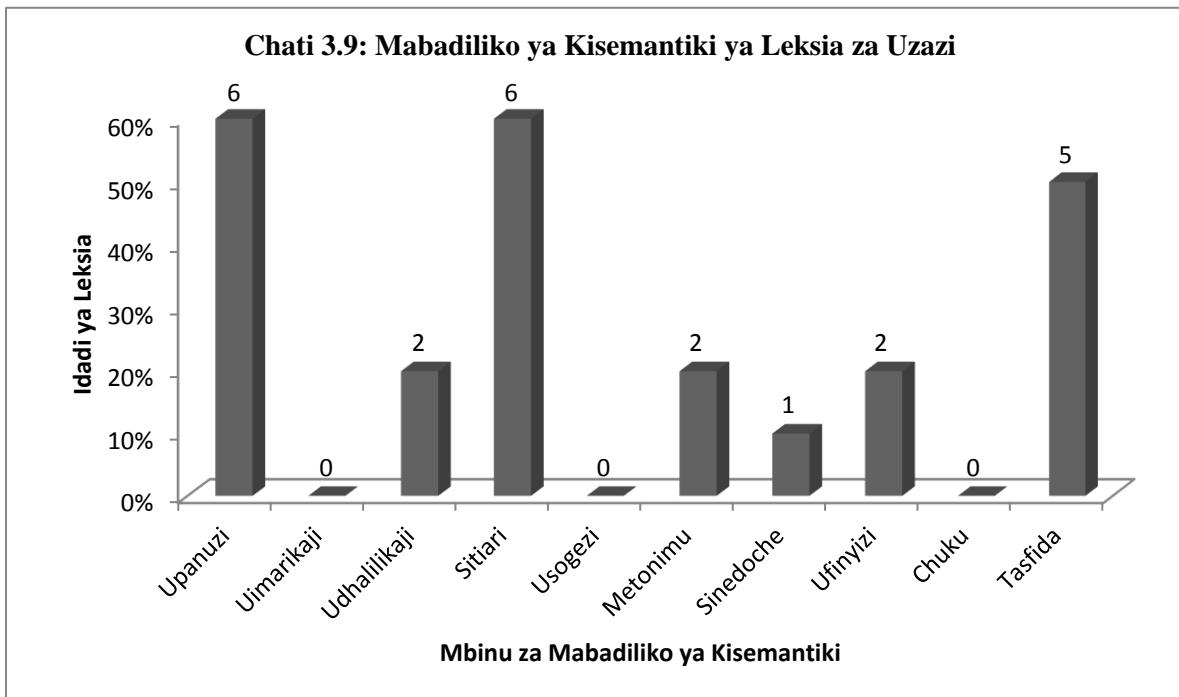
za(y)a (Kingazija), *-dza(a)* (Kianzuani) na *-dzaa* (Kimakunduchi). Ndimi za Chimwiini na Kivumba zimedumisha /l/ ya kale ya Kingozi. Katika uundaji-upya wa leksia –zaa, tunabashiri umbo asilia lilikuwa *–zala* kabla ya kupoteza kitambaza /l/ na kuwa *–zaa*. Katika kisasa hutumiwa kwa maana pana na kama vile *tengeneza bidhaa viwandani* (zalisha vidhaa). Katika isimu, *uzalishi ni uwezo wa kipashio kuweza kuunda vipashio vinginevyo* vya namna yake. Ni ule uwezo wa mzawa wa lugha kutunga na kuelewa sentensi zisizo na kikomo (Massamba, 2004:114). Hapa, maana ya leksia imepanuka.

Nyeti [nyeti]: Katika Kiswahili cha kisasa ‘nyeti’ hutumiwa kitasfida kutajia *sehemu za siri za mwanadamu, uchi* (BAKITA, 2015:811). Kwa mfano: *Alipovua nguo zake nyeti zikabaki nje*. Maana msingi na asilia ya *nyeti* ilikuwa ‘-enye umuhimu, -enye kuhitaji makini sana, -enye thamani katika jamii.’ *Suala* ~ Basi mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana na tasfida*.

Nyonyo [nyonyo]: Maana msingi ya nyonyo ni ncha ya titi ambayo hunyonywa na mtoto. Inatokana na kitenzi *nyonya chenye maana ya fyonza au amwa*. Nomino hii pia imebadilika kianalojia kuwakilisha ‘kifaa cha mpira kilichoundwa mfano wa chuchu kitumiwacho kumbembeleza na kumpumbaza mtoto mchanga ili asilie (TUKI, 2013:437). Mabadiliko haya si ya kiholela; umbo lake lina mshabaha na ncha ya titi kuitia taswira ya mwono. Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Uroda [uroda]: Maana ya kisasa ya ‘uroda’ ni *tendo la kujamiihana* (TUKI, 2013:606). Maana wa awali ilikuwa *–enye raha, inayopendeza* (Massamba, 2004:560). Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *tasfida na kudhoofika wa maana*.

Katika kumbo la leksia za zinazohusiana na uzazi, leksia kumi ndizo zimechananuliwa. Leksia nane (asilimia 80%) zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Hii hapa ni chati-mhimili inayosawiri kwa muhtasari mabadiliko yaliyoshughulikiwa katika kumbo nzima:

Inadhihirika katika chati 3.9 kuwa mbinu zilizo zalishi zaidi ni upanuzi, sitiari na tasfida. Hapa, mbinu ya tasfida imechukua nafasi kubwa katika kumbo hili ikilinganishwa na makumbo yaliyotangulia. Matokeo haya yanaonyesha kuwa maswala ya uzazi yanachukuliwa kuwa nyeti na huambatana na miiko si haba. Hali hii ndiyo imezalisha matumizi mengi ya lugha ya kitasfida na kimafumbo.

3.2.8.3 Leksia za Vitu Vitokavyo Mwilini na vitendo vyake

Katika sehemu hii leksia katika kundi (a) na (b) zimechananuliwa kwa pamoja ili kuleta mantiki ya kiufafanuzi kutokana na hali ya leksia kuingiliana na zingine kuwa tasfida ya zingine. Leksia zifuatazo zimechananuliwa:

- 3.10(a) *Choo, kinyesi, ku-nya, -endesha, mwezi*
- 3.10(b) *Jasho, msala(ni), ji-saidia, haja*

Choo [tʃɔ:]: *kiolo* (umbo la kale), *choro* (Kimrima). Maana msingi na ya awali ya leksia ‘choo’ ni ‘chumba cha kuogea au cha kwenda haja kubwa au ndogo. Katika ubeti wa 37, *Utenzi wa Mwana Kupona*, Mwana Kupona anamshauri mwanawewe kuwa asiwe mkoo (mchafu) bali awe akiosha choo kila wakati (Mulokozi, 1999:129). Wanasemantiki tambuzi hueleza kuwa maana hujikita katika kaida na tajriba za pamoja za wanajamii kwa kuwa ina sifa za kitamaduni. Kwa kuwa watu waliona aibu kutaja ‘vimtokavyo mtu anapoenda chooni,’ walitumia leksia *choo* kuwakilisha dhana ‘kinyesi.’ Katika badiliko hili maana ya ‘choo’ ilipanuka kiupeo. Pia, imetumika kimetonimu ambapo dhana pana (chumba) inawakilisha dhana finyu (kinyesi). Kimsingi mabadiliko ya kisemantiki yalihusisha *upanuzi wa maana kisitiari* na *tasfida*. Kuna leksia zingine zinazohusiana na dhana ya ‘choo’ ambazo zimebadilika kwa sababu ya tasfida. Kwa mfano:

- (i) **Haja [hajə]:** Maana awali ya haja huwa ‘mahitaji ambayo mtu anataka yatimizwe; apate matakwa’ (Steere, 1870: 282). Haja yenyewe inaweza kuwa ya kimwili, kijamii, kiuchumi na kisiasa. Leksia hii ilipata maana mpya kama tasfida ya choo. Kwa kawaida ‘haja kubwa’ hutumiwa kuwakilisha dhana ya ‘mavi’ na haja ndogo huwakilisha ‘mkojo.’ Ikumbukwe kuwa maanamsingi ingali inatumika katika Kiswahili hadi leo hii. Katika badiliko hili, maana ya leksia ‘haja’ imepata maana *ya ziada* ambapo inatumika *kitasfida*. Leksia inapotumika *kitasfida* kwa muda mrefu nayo ‘huambukizwa aibu.’
- (ii) **(Ku)nya [-na].** Maana msingi ya –nya ni ‘kitendo cha kutoa kitu kiowevu au cha majimaji’ (Steere, 1870:178). Burt (1910:53, 213) anasema **ku-nya** ni ‘kuanguka kwa

kitu kama vile mvua.’ Leksia hii inapatikana katika methali: *Aisifuye mvua imemnyea*. Nyakati za Steere (keshatajwa) kauli kama; ‘nya mayai’ ilitumiwa kwa maana ya ‘atama au taga mayai.’ Kwa muda mrefu leksia ‘ku-nya’ imetumiwa kitasfida kuwakilisha *tendo la kwenda haja kubwa*. Maana ya kitasfida ndiyo imeorodheshwa ikiwa ya kwanza katika kamusi ya TUKI (2013:432). Katika Kiswahili cha Karne ya Ishirini na Moja leksia ‘ku –nya’ imedhoofika zaidi kiasi cha kuepukwa.

- (iii) **–ji-saidia:** Kitenzi hiki humaanisha *toa msaada, wezesha mtu kupata mahitaji yake* (Burt, 1910:100). Kitenzi hiki kina kiambishi {ji} kinachowakilisha dhana ya mtu kujitendea jambo mwenyewe. Maana msingi hadi leo hii ina maana chanya. Katika Kiswahili cha karne ya 21 ‘jisaidia’ ni *tasfida* ya ‘enda choo’; hali iliyosababisha leksia husika *kudhalilika* pia. Kimsingi, leksia *imepanuka kisitiari*.
- (iv) **Endesha [-ɛndɛʃa]:** Kitenzi hiki kinatokana na shina –enda, katika kauli ya kutendesha chenye maana msingi ya ‘kitendo cha kuongoza chombo cha usafiri kama gari, baiskeli na kadhalika kuelekea mahali fulani.’ Hutumiwa kitasfida kuwakilisha dhana yenye aibu ya ‘kuhara.’ Muharo mwepesi hujulikana kama ‘parata’ (Nabhany, 2012:09). Mara nyingi muharo hutoka kwa kasi ukiandamana na kelele mithili ya gari. Inaonekana tendo lenyewe limepigwa *chuku*. Mabadiliko haya yalihusu *upanuzi wa maana* kupitia *chuku*, *tasfida* na *kudhoofika wa maana*.
- (v) **Kinyesi [kijnesi]:** Maana awali ilikuwa ‘hali ya kuona vibaya kwa sababu ya uchafu au kuchukizwa na kitu. ona kinyaa’ (Burt, 1910:187,197). Basi kinyesi, kinyaa na kinyezi ni leksia za fahiwa moja licha ya tofauti ndogo za kifonolojia. Kinyezi humaanisha ‘kuona vibaya kwa sababu ya uchafu.’ Kwa kuwa mavi ni uchafu

yanaosababisha watu kuona kinyaa. Japo uchafu ni wa aina nyingi, leksia ‘kinyesi’ huwakilisha dhana mahususi ya mavi katika Kiswahili cha karne ya Ishirini na Moja. Huu ni *ufinyizi wa maana*. Utafiti ulibainisha kuwa matumizi yake kwa muda mrefu umefanya leksia hii pia kupata hisia hasi. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni *tasfida na ufinyizi wa maana*.

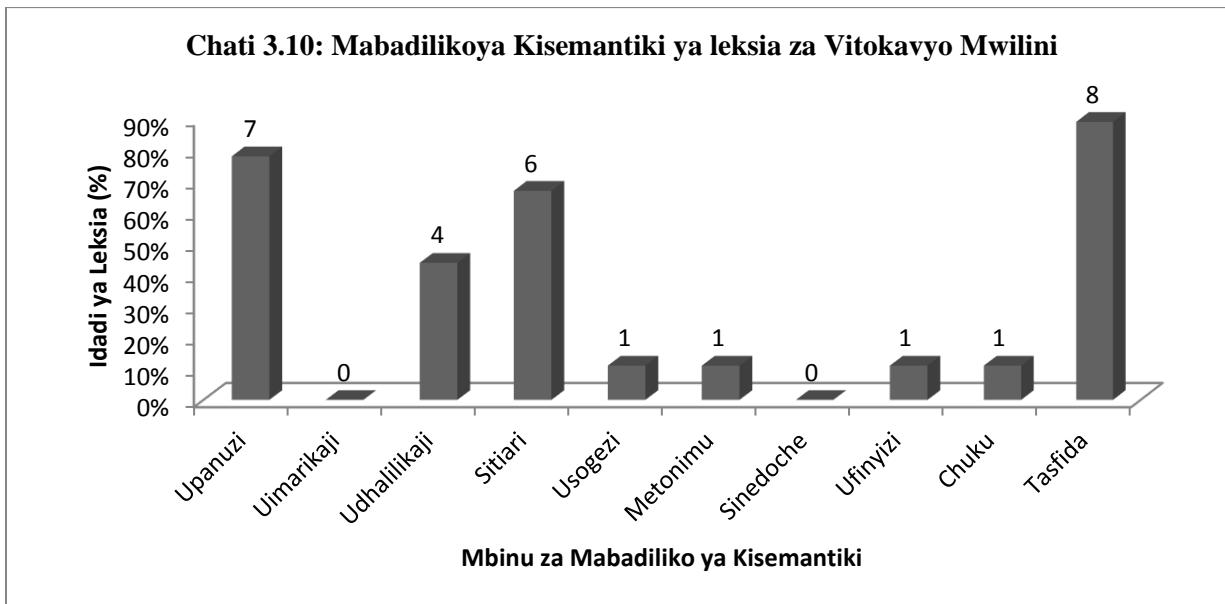
(vi) **Msala [msala]:** Pia *musala au mswala*, lenye shina *sala* (ombi). Maana ya awali ya msalani (-ni - kielezi cha mahali) ilikuwa *mkeka wa duara au zulia ndogo ya kuswalia* (Steere, 1870:349; Krapf, 1882:268; Burt, 1910:204). Hii ndiyo maana ya pekee iliyotajwa katika matini za kabla ya Karne ya Ishirini. Hata hivyo katika Johnson (1939:300) na BAKITA (2015:700), maana za ziada zimeorodheshwa; *msalani ni mahali pa usafi, chumba maalum ambapo watu huenda haja, chooni*. Uchanganuzi unaonyesha huenda mabadiliko haya yalitokea mwanzoni mwa Karne ya Ishirini. Mbinu za mabadiliko ya maana zilizohusika ni *tasfida, usogezi wa maana na sitiari*.

Mwezi [mwezi]: Maana ya awali ya mwezi ilikuwa ‘gimba mojawapo linalozunguka dunia mara moja kila siku 28 na linang’ara usiku.’ Polome (1967:73) anasema leksia *mwezi* ilitokana neno *[mogədi] lenye mzizi *{ged} wa mame-bantu lenye maana ya ‘waka, toa mwangaza.’ Fonimu /d/ ilibadilika na kuwa /z/ kuunda [mwezi]. Dhana hii ilipanuka kimaana kutajia kipindi baina ya siku za kuandama ambapo mwaka mzima huwa na miezi kumi na miwili. Inasadifu kuwa mwanamke hupata damu ya hedhi baada ya siku ishirini na nane. Kwa utambuzi huo leksia ‘mwezi’ hutumiwa kama *tasfida* na kisawe cha ‘damu ya hedhi’ au ‘kipindi kizima cha hedhi.’ Kauli: ‘Fatuma ana mwezi’ inayoeleweka wazi na wanajamii. WanaSemantiki Tambuzi hueleza kuwa maana hujikita

katika utamaduni na tajriba za pamoja za wanajamii. Basi mbinu ya mabadiliko hapa ni *upanuzi wa maana, sitiari na tasfida*.

Jasho [ʃaʃo]: Pia mvukuto, fug(k)uto (Krapf, 1882:270). Maana msingi ya *jasho* ni maji maji yamtokayo mtu anapofanya kazi kwa kasi, anapobeba kitu kizito au wakati wa joto jingi. Leksia hii ina asili ya Kiarabu. Maana ya ziada ya kisasa ni ‘bidii au pato la mtu kutokana na kazi ngumu anayofanya.’ Kwa mfano katika msemo: Anakula ~ lake. Mbinu ya mabadiliko husika ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Kati ya leksia tisa zilizochanganuliwa katika sehemu hii, asilimia 100% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Hii hapa ni chati-mhimili inayoonyesha kwa muhtasari mabadiliko yaliyoshughulikiwa katika kumbo la ‘Vitokavyo mwilini’:

Katika chati 3.10, inadhahirika wazi kuwa mbinu za tasfida na udhalilikaji zimehusika pakubwa kubadilisha maana za leksia za ‘vitokavyo mwilini na vitendo vyake.’ Sababu kuu ni kuwa kumbo

hili inasheheni leksia zinazochukuliwa kuwa mwiiko katika tamaduni nyingi za Afrika Mashariki. Kama ilivyoelezwa katika § 1.7 (vii), maana huwa na sifa za kitamaduni. Tasfida hutumiwa kama mbinu ya kupunguza makali ya lugha yanayoambatanishwa na leksia-mwiko.

3.2.9 Leksia za Mahusiano na Jamaa

Kuna baadhi ya leksia zinazohusiana na mahusiano ya jamaa ambazo zimebadilika. Leksia zilizozingatiwa zilihusu mahusiano finyu ya familia na pana katika jamii. Tutazingatia leksia zifuatazo:

3.11(a) *Dada, mama, baba, ndugu, kijana/mwana*

3.11(b) *Shoga, bwana, bibi, kaka*

Shoga [ʃɔga]: Maana msingi ya ‘shoga’ ni ‘jina wanaloitana marafiki wa kike’ (Krapf, 1882:333); *bui* (Kiamu), *haviya* (Kitukuu). Ni uhusiano baina ya watu wa jinsia ya kike. Kwa sasa leksia hii hujumuisha uhusiano kati ya mwanaume na mwanaume. Shoga ni *mwanaume anayejamiiiana na mwanamume mwingine; msenge* (BAKITA, 2015:933). Katika mabadiliko haya mambo mawili yanazuka. Kwanza, leksia asilia ilitumiwa baina ya watu wa jinsia ya kike lakini sasa inashirikisha uhusiano baina ya wanaume. Pili, leksia asilia ilikuwa na maana chanya lakini sasa inaibua hisia hasi. Huenda matumizi ya ‘shoga’ kwa wanaume hapo mwanzoni yalikuwa ya kitasfida kwa kuwa tabia ya kufirwa ni mwiko miongoni mwa Waswahili tangu jadi. Mwamko wa watetezi za haki za mashoga kuanzia mwishoni wa Karne ya Ishirini, yamechangia pakubwa kusambaza leksia hii. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika ni na *kudhoofika na upanuzi wa upeo wa maana*.

Dada: Maana asilia ya dada ni *ndugu mkubwa wa kike; kwa baba au mama; yaye* katika Kitukuu (Nabhany, 2012:11). Hupatikana pia katika lugha za Kihindi na Kiarabu kwa maana hii hii. Katika

Kiswahili cha kisasa leksia *dada humaanisha ndugu mkubwa wa kike, ndugu yeyote wa kike, jina la heshima analoitwa mwanamke yeyote na wanavyoitwa waumini wa kike kanisani*. Katika mabadiliko haya, maana ya ‘dada’ imepanuka kiupeo na kuwa ya *ujumla*.

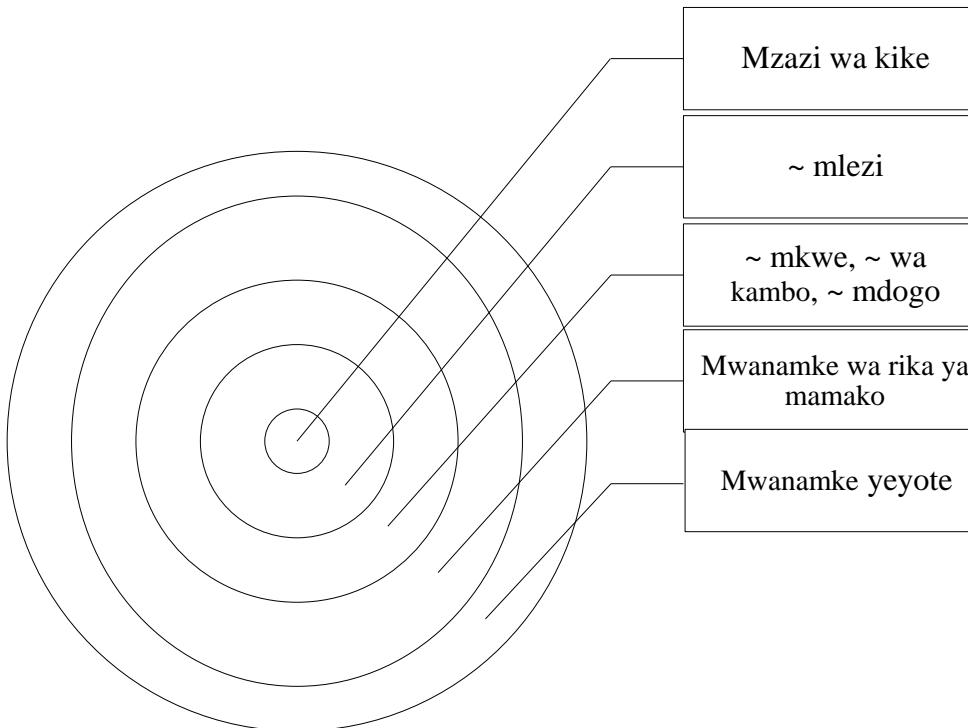
Baba: Kikale *ishe* (Kineene, 2005:116). Pia *wawa* na *aba* katika lugha kadhaa za Kisabaki. Huyu ni *mzazi wa kiume*. Katika Kiswahili cha kisasa leksia ‘baba’ imepata maana nyingine za ziada: *mwanaume yeyote wa rika ya babako*, jina la kumwita Mungu katika dini ya Kikristo; *Mungu ~ na mwanzilishi wa jambo au kitu fulani; ~ wa taifa* (BAKITA, 2015:51). Katika utamaduni wa Kiafrika, ‘baba’ ndiye hutarajiwa kuwa kiongozi wa familia yake. Dhana hii imehamishwa katika nyanja ya siasa kuwakilisha ‘kiongozi.’ Mathalani, *baba* wa taifa ni kisawe cha *raisi* wa taifa. Mbinu kuu ya mabadiliko iliyohusika ni upanuzi wa *maana kisitiari*.

Mama: *Nina* (kikale), *inya* (Kitukuu), *mame* (Kisiu). Huyu ni *mzazi* wa *mtu* wa kike. *Nyoko* ni *mamako* katika Kiamu. Katika Kiswahili cha kisasa leksia hii imepata maana za ziada; *mwanamke yeyote wa umri wa makamo na kuelekea juu, mlezi*. Maana zingine za kando kando ni: ~ *mkubwa*, ~ *mdogo*, ~ *mswajji* (*anayenyonyesha*), ~ *mkwe na~ wa kambo*. Uchunguzi ulibainisha kuwa leksia ya mama inatumika pia kama matusi; *kuma ~ (nyoko, (ma)mayo nina)*. Kifuatacho ni kielelezo kinachoonyesha uzito wa maana za leksia mama kutoka kiinimaana.

Ndugu: *Nduu* (Kiamu). Maana asilia ya ndugu ni *watoto wa kike na kiume waliozaliwa na wazazi mmoja*. Ndugu *mdogo* wa kike huitwa *mnuna*. Naye ndugu *mkubwa* wa kiume huitwa *kaka*. Katika mahusiano mapana ya jamii ya Waswahili, ndugu ni *jina wanaloitana watu wa ukoo mmoja, jina wanaloitana watu wa nchi moja, mtu mnayeshirikiana naye katika shughuli za kidini au kisiasa na jina la heshima la kumwita mwanaume yeyote*. Maana hii ya leksia ndiyo inajitokeza katika shairi

Sote ni Ndugu katika King'ei (2000:89). Tangu katikati ya karne ya ishirini hasa nchi Tanzania, ndugu imetumiwa kukuzia ujamaa na uzalendo. Leksia hii *imepanuka kimaana*.

Kielelezo 3.5: Mabadiliko ya Leksia 'Mama' kutoka Kiini-maana

Uzito wa uhusiano unafifia kutoka kiini-maana unapoelekea nje. Mbinu kuu ya mabalidiko ya kisemantiki iliyohusika ni *upanuzi wa maana*.

Kijana [kijana]: Udogo wa 'mwana.' Ni mtu aliye na umri mdogo. Leksia hii imekuwa ikitumika kwa maana mahususi ya mtoto wa kiume au wa kike hadi umri wa kubaleghe (Burt, 1910:186; TUKI, 2013:222). Krapf (1882:143) anasema ni *mvulana au msichana aliye na umri kati ya miaka saba hadi kumi na miwili; mwanamwali akiwa msichana wa kati ya miaka kumi hadi kumi na mitano*. Katika karne ya ishirini na moja, fasili ya kijana imebadilika: Ni *mtu aliye na umri usiozidi miaka thelathini na mitano*, kulingana na viwango vya Kimataifa na Katiba ya Kenya ya 2010,

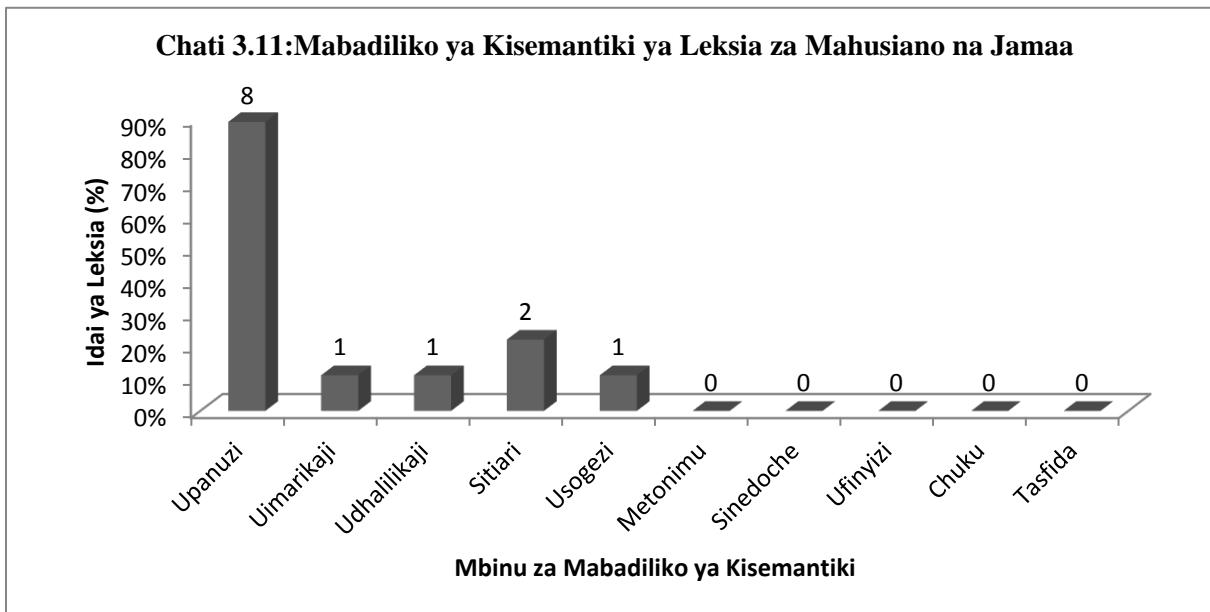
sura ya 17 (260). Leksia hii pia hutajia ‘mtu wa umri wa makamo na mtu aliye na nguvu.’ Hapa maana *imepanuka kwa kujumlika*. Hata hivyo kuna baadhi ya wazungumzaji wanaotumia neno *kijana* kwa maana finyu ya *mvulana*.

Bwana [bwana]: Neno hili lina asili katika lugha ya Kiajemi /ba:na/ lenye maana ya ‘mkuu.’ Katika Kiswahili cha kisasa ‘bwana’ hutumika kama jina la heshima la mtu mwanaume. Pili, lilividhili na kuchukua maana sawa na ‘mume wa.’ Kwa mfano: Maria aliandamana na **bwanawe**. Tatu, linatumiwa kama kisawe cha ‘Mungu au Yesu’ katika dini ya Kikristo. Kwa mfano katika kauli: **Bwana asifiwe**. Nne, hutumiwa kama kisawe cha ‘mume.’ Kwa mfano katika kauli: Fatuma ana bwana. Tano, ‘bwana’ hutumika kuwakilisha *kasisi* katika sajili ya kanisani, kwa mfano katika dhehebu la P.C.E.A. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa *semantiki panuzi na sogezi*.

Bibi: Bibi ni *mwanamke mzaa mama au baba katika Kiamu na Kiunguja* (Nabhany, 2012). Pia *nana* katika Kimvita (Stigand, 1915: 52). Asili ya ‘bibi’ ni Kihindi (TUKI, 2013). Maana ya ziada ya ‘bibi’ ni ‘*mke wa*’ kwa mfano; ~ *wa Hassan; Ameoa ~*. Katika kisasa linatumiwa kama *jina la heshima la mwanamke yoyote*. Yamkini, kifupisho chake (bi.) hutangulia majina ya kike hasa katika miktadha rasmi kwa mfano; *Bi. Said Abdalla*. Ni dhahiri kuwa maana ya leksia *imepanuka na kuimarika*.

Kaka [Kaka]: Maana ya awali ya kaka ni *ndugu mkubwa wa kiume* (Steere, 1870: 297). Katika kisasa leksia hii imepata maana za ziada. Huwa jina la heshima waloitana wanaume wanaokaribiana kiumri. Pia hutumiwa kumwita mwanamume ambaye jina lake halijulikani (BAKITA, 2015: 365). Maana imekuwa ya jumla.

Kati ya leksia tisa zilizochanganuliwa katika kumbo la mahusiano na jamaa, mbili (22%) zinahusisha mbinu ya mabadiliko zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inachora taswira ya mabadiliko yaliyohusika:

Inabainika katika chati 3.11, kuwa nyingi ya leksia zinazohusu mahusiano na jamaa zimepanuka kimaana kuongeza upeo wake. Matokeo haya yana maana kuwa, leksia nyingi za mahusiano ya jamaa zimedumisha maana asilia katika kipindi kilichotafitiwa. Hata hivyo, leksia kadhaa zimepanuliwa kiupeo ili zitumike katika mahusiano mapana katika jamii.

3.2.10 Leksia za Vyakula na Mazao

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

- 3.12(a) *Andazi/maandazi, kikoa, banzi, posho, mkate, mseto, unga, mtindi*
- 3.12(b) *Chai*

Andazi/maandazi. Neno hili lilitokana na kitenzi ‘andaa, maandalizi’ Leksia hii ilikuwa na maana jumla ya upishi wowote unaohusisha uokaji kwa kutumia unga wa ngano, samli na viungo vinginevyo. (Krapf, 1882:11). *Muandazi* (anayeandaa chakula). Krapf (keshatajwa) anaeleza kuwa leksia ‘maandalizi’ ilitumika kwa upishi maalum wa vyakula kama mikate, tambi na mkate wa kumimina, kinyume na ‘upishi wa kuchemsha’ ambao hutumika katika upishi wa vyakula kama wali, mihogo na nyama. Katika utafiti wa nyanjani katika Mji wa kale, Mombasa ilithibitishwa kuwa upishi huu (maandazi) ulihuisha vyakula kama vitumbua, tambi, sambusa, mkate wa juma, kibibi (mkate wa nyuki), kapushi, mkate wa sinia na kadhalika japo katika kisasa leksia hii inatumiwa kwa maana ya jumla ya ‘maandalizi, maandalio.’ Katika kisasa, *andazi* (wingi *maandazi*) ni ‘aina ya mkate mdogo uliotengenezwa kwa unga wa ngano (au muhogo, au mtama) na kuchomwa kwa mafuta’ (TUKI, 2013:15; Mdee n.w, 2011). Hapa andazi ni *sinedoche* au sehemu tu ya shughuli nzima ya upishi. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni ya *sinedoche*.

Kikoa [kikoa]: Maana awali ya leksia ‘kikoa’ ilikuwa *chakula cha ushirika*. Kila mshirika akihitajika kuandaa chakula zamu yake unapowadia. *Kula kwa ~ . Leo ni ~ changu*. Maana hii ndiyo inadhihirika katika ubeti 56-57 wa *Utendi wa Fumo Liyongo* katika Mulokozi (1999:32):

Ubei 56	Siku moyo wakanena natulete waungwana <u>kikowa</u> ni tamu sana karamu sitindikiya	ubeti 57	<u>Kikowa</u> tule makoma kukuta hatutokoma kula tukiiterema kulla mtu siku moyo
---------	--	----------	---

Katika Johnson (1939:194), maana nydingine ya kikoa ilikuwa ‘karamu iliyoandaliwa na wachawi iliyoshirikisha ulaji wa nyama za wafu waliofukuliwa kutoka makaburini au watoto walieuawa. Katika BAKITA (2015:432) maana ya awali imedumishwa lakini imepata maana za jumla yaani

utaratibu wa kufanyiana kazi kwa zamu. Maana nyingine ya sarufi ni *ufanano au uhusiano wa karibu vijenzi* vya kitu vitu. ~ *cha maana (maana zenyе ufanano).* Maana nyingine ya kisasa ya kikoa ni *mpango wa wachawi kushirikiana kufanyia uchawi mtu mmoja* (BAKITA, keshatajwa). Ni dhahiri kwamba maana ya BAKITA imebadilika ikilinganishwa na maana katika Johnson (1939). Kwa ufupi maana ya kikoa imekuwa ya jumla.

Banzi: (wingi, mabanzi). Hiki ni kipande kidogo cha mti kama vile banzi la ukuni linalopatikana baada ya kuchanja kuni (Krapf, 1882:21). Leksia hii inatumika katika Kiswahili cha kisasa kutajia *vyakula vinavyotengenezwa aghalabu kwa viazi viliyokatwakatwa katika vipande vyembamba na kutumbukizwa kwa mafuta ya moto, chipsi.* Mageuko haya yanaskumwa na taswira ya maono, yaani ya vipande vidogo vidogo vyembamba vya vitu. Maana ilihama kutoka kuni hadi kwa viazi vilivyochemshwa ndani ya mafuta. Mabadiliko hapa yalikuwa ya *semantiki hamishi na sitiari.*

Posho [pɔʃɔ]: Leksia *posho* awali ilitumiwa kwa maana ya ‘kiasi cha nafaka alichopewa mtu mke, mtoto, askari au mfanyakazi kwa muda wa siku moja au baada ya muda fulani’ (Krapf, 1882: 361; Burt, 1910:86). Krapf (keshatajwa) anaeleza kuwa mara nyingi wanawake walipewa posho ndogo za pishi tano kwa siku kumi, jambo ambalo liliwafanya kuingilia ukahaba ili kujimudu. Stigand (1915:86) anasema ulikuwa mgao wa chakula au fedha. Inavyodhihirika hapa ni kuwa leksia hii ilitumika katika muktadha ambapo mtu alipewa kiasi fulani cha nafaka au pesa cha kumwezesha kuishi kwa siku fulani kabla ya nyingine kupatikana. Katika Kamusi ya TUKI (2004:466), maana za kisasa za posho zimekuwa zifuatazo:

- (i) Chakula.
- (ii) Pesa apewazo mtu kugharamia safari au shughuli maalum.
- (iii) Malipo yasiyo mshahara apewayo mtu kwa kazi fulani.

Tunapolinganisha maana za awali na maana za kisasa, ni dhahiri maana ya posho ilisogea kimaana.

Katika (i) hapo juu, maana ilibadilika na *kuwa ya jumla*. Awali ilimaanisha ‘kiasi cha nafaka’ lakini leo hii inatumika kutaja ‘aina yoyote ya chakula.’ Katika (ii) na (iii) maana ya leksia *ilisogea* kuwakilisha dhana mpya kabisa yaani ‘masurufu’ na ‘marupurupu’ mtawalia. Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ilikuwa *upanuzi wa maana*.

Mkate [mkatɛ]: Leksia *mkate* ilitokana na kitenzi **kata** lenye mzizi wa {kat}’ tenganisha sehemu moja na nyine kwa kutumia kisu au kitu chenye makali.’ Kimsingi *m-kate* ulikuwa na maana ya ‘kitu cha kukatakatwa katika vijeshemu vidogo vidogo (Polome, 1967: 80). Ni aina ya chakula kinachotengenezwa kwa kukandwa unga wa ngano, mtama au mahindi na kuokwa au kuchomwa (TUKI, 2013:350) ~.wa kumimia; ~ wa boflo. Katika lugha ya Kingozi au kikale mkate uliitwa *kiwana* (Nabhany, 2012:74). Katika kisasa maana ya ‘mkate’ hutumiwa kama sitiari ya ‘riziki au chakula kwa ujumla.’ ~ wa kila siku. Anatafuta ~. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *semantiki panuzi na sitiari*.

Mseto [msetɔ]: Maana awali ya mseto kwa Waswahili ilikuwa ‘chakula kitelichongenezwa kwa kwa kuchanganya nafaka kama vile mchele na pojo au mchele na cho(r)oko’ (Krapf, 1882:246). Ni aina ya chakula; mchanganyiko wa mtama na chooko (Steere, 1870:345). Leksia hii ilipanuka ‘kutajia aina yoyote ya mchanganyiko ya vitu.’ Kwa mfano: *Shule ya ~* (Shule yenye wavulana na wasichana), *Serikali ya ~* (serikali iliyoundwa kwa vyama vingi vya kisiasa) na *jumuia ~* (kundi la watu wa asili tofauti). Tuangalie leksia za mazingira na zaraa. Mabadiliko yaliyohusika yameipa leksia *maana ya ujumla*.

Unga: Maana awali ya unga ilikuwa Krapf (1882:405; Burt, 1910:243) ‘kitu chochote kilichosagwa na kuwa vumbivumbi. Pia aina ya sumu iliyoengenezwa kutoptana na kiimba cha mwanamume aliyeuawa na Waanga.’ Katika Kiswahili cha kisasa hutumiwa kama sitiari ya *riziki*.

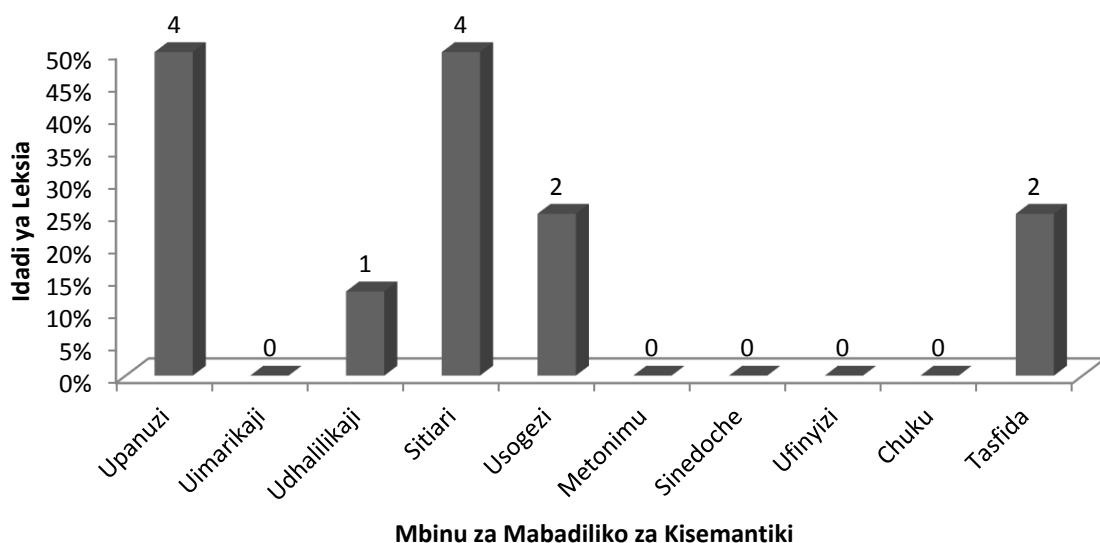
Nahau *tafuta* ~. Pia leksia hii inatumiwa *kisitiari* na *kitasfida* kuwakilisha aina ya dawa ya kulevya iitwayo ‘heroine’ ambayo ikiwa safi huwa mfano wa unga mweupe.

Mtindi: Maana awali ya *mtindi* imekuwa ‘maziwa yaliyoganda na kupata ukali’ (Krapf, 1882:255). Pia ni maziwa yanayobaki baada ya kutolewa siagi. Katika kisasa leksia husika imebadilika kimaana na kupata maana ya ziada yaani *pombe*. Nahau *piga mtindi* (*kunywa pombe*). Hapa leksia imehama kisitiari ambapo ‘maziwa’ huwakilisha ‘pombe.’ Mabadiliko hayo yalinua kutumia lugha ya kitasfida kuepa hisia zisizofaa zinazohusishwa na pombe hasa ile haramu. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *sitiari* na *tasfida*.

Chai [ʃai]: Maana msingi ya ‘chai’ ni majani ya mchai, kinywaji kilichotengenezwa kwa majani ya mchai. Leksia hii ina asili ya Kihindi. Maana badiliko ya ‘chai’ katika kisasa ni *rushwa*, *mrungura*, *chauchau au hongo*. Leksia *imepanuka na imedhalilika kimaana*.

Kati ya leksia nane zilizochanganuliwa, saba (88%) zinahusisha mbinu ya mabadiliko zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayoonyesha mabadiliko yaliyohusika katika leksia zilizochanganuliwa::

Chati 3.12: Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Vyakula na Mazao

Katika chati 3.11, inaonekana dhahiri kuwa mbinu za upanuzi na sitiari ndizo mbinu kuu za kuleta mabadiliko katika leksia zilizochanganuliwa. Mbinu ya tasfida imechukua nafasi ya tatu kutokana na miiko na makatazo yanayoambatanishwa na baadhi ya vyakula na vinywaji. Aidha, kumekuwa na mazoea ya wanaovunja sheria kutumiwa leksia za vyakula kimafumbo ili kuficha maovu yao na kuepuka mkono wa sheria.

3.2.11 Leksia za Mazingira na Zaraa

Katika sehemu leksia zimepangwa katika makumbo ya leksia zinazohusiana na zaraa na majira, leksia zinazohusiana na mimea na za wanyama.

3.2.11.1 Leksia Zinazohusiana Mazingira na Majira

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechanganuliwa:

- 3.13(a) *Ulingo, vue, masika, nchi/nti/'ti, penyanye, tuta, umeme, uga, maji*
3.13(b) *Shamba, rutuba*

Ulingo [ulingo]: Awali leksia *ulingo* ilikuwa na maana ya “mahali palipoinuka au jukwaa lililojengwa shambani la kulinda mazao yasiharibiwe na ndege au wanyama’ (Krapf, 1882:402). Leksia hii ingali inatumika katika lugha ya Kimeru kwa maana hii hii; *kiringo* (umoja) - *iringo* (wingi). Ulingo ulijengwa kwa maguzo manne na haukuwa na paa yoyote. Ulingo ultofautiana na *dungu* (ma-) ambalo lilikuwa na paa ya kusitiri walinzi dhidi ya mvua na juu kali. Mtu akiwa ulingoni angeona shambani kote. Katika karne ya 21, *ulingo* ni *jukwaa ambalo michezo kama masumbwi hufanyiwa*. Majukwaa haya yalijengwa katika miji anuwai Afrika Mashariki tangu katikati mwa karne ya Ishirini. Badiliko lingine ni kisitiari ambapo katika kisasa leksia *ulingo* huwakilisha *shughuli maalum, maarifa au taaluma*. Kwa mfano, ~wa siasa (yanayotokea katika siasa). Mbinu iliyohusika katika mabadiliko haya ni *semantiki panuzi na sitiari*.

Vue [vuε]: Maana awali ya ‘vue’ (wingi, mavue) ilikuwa ‘nyasi ndefu zinazoota nyikani.’ Pia ‘mavuwe’ katika lugha ya Kidigo. Burt (1910:215) ametafsiri ‘wild cat’ kuwa ‘paka vue.’ Katika Kiswahili cha kisasa ‘vue’ huwakilisha ‘shairi huru ambalo halizingatii sifa za kiarudhi’(BAKITA, 2015:1155). Mbinu iliyohusika ilikuwa ya *upanuzi maana*.

Masika [masika]: Leksia ‘masika’ lilitokana na neno ‘*ku(s)zika*’ lenye maana ya *kufunikia ardhini*. Krapf (1882:258) anaeleza sababu mbili za kutumika kwa leksia hii. Kwanza ulikuwa msimu wa kupanda mbegu au miche. Pili, kilikuwa kipindi cha mvua nyingi na ambayo haingewaruhusu watu kufanya kazi nje za nyumba zao. Ni kama ‘wamezikwa’ au kufungiwa ndani ya nyumba zao. Hapa maana ya leksia *masika* ilibadilika kutoka ‘kitendo cha kufunikia vitu’ ardhini hadi *msimu wenge mvua nyingi*. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika katika mabadiliko ya maana ilikuwa *semantiki panuzi*

Nchi/nti/’ti [ŋti]: Maana ya awali ya nchi imekuwa ‘sehemu ya ardhi isiyofunikwa na maji; *nti* (Kimvita, Kiamu na Kipate), *inchi* (Kihadimu), *inti/indi* (Kimrima, Kimgao, Kiangoche) na *nchi* katika Kiunguja (Kineene, 2005:153). Baada ya Wazungu kugawa na kutenga vijisehemu vya ardhi vyenye mipaka mahususi na kuviveka chini ya mamlaka yao, leksia ‘nchi’ ilipata maana mahususi. Katika kisasa nchi ni zaidi ya sehemu ya ardhi; ni *sehemu maalum ya utawala na yenye mipaka mahususi ya kisiasa na inayotambulikana kimataifa, dola*. Kwa mfano, nchi ya Kenya, Tanzania na Uganda. Leksia mpya inahusisha sehemu zilizofunikwa na maji na zile kavu. Maana imekuwa mahususi.

Penyenye [peŋeŋe]: Leksia *penyenye* ilikuwa na maana ya ‘upito au nafasi ya kupitia’ kama inavyodhahirika katika Chiraghdin (1987:95) katika shairi la Muhammad Abubakar Al-Lamy (1785-1827) *Tozi lanilengalenga*, ubeti wa pili:

Ziba panapo utoto, wa pasiwe penyenye (njia, upito)

Upazibe kwa mapato, upazibe pazibane

Kifunua langu ito, nipaone palingane

Akiya mtu *sipenye*, na uwataponi wazi

Inavyodhihirika hapa ni kuwa leksia hii ilitokana na shina –**penya** lenye maana ya kupita kwenye tundu ndogo ufa au mwanya finyu kwa kujigagamiza. Basi *penyeza* ni hali ya kulazimisha kitu kiingie mahali penye uwazi mdogo kama vile risasi hupenya mwilini. Katika Kiswahili cha kisasa, *penyenye* humaanisha ‘habari ambazo hazijajitokeza barabara au hazijathibitishwa; fununu au mnong’ono (TUKI, 2013: 457).’ Hizi ni habari zinazozungumzwa huko barabarani tu kama fununu. Hapa maana ya leksia imebadilika kutoka ‘upito’ hadi kwa ‘habari.’ Mbinu ya mabadiliko ni *semantiki hamishi*.

Tuta [tuta]: Maana ya awali ya *tuta* ilikuwa ‘fungu la udongo lililo inuliwa au kutifuliwa kwa ajili ya kupanda mbegu kwa mfano ya kupandia viazi vitamu’ (Krapf, 1882:389, Burt, 1910:239). Leksia hii imebadilika kutajia ‘mwinuko kwenye barabara za lami au mchanga ambao unazuia magari kupita kwa kasi au kuashiria mwendeshaji gari anakaribia mjini, shule au maeneo wanapoishi watu (TUKI, 2013:570). Mabadiliko haya yalitokea kutokana na uwezo wa wanalugha, wa kiutambuzi wa kuona mshabaha wa kiumbo wa dhana mbili zinazohusika. Walihamisha tu maarifa katika wanda moja hadi jingine. Mbinu ya mabadiliko iliyohusika katika mabadiliko ya leksia *tuta* ilikuwa ya *upanuzi wa maana kisitiari*.

Umeme [umeme]: Maana awali ilikuwa ‘miali ya mwanga mkali inayoonekana kabla ya radi na ngurumo. Hutokea nyakati za mvua. Hii ndiyo maana ya awali na ya pekee iliyotolewa katika Krapf (1882: 404) na Burt (1910:243). Katika Stigand (1915:54), kisawe chake ni *pepe*. Leksia

ilihamu kuwakilisha dhana ya ‘nguvu zinazotokana na stima, betri au jenereta na ambazo hutoa mwangaza na kuendesha mitambo (TUKI, 2013: 598). Katika jamii ya kisasa maana hii geuko ndiyo inajulikana na watumiaji wengi wa Kiswahili sanifu. Inaoneka kuwa imechukua nafasi ya maana msingi. Katika baadhi ya majanibu ya Afrika Mashariki leksia hii inatumiwa kama tasfida ya gonjwa hatari la ukimwi. Mbinu ya mageuko ya maana ilikuwa *semantiki hamishi*.

Uga [uga]: Maana ya awali ilikuwa ‘sehemu iliyio wazi ya mjini ambapo nyumba imebomolewa, mahali pa kuchezea dansi, uwanja mbele ya nyumba (Krapf, 1882:395). Katika Kiswahili cha karne ya 21, ‘uga’ ni *uwanja uliojengwa kwa kusudi maalum la kuchezea michezo* kama vile soka na mpira wa wavu. Fauka ya hayo, ni istilahi mojawapo inayohusiana na tarakilishi kuwakilisha *elementi katika jedwali ambayo huwa vipengele maalum vya data k.v. jina la mwisho* (Moraa 2012:42). Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Maji: Pia *mai* katika Kiamu. Maji ni kiowevu kinachopatikana kutokana na mvua, mito, bahari, maziwa na visima. Katika kisasa hutumiwa kama tasfida ya pombe. Tangu miaka ya 2007 (Kenya) hutumiwa kuwakilisha dhana ya ‘*wizi wa mitihani.*’ *Tulipata ~ kabla ya mtihani huo.* Mbinu ya mabadiliko ni *tasfida na kudhoofika* wa maana.

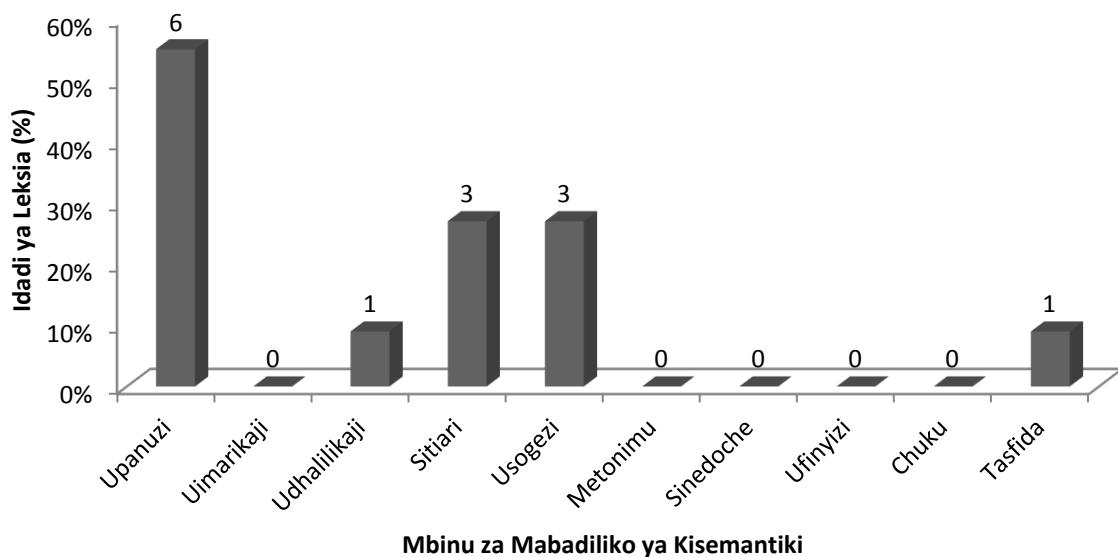
Shamba [ʃamba]: Maana asilia ya ‘shamba’ ni *sehemu kubwa ya ardhi iliyolimwa ili kupanda mimea.* Leksia hii iliingia katika Kiswahili mwishoni mwa karne ya 18 kutoka neno ‘champ’ la Kifaranza cha Mauritius ambako upanzi wa karafuu katika mashamba makubwa ulianza kabla ya kuenea Afrika Mashariki (Polome 1969:176). Katika kisasa, leksia hutumika kwa maana pana ya *sehemu ya ardhi nje ya mji (bila kuzingatia ukubwa), sehemu za mashambani.*

Rutuba: Maana ya awali ya *rutuba* ilikuwa *hali ya kuwa na maji maji, unyevunyevu katika ardhi* (Krapf, 1882:317, 318). Kitende ‘kurutubisha’ kiliwakilisha dhana ya ‘kutia maji kwenye ardhi ili

kuwezesha mmea kukua vizuri.' Leksia hii ina asili katika Kiarabu. Kilichopewa kipaumbele ni kuwepo kwa maji. Katika Kiswahili cha karne ya 21, rutuba ni 'kuwa na mbolea ya kutosha inayowezesha mmea kuota na kukua bila taabu. Nacho kitenzi 'kurutubisha' humaanisha 'kutia mmea mbolea ili uweze kumea vizuri (TUKI, 2013:484). Maana imebadilika kutoka 'maji maji' hadi 'mbolea.' Maana ya leksia *imesogea* kidogo.

Kati ya leksia kumi na moja zilizochanganuliwa katika sehemu hii, nne (36%) zinahusisha mbinu ya mabadiliko zaidi ya moja. Chati ifuatayo inatoa picha ya mabadiliko yaliyohusika katika kumbo hili:

Chati 3.13: Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Mazingira na Majira

Inadhihirika katika chati 3.13 kuwa mbinu kuu ya mabadiliko katika kumbo hili ni ya upanuzi wa maana. Inafuatwa na mbinu ya sitiari na usogezji. Matokeo haya yanamaanisha kuwa leksia nyingi katika kumbo hili zimedumisha maana asilia. Hata hivyo, kuna leksia ambazo maana zake zimepanuliwa kiupeo au zikahamishwa ili kuwakilisha dhana tofauti katika jamii.

3.2.11. 2 Leksia za Mimea

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechanaganuliwa:

3.14(a) *Msasa, mbuyu, mpira, mboga, mzizi, shina, kiini*

3.14(b) *Tawi*

Msasa: Msasa ni aina ya mti wenyewe majani yanayokwaruza. Awali majani haya yalitumiwa na seremala kulainisha vitu vya mbao (Krapf, 1882:146). Katika Kiswahili cha kisasa, msasa ni aina ya karatasi iliyotiwa chembe za mchanga au kioo inayotumiwa na seremala sawa na dhana iliyotajwa awali. Inaonekana kifaa cha kisasa kimekuwa maarufu na kuchukua nafasi ya kiini maana. Kitamathali leksia hutumiwa katika nahau, *kupiga mambo msasa* (kulainisha au kurekebisha mambo). Badiliko lililohusika ni ya *semantiki hamishi* ambapo msasa hutumiwa *kisitiari*.

Mbuyu [mbuju]: Mti mkubwa mnene unaozaa matunda yanayotumika kutia ladha kwenye chakula. Matunda yake huitwa mbuyu. Tunda kavu la mbuyu lilitengeneza chombo cha kutilia vitu viowevu kama maji, tembo, uji na maziwa (Steere, 1870:258). Chombo hiki ndicho kibuyu asilia. Pia chombo kilichotengenezwa kwa boga au mung'unye. Kutohaka na maendeleo ya kijamii na ujio wa vyombo vinginevyo vya kutilia viowevu kama vya plastiki, leksia *imehamia* katika dhana mpya. Katika Kiswahili cha kisasa, kibuyu ni chombo chochote (hata cha plastiki) cha kutilia kiowevu kama maji na mafuta. Badiliko hili ni la semantiki hamishi. Aidha, leksia imepanuka kimaana kwa *kupata maana ya ujumla*, yaani kutoka ‘aina maalum ya chombo’ hadi ‘chombo chochote cha kutia vitu viowevu.’

Mpira [m pira]: Aina ya mti utoao utomvi unaoganda na kutengeneza vitu kama vile viatu, magurudumu na kifutio (Burt, 1910:204; TUKI, 2013:373). Aidha, watoto wa Kiswahili

walichemsha utomfu wa mti wa mtoria wakiwa wameuchanganya na nywele ili kuunda kifaa kidundacho cha kuchezea (Krapf, 1882:242). Leksia hii ilibadilika kupitia mkondo ufuatao:

- (i) Aina ya mti utoao utomvi unaogandama.
- (ii) Utomvi utokanao na mti wa mpira au mtoria.
- (iii) Kifaa cha mviringo kinachodunda kichezwacho kwa miguu, mikono au kutupwa.
- (iv) Mchezo wowote utumiao kifaa hicho kidundacho (mpira). Kwa mfano, ~ *wa kandanda*, ~ *wa raga*.

Mpira (kifaa) unaozungumziwa katika (iii), si lazima uwe umetengenezwa kwa mpira; unaweza kuwa wa ngozi, makaratsi au plastiki. Kinyume na Krapf, katika Steere (1870:344) na Burt (1910:204) wanadokeza kuwa kifaa hiki kilitengenezwa kwa mpira kutoka India. Basi kuna uwezekano kuwa mpira ulifika Afrika Mashariki kupitia India. Mipira mingi inayochewa viwanjani mwanzoni mwa karne ya 21 na ambayo imeidhinishwa shirika la kimataifa la FIFA huwa imetengenezwa kwa ngozi ya wanyama. Mbinu ya mabadiliko iliyohusika hapa ilikuwa ya *usogezi na upanuzi wa maana kisitiari*.

Mboga [mbɔga]: Boga ni tunda linalozaliwa na mmea wa *mboga*. Majani ya mboga yalitumiwa katika upishi wa vyakula mbalimbali. Aidha, Krapf (1882:27) na Burt (1910: 200) wanadokeza kuwa *mboga ni majani yoyote yanayoliwa na binadamu aghalabu baada ya kupikwa*. Hii ndiyo maana ya awali zaidi tuliyoweza kubainisha. Mwishoni mwa karne ya 20 maana nyingine ziliibuka kama inavyodhahirika katika BAKITA (2015:608). Nazo ni zifuatazo:

- (i) Kitu kama vile nyama, sukuma wiki, maharage, mbaazi au kunde cha kutowelea chakula.
- (ii) Kitu kisichokuwa kigumu; rahisi au legevu.

Katika badiliko (i) leksia imepata maana ya jumla: Inajumuisha maana awali ana aina nyinginezo za vitoweo. Katika baadhi ya jamii hasa katika Magharibi mwa Kenya 'mboga' huwa na maana finyu zaidi yaani *chochote cha kutewelea ugali; si nyama ya samaki, si kuku, si maziwa.*' Badiliko (ii) limetokana na utambuzi wa wanalugha kuwa mboga (majani) huwa nyepesi nyepesi na rahisi wakati wa kula. Kitamathali 'mboga' huwakilisha dhana ya 'wepesi wepesi au rahisi' ndiposa 'swali mboga' kumaanisha 'swali rahisi.' Mbinu za mabadiliko ya maana ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Mzizi [mzizi]: Pia *mzi* (Burt, 1910:209). Maana ya msingi ya mzizi imekuwa sehemu ya mmea iliyoko ardhini na ambayo huhimili mmea usianguke pamoja na kuvuta maji na madini muhimu ya kulea mmea husika. Sehemu hii huchukuliwa kama kiini cha uhai wa mmea. Leksia hii ingali inatumika kwa maana hii hii katika Kiswahili cha kisasa. Hata hivyo ilihamishiwa katika wanda la sarufi na wanaisimu kuwakilisha 'umbo la kimsingi la neno ambalo ndilo kiini cha neno.' Hiki ni kipashio ambacho hutumika kama msingi wa kuundia maumbo mengine yanayohusiana na nacho. Kwa mfano '-tu' ni mzizi katika 'mtu. kijitu, watu, vijitu.' Sehemu hii haiwezi kuvunjwa zaidi bila kupoteza utambulisho wake (Massamba, 2004:61). Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ilikuwa *upanuzi wa maana kisitiari*.

Shina [fina]: Maana ya awali ya shina ilikuwa 'sehemu ya mti iliyoko nje ya ardhi na inayoanzia kutoka juu ya mzizi mpaka karibu na matawi: sehemu ya chini ya mti inayokaribia mizizi (Krapf, 1882:332). Hii ndiyo maana ya pekee iliyyorodheshwa katika kamusi ya Krapf. Katika kisasa leksia hii ilipanuka kimaana na kupata maana mpya. Katika sarufi shina ni 'sehemu ya neno yenye mzizi na viambishi.' Habwe na Karanja (2004) wanaeleza shina kuwa 'hali ya neno ya kimsingi' Kwa mfano tunapoambatisha kiambishi cha mahali 'po' kwenye umbo 'ajenga' kuzalisha umbo

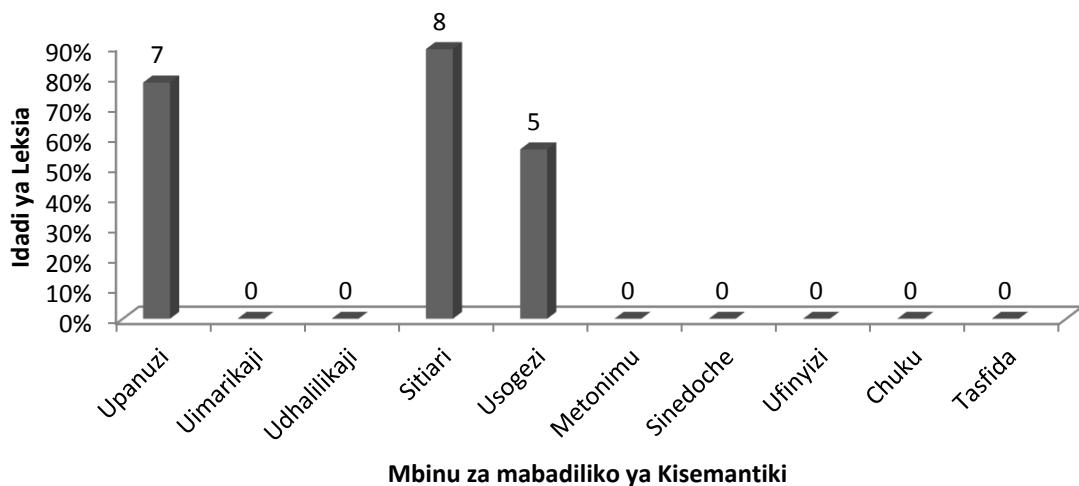
‘ajengapo,’ basi kipashio ‘ajenga’ kitakuwa shina katika muktadha huu. Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ilikuwa *upanuzi wa maana kisitiari*.

Kiini: Maana ya kiini ni *moyo wa kitu au sehemu iliyo ndani kabisa kama vile ~ cha mti, ~ cha jicho na ~ cha yai*. Katika kisasa hutumika kwa maana ya jumla ya *undani wa jambo, kisa au tukio, chanzo cha kitu, chembechembe zinazojenga kitu*. Pia ilibainika kuwa leksia ‘viini’ inatumika kama kisawe cha ‘virusi’ kutokana na kukanganya leksia hizi mbili. *Chunga usiambukizwe ~ vya magojwa* (viini/virusi). Mbinu ya mabadiliko iliyohusika ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Tawi [tawi]: Maana asilia ya tawi ni *sehemu ya mti inayoota kutoka shinani na ambayo hutoa majani na katunda*. Leksia hii ina asili katika Kiarabu. Kisawe cha leksia tawi katika maandishi ya karne ya Kumi na Tisa leksia ni leksia; *t'agaa au utagaa* wa mti (Steere, 1870:408: Burt, 1910:230). Maana ya kisasa ya *tangaa* ni ‘enea, zambaa au sambaa’ (BAKITA, 2015:983). Katika Kiswahili cha kisasa leksia *tawi* imepata maana ya ziada yaani, sehemu ndogo ya chama au shirika (TUKI, 2013:546). Katika sarufi za miundo virai, kielelezo *matawi* huwa mchoro unaotumiwa kuonyesha muundo wa tungo; kielelezongoe (Massamba 2004:31). Mabadiliko haya si ya kiholela bali yalitokana na mshabaha wa utendakazi kati ya dhana zote mbili. Hapa, ofisi kuu inalinganishwa na shina; nayo ofisi ndogo ikilinganishwa na matawi. Bila shaka ‘matawi’ hutegemea ‘shina’ kwa lishe. Taswira ya mwono ndiyo imechochea mabadiliko haya. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Kati ya leksia tisa zilizochanganuliwa katika sehemu hii, nane (89%) zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Tazama chati ifuatayo kuhusu mabadiliko yaliyoathiri leksia katika kumbo hili:

Chati 3.14: Mabadiliko ya Kisemantiki ya Leksia za Mimea

Imebainika kuwa mbinu za sitiari, upanuzi, na usogezi wa maana ndizo mbinu kuu zilizoathiri leksia husika. Matokeo haya yana maana kuwa, leksia nyingi za mimea zimetumiwa kimafumbo kuwakilisha dhana nyinginezo katika jamii, kupitia taswira ya mwono.

3.2.11.3 Leksia za Wanyama

Tunatumia leksia wanyama kuwakilisha ndege, wanyama na wadudu.

3.15(a) *Mbega, ndege, kifaru, kipusa, kupe, kitungule, kipanya*

3.15(b) *Kiboko, beberu*

Mbega [mbəga]: Huyu ni mnyama wa porini mfano wa kima, mwenye manyoya meusi marefu na meupe begani (Burt, 1910:199; Steere 1870:335; TUKI, 2013:320). Sehemu inayojibainisha zaidi kwa mnyama huyu na ambayo humtambulisha ni mabega yake (Polome, 1967:101). Dhana ndogo ya ‘mabega’ yanatumiwa kuitia ‘mnyama mzima.’ Mabadiliko ambapo sehemu ndogo ya dhana inawakilisha kizima huitwa *sinedoche*. Mbega na manyoya marefu yanayopendeza ambayo wachezaji ngoma hujifunga mabegani kufanikisha na kutia uchezaji wao madoido (Taz. TUKI,

2013:325). Kwa sasa si lazima manyoya ya wachezaji yawe ya mbega (mnyama). Mageuko ya leksia hii yalifuata mkondo ufuatao: *Bega (sehemu ya mwili iliyo karibu na shingo) >Mnyama aina ya kima > Manyoya yatumiwayo na wachezaji kujifunga mabegani*. Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ilikuwa *semantiki hamishi na sinedoche*.

Ndege [ndεgε]: Ni mnyama anafanana na kuku lakini mwenye uwezo zaidi wa kupaa angani kwa mbawa zake. Hii ni leksia ya *nyuni* katika Kiunguja (Burt, 1910:103). Nyuni ni leksia ya kale zaidi inayopatikana katika lugha nyingi zenye asili ya Kibantu kama ilivyodhihirishwa katika § Jedwali 2:1 kuhusu ulinganisho wa Leksia za Kingozi na za lugha zingine za Kibantu. Mabadiliko yanatokana na kuingia kwa eropleni katika mazingira ya Afrika Mashariki baada ya kufika kwa Wakoloni. Ndege ya kwanza nchini Kenya iliunganishiwa katika kituo cha reli cha Maktau, Taita Taveta, mwaka wa 1915. Huenda mabadiliko haya yalitokea katika kipindi hiki. Kuwepo kwa ‘mbawa’ katika chombo hiki na uwezo wa kupaa angani kulichochea Waswahili kuhamisha maana kutoka wanda moja kwa lingine la kiutambuzi. Mshabaha wa kiumbo uliwaongoza Waswahili kunasibisha dhana mpya na ‘ndege’ kama inavyodhihirika katika *picha 5* katika kiambatisho E. Maana nyingine ya ndege katika karne ya ishirini na moja ni ‘elementi katika tarakilishi au katika rununu iliyopewa alama ya ndege (eropleni) na ambayo hutinga utendakazi programu. Kwa mfano wakati elementi hii inawashwa mtandao hukukatika na kuzuia mawasiliano (aeroplane mode). Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyozingatiwa ni ya *upanuzi wa maana na sitiari*.

Kifaru na kipusa: Maana asilia ya ‘kifaru’ ni ‘mnyama wa mwituni anayefanana na kiboko mwenye upembe juu ya pua uitwao *kipusa* (Steere, 1870:65; Burt, 1910:103). Kipusa huwindwa sana na wasasi haramu kwa kuwa huwa na thamani kuu. Katika mpito wa wakati maana ya leksia

‘kifaru’ ilibadilika kuwakilisha ‘gari la chuma la kivita’ kama ilivyoelezwa katika § 3.2.4. Nayo leksia ‘kipusa’ imebadilika katika Kiswahili cha kisasa kuwakilisha ‘msichana mrembo’ (TUKI, 2013:217). Mbinu ya mabadiliko iliyohusika ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Kupe [kupε]: Maana ya awali ilikuwa aina ya mdudu anayefyonza damu ya wanyama (Krapf, 1882:180). Maana hii ndiyo maana msingi na ingali inatumika hadi leo hii. Leksia hii imebadilika kwa kupanuka kisitiari kuwakilisha ‘mtu aliye na tabia ya utegemezi; asiyependa kufanya kazi ila kuwategemea wengine watufute kisha afaide (TUKI, 2013:276). Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ilikuwa *upanuzi wa maana kisitiari*.

Kitungule: Ni kisawe cha sungura, kitungule katika lahaja ya Kimvita na sungura katika Kiunguja (Stigand, 1915:31). Katika kisasa *kitungule* ni *kikembe (mwana) cha sungura* (Mdee n.w. 2011; TUKI: 2013: 251). Mabadiliko haya ni ya kimakusudi yaliyotokana na haja ya kuunda istilahi za kuwakilisha vikembe anuwai. Hapa, *upanuzi wa maana* ndio umetokea.

Ki-panya [kipanya]: Udogo wa panya. Panya ni mnyama mdogo mwenye pua iliyochongeka na mkia mrefu. Yeye hupenda sana kula nafaka. Katika kisasa ‘kipanya’ hutumiwa kuwakilisha ‘kiteuzi cha tarakilishi au gari ndogo litumiwalo mijini katika usafiri wa abiria’ (BAKITA, 2015:457). Yamkini, dhana asilia na dhana mpya zinashabihiana kiumbo. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Beberu [bebəru]: Maana awali ya beberu (kabla ya majilio ya wakoloni) *mbuzi wa kiume mwenye udevu mrefu* (Johnson, 1939:32). Asili ya *beberu* ni Kihindi. Leksia asili ya Kibantu ni *ndenge* (Burt, 1910:210) ambayo ingali inatumika katika lugha mbalimbali za Kibantu kama vile Ki-Mwimbi *ndenge*, Ki-Imenti (*nthenge*) na Kikuyu (*thenge*). Beberu huwa na tabia sumbufo na mara nyingi hunuka kutokana na tabia yake kujikojolea. Tangu mwanzoni mwa karne ya 20, leksia hii ilitwezwa maana ya ziada iliyoakisi masumbufo ambayo wazungu waliwapa Waafrika wenyeji.

Mabadiliko haya yalichochewa na sababu za Kihistoria. Katika Johnson (1939:32; TUKI (2013:34), leksia ‘beberu’ imeorodheshwa ikiwa na maana tatu:

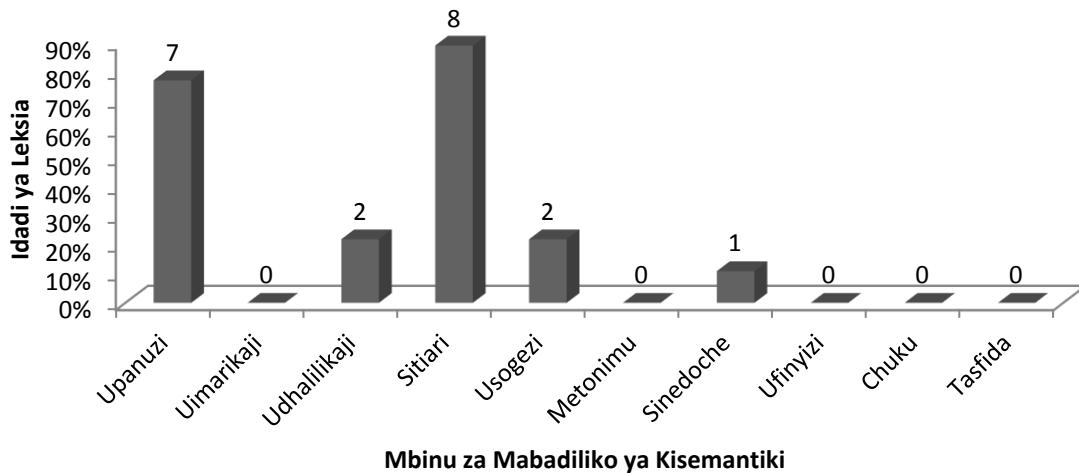
- (i) Mwanamume mwenye nguvu nyingi.
- (ii) Mtu anayetoa harufu isiyopendeza
- (iii) Taifa linalotawala taifa jingine kiuchumi, kijamii, kisiasa na kadhalika.

Maana ya (iii) ilitumiwa kurejelea wakoloni waliotawala watu wa Afrika mashariki. Maraisi waasisi wa nchi ya Tanzania na Kenya walipendelea kuwaita wakoloni hivyo kama njia mojawapo ya kuwadhalilisha na kupiga vita kasumba za ukoloni mamboleo. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa ya *upanuzi pamoja, sitiari na kudhoofika wa maana*.

Kiboko [Kiboko]: Maana awali ya kiboko ilikuwa ‘mnyama mkubwa na mnene anayeishi majini’ (Burt, 1910:185). Leksia hii ilipanuka kimaana kutajia ‘aina ya mjeledi uliotengenezwa kwa ngozi ya kiboko, faru au mkia wa taa’ (TUKI, 2013). Mabadiliko mengine ya leksia hii yalitokea kupitia ujumlikaji zaidi wa dhana ya fimbo iliyotajwa hapa juu. Hatima yake ikawa kiboko ni ‘fimbo yoyote ya kuchapia bila kujali kama ni ya ngozi, mti au plastiki.’ Aidha, leksia hii inatumiwa kama sitiari ya mtu mnene kwa ulinganisho na ukubwa wa mnyama aitwaye kiboko. Leksia isitatanishwe na leksia *kiboko* yenyе asili ya Kiarabu yenyе maana ‘-enye kuvutia, -zuri.’ Katika miaka ya 1980 -1990 ilitumika katika misimu kama ‘~ *kiboko yao* kumaanisha ‘-zuri au imara.’ Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ilikuwa *usogezi wa maana kisitiari*.

Kati ya leksia tisa zilizochanganuliwa, asilimia 100% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Chati ifuatayo inaonyesha kwa muhtasari mabadiliko yaliyoathiri leksia katika kumbo la wanyama:

Chati 3.15: Mabadiliko ya Kisemantiki za Leksia za Wanyama

Inabainika katika chati 3.15 kuwa, thuluthi moja ya leksia za wanyama zilizochanganuliwa zimetumiwa kisitiari kuwakilisha dhana tofauti. Matokeo haya yanaonyesha kuwa sehemu kuu ya lugha ni sitiari.

3.2.11.4 Leksia za Miji na Viziwa vya Uswahilini

Haya ni mabadiliko yanayoathiri majina ya miji, mitaa na visiwa. Baadhi ya miji ya Waswahili ilijulikana kulingana na mwanamize aliyeaminika kuwa mame wa mji (Abdulaziz, 1979). Kwa mfano, *Mwana Mkisi* (Mombasa), *Mwana Musura* (Pate), *Mwana Azizi* (Unguja) na *Mwana Shale* (Vanga). Majina haya yalibadilika na mengine kutoweka katika kumbukizi za wakazi wa miji hii. Jina ‘Lamu’ linaaminika kutohaka na jina la kabile ya Kiarabu iitwayo *Banu Lami* lililotoka Ghuba la Uajemi. Jina la kale la Lamu lilikuwa *Kiwa Ndeo* au *kisiwa cha Ndeo*, *kiwa* ikiwa kikale cha *kisiwa* (Stigand, 1915:34). *Ndeo* linamaanisha *maringo* au *kiburi*. Inaonekana mji wa Lamu ulijulikana kwa jina ‘mji wa watu wenye kiburi.’ Nalo jina la awali la Kisiwa cha Komoro lilikuwa *Ngezi-maji* nayo Pate ikiitwa *Pate Yunga* yaani, *Pate inayoyumbayumba*. Katika sehemu hii, tutajadili tu majina ya mji wa Mombasa yaliyobadilika kimaana:

Abdulaziz (1979:146) akirejelea mashairi ya Muyaka (1776- 1840) anataja majina mbalimbali ya Mombasa kama vile Gongwa, Nyali kuu, Kongowe-a-weni, Mji wa kale na Nuhasi na Mvita. Baadhi yake yanadhihirika katika shairi la Muyaka la kusifu mji wa Mombasa.

K'ongowe-a ja mvumo, maangavu maji male
 Haitowi lililomo **Gongwa** isingenyemele
 Msiotambua ndumo na utambaaji wa kale
 Mwina wa chiza mbwi chile, mtambuzwa hatambuli

K'ongowe-a aridhimbi ukenda usijkule
 Ina mambo t'umbitumbi, wajuvywa hawajuvile
 Mara huliona wimbi lausha mbele na nyuma
 Mwina wa chiza mbwi chile, mtambuzwa hatambuli

Mteza wa **Nyali K'uu** kugeua mageule
 Humvundanga maguu asende mwendo wa kule
 Akawa p'aka mnyao, mnyao paka mwele
 Mwina wa chiza mbwi chile, mtambuzwa hatambuli

Gongwa nda **Mwana Mkisi, Mvita Mji wa Kale**
 Usitupile viasi ukenda enda kwa p'ole
 Inika chako kikosi maninga vyema sivule
 Mwina wa chiza mbwi chile, mtambuzwa hatambuli

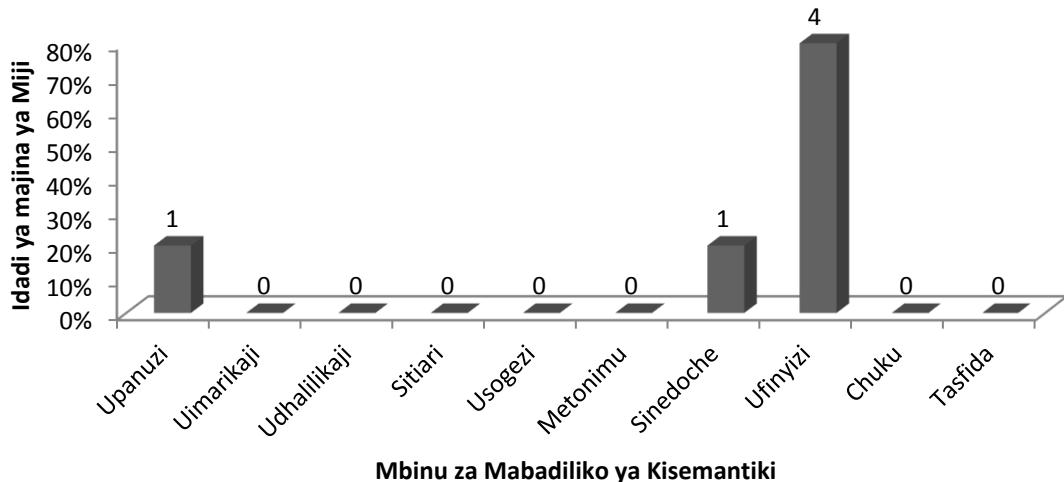
Mvita mji wa ndweo ivumayo kwa k'elele
 Ilikutile t'utio p'anga wa masimba wale
 Haishi vingurumio na kwangusha mwanzo mle
 Mwina wa chiza mbwi chile, mtambuzwa hatambuli

Asili: Abdulaziz (1979:146)

Leo hii majina haya yanadhihirisha mabadiliko ya sehemu zinazorejelewa. Kongowea (leksia ya kale ya *-laki* au *-karibisha*) imebaki kutaja sehemu mojawapo ya mji wa Mombasa; pahali palipo na soko kuu liitwalo Kongowea. Jina *Weni* lenye maana *jiwe kubwa ambapo mji wa Mombasa humesimama, Gongwa*, lenye maana ya *makao makuu ya mfalme* na pia *Nuhasi* hayatumiki tena kuwakilisha mji wa Mombasa. Nyali kuu (*nyali*: wingi wa *wali*) pia ni mtaa mojawapo Mombasa. *Mji wa Kale* ni sehemu iliyio na majengo ya kale mkabala na Fort Jesus nalo jina *Mvita* hutumika kutaja mtaa mojawapo Mombasa. Inaaminika jina-asili la Mombasa lilikuwa *Mvita* (Stigand, 1915:05; Abdulaziz, 1979:147). Krapf (1882: 240) anataja majina yaliyotumiwa na watu wengine yaani *Kizuani au kisiwani* (Wanika- jina lililotumiwa na Krapf kuwaita Wa-Rabai), *Kidiamoni* (Wakamba) na *Ngomeni* (Wasambara). Leo hii, jina *Mombasa* linatumika kwa maana pana na likijumuisha mji wa kale, mitaa iliyojengwa hivi karibuni na jimbo au kaunti nzima inayotawaliwa na Gavana. Eneo lake ni pana kuliko lilivyokuwa nyakati za Muyaka. Basi, majina ya *Mvita*, Nyali, Kongowea yamekuwa *finyu* kutajia sehemu tu ya Mombasa. Kinyume chake, jina *Mombasa* limekuwa *pana* kwa kuwa linajumuisha jiji pamoja na majanibu mengineyo ya kaunti (ya Mombasa). Hapa sehemu ndogo (jiji) inawakilisha dhana pana (Kaunti nzima). Hii ni *sinedoche*.

Majina matano ambayo yamechananuliwa ndiyo hutumiwa katika karne ya 21; mengine yametoweka na kubakia tu katika maandishi ya kale. Chati ifuatayo inaonyesha mbinu za mabadiliko ya maana zilizohusika:

Chati 3.16: Mabadiliko ya Maana ya Majina ya Miji na Visiwa vya Waswahili

Kutokana na chati 3.16, imebainika kuwa majina ya kale ya miji na visiwa yanawakilisha sehemu finyu kuliko hapo awali. Upanuzi wa maana za miji ulisababishwa na uundaji wa sehemu pana ziiwazo *magatuo (kaunti)*, mwaka wa 2010.

3.2.12 Leksia za Vifaa Mbalimbali

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

3.16(a) *Kigogo, kinu, rungu, nyenzo, mkwaju*

3.16(b) *Jeneza, bomba*

Kigogo [kigɔgɔ]: Udogo wa leksia *gogo*. Maana msingi na ya awali ya leksia *gogo* ilikuwa kipande kikubwa cha mti ulioanguka (Krapf, 1882:141; Burt, 1910:176). Kifaa hiki kilikuwa na matumizi mbalimbali kama vile kutengeneza viti, kinu na mizinga ya kufugia nyuki. Katika Kiswahili cha kisasa, kigogo ni *kiongozi mwenye mali, ushawishi na ufuasi mkubwa* katika siasa (TUKI, 2013:219). Leksia zote mbili zingali zinatumika katika kisasa. Maana ya leksia husika *imepanuka kisitiari*.

Rungu [rungu]: Maana asilia ya ‘rungu’ ni *fimbo yenyе kivimbe cha mviringo upande mmoja*. Mara nyingi hutumiwa kupiglia kitu. Leksia hii imepata maana za ziada katika Kiswahili cha karne ya ishirini na moja yaani, *gia ya gari ambayo kiumbo hushabihiana na ya rungu na sehemu ya ua iliyo juu ya zauke ambayo inanata kama utomvi na mberewere zikiletwa hapo hunaswa na mnato huo, stigma* (Nabhany 2010:19). Mbinu ya mabadiliko ya maana ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Kinu [kinu]: Maana ya awali ya ‘kinu’ ilikuwa ‘kifaa maalum cha mti au mawe chenye kina cha kutwangia nafaka, kubondea mizizi ya kutengeneza dawa na kusindikia mafuta’ (Steere, 1870:310). Pia *jiwe la kupaza cuti* (jiwe la kupondea majani au mboga) katika *Utendi wa Fumo Liyongo*, ubeti 38 (Mulokozi, 1999:28). Kijiti cha kutwangia kinaitwa mche. Katika kisasa leksia hii imepanuka kiupeo. Hutumiwa kutajia *mtambo au mashine ya kutengeneza bidhaa kama vile ~ cha usumba , ~ cha soda, ~ cha kusagia nafaka (mashine ya kusagia)* na *~ cha kuzalisha umeme* (Longhorn 2011:216). Ni wazi kuwa maana ya leksia husika *imepanuka kimaana kisitiari*.

Nyenzo [nɛnzo]: Katika miaka ya 1900 maana ya leksia *nyenzo* ilikuwa na maana ya ‘magogo ambayo yalitumiwa wakati wa kuanzishwa mashua’ kama inavyobainika katika Burt (1910:213). Magogo haya yaliwezesha chombo hicho kusukumwa kutoka nchi kavu kilikotengenezewa hadi baharini ili kianze kazi ya usafirishaji. Pia magogo makubwa ya mti yalisukumwa kwa nyenzo. Maana ya leksia hii ilibadilika na kuwa ya jumla kumaanisha *vifaa vya kufanya shughuli fulani, mbinu* (EAEP, 2011:594). Kwa mfano katika Kiswahili cha kileo kuna, *~ za kuandikia na ~ za kuboresha uchumi*. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ilikuwa ya *upanuzi wa maana*. Pia maana ya leksia imekuwa ya jumla.

Mkwaju [mkwaju]: Maana ya awali ya mkwaju ilikuwa ‘aina ya mti mgumu unaozaa matunda yenyе uchachu’ (Steere, 1870:74), Maana ya ziada ni; ‘aina ya *fimbo iliyojipinda inayotumiwa*

kutembelea. Katika Kiswahili cha kisasa leksia hii imepata maana ya ziada yaani, *alama ya uakifishaji ambayo huwa kistari mlazo ambacho hutenganisha maneno yanayohusiana au kufanana kimaana, mshazari.* Pia mkwaju ni ‘kiki kali katika mpira wa soka’ (BAKITA, 2015:667). Hapa, maana ya leksia *imepanuka kisitiari*.

Bomba [bɔmba]: Bomba ni leksia yenye asili ya Kireno inayomaanisha ‘mtambo wenye mwanzi mrefu wa kupiga maji na kuyapitisha kutoka chini ya ardhi hadi juu kama vile kisimani (Johnson, 1939).’ Iliingia katika Kiswahili katika karne ya kumi na tano. Maendeleo yake yalifuata mkondo ufuatao:

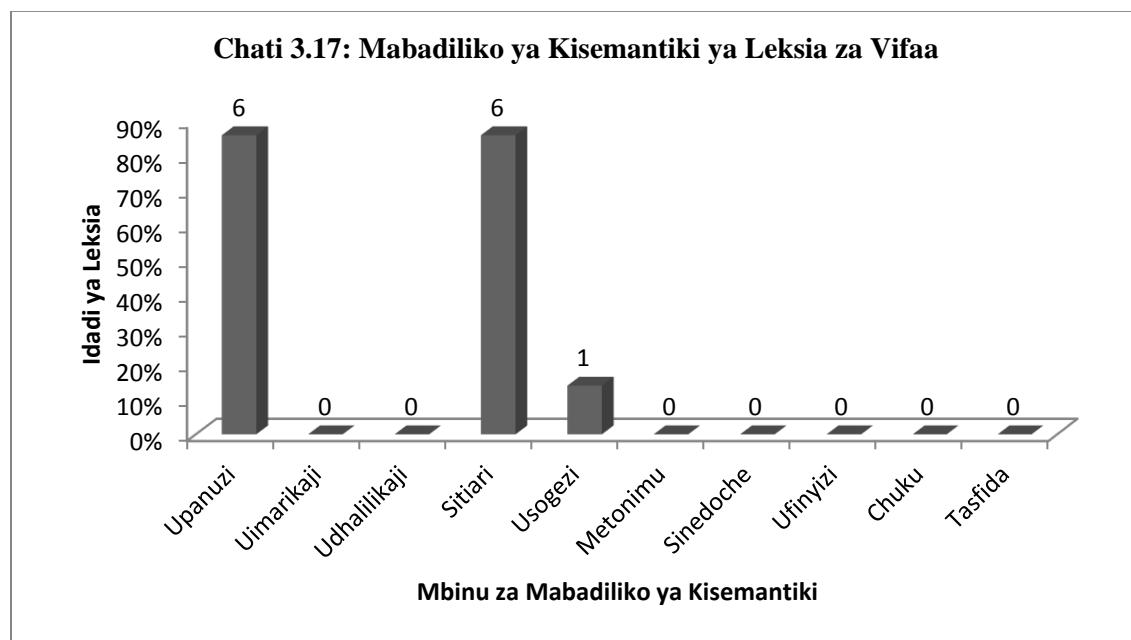
- (i) Mtambo wa kupiga maji.
- (ii) Mwanzi mrefu wa chuma au plastiki wa kupitisha maji chini ya ardhi.
- (iii) Mwanzi unaosimama juu ya nyumba, karakana au melini ili kutoa moshi.
- (iv) Chombo cha kupulizia dawa ya majimaji ya kuua wadudu. Bomba hutumiwa kunyunyizia mimea au mifugo dawa.
- (v) Mtambo wa kupuliza rangi kama vile kwa magari.

Maana hii ya (ii) na (iii) zilifinyika kwa kupoteza dhana ya ‘mtambo’ zikabaki tu na dhana ya ‘mwanzi.’ Baada ya majilio ya vifaa vya kisasa vya ukulima na teknolojia ya kupulizia rangi au dawa maana za (iv) na (v) ziliibuka. Maana zote hutumika hadi leo hii katika Kiswahili Sanifu. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyoshamiri hapa ni ya *upanuzi wa maana kisitiari*.

Jeneza [ʃeñeza]: Jeneza ni *kitanda maalum cha kubebea maiti*. Jeneza ni kifaa mfano wa *bier*; kifaa au fremu ya kuwekelea sanduku la maiti katika mazishi kama ile itumiwayo kanisani wakati wa ibada ya wafu (Krapf, 1882:115; Steere, 1870:293). *Tusi* (Kiamu) na *kalili* (Kipate). Kwa Waswahili, jeneza lilifikisha maiti kaburini kisha linahifadhiwa miskitini. Majilio ya Wareno katika karne ya kumi na tano, na baadaye wamishonari na wakoloni katika karne ya kumi na tisa,

yalibadilisha dhana ya jeneza kutokana na athari za utamaduni wa kimagharibi. Leksia asilia (yenye maana ya kitanda maalum) ilihamishiwa kwa dhana ingizi yaani *sanduku la kuzikia maiti*. Hapa leksia imehama kutoka ‘kitanda maalum’ hadi ‘aina maalum ya sanduku.’ Jeneza la awali kabla ya majilio la Wareno na Ukristo halikuwa likizikwa ardhini pamoja na maiti; lilihifadhiwa msikitini baada ya kufikisha maiti kaburini. Maana zote mbili zingali zinatumika hadi karne hii ya ishirini na moja kwa kuwa dini zote zingali zinaendeleza utamaduni husika. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *usogezi wa maana kisitiari*.

Kati ya leksia saba zilizochanganuliwa katika kijisehemu hiki, nne (57%) zinahusisha mbinu ya mabadiliko zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayoonyesha kwa muhtasari mabadiliko yaliyohusika

Inabainika kuwa mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ni ya *upanuzi wa maana* na *sitiari*. Matokeo haya yanathibitisha dhana ya Wanasemantiki tambuzi kuwa, binadamu ana uwezo mkubwa wa kuhamisha maarifa kutoka wanda moja la maarifa hadi jingine kuitia sitiari. Pia, ana

uwezo wa kupanua upeo wake wa maarifa katika pindi utambuzi dhana mpya zinapozuka katika jamii.

3.2.13 Leksia zinazohusiana na Mali na Biashara

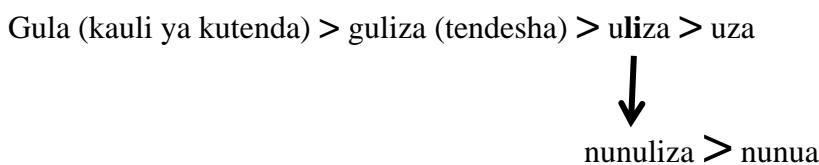
Mabadiliko katika hali ya uchumi na mwingiliano wa kibiashara kati ya Afrika Mashariki na wageni kulisababisha mabadiliko ya leksia kama zifuatazo:

3.17(a) *Nunua/gura/gula, magendo, mkwasi, bazazi, mwinyi, mteja*

3.17(b) *Kibarua, kadhongo, ushuru, kodi, mlanguzi, bepari, kabaila, tajiri, ukopaji*

Nunua: Maana awali ya *nunua* ilikuwa ‘*kuokoa kutoka kwa, lipa (nunua) tena kilichotekwa*’ (Schadeberg, 1991:110). Schadeberg (keshatajwa) anadokeza kuwa leksia hii imesalia katika Kiganda *nunula* (lipa dhamana, rudisha kwa nunua tena, okoa kilichochukuliwa.’ Kishona *nunura* (okoa kwa kulipa, weka huru kwa kulipa dhamana). Ili mabadiliko haya yaeleweke itabidi tueleze kwanza dhana ya uza. Leksia *uza* imetokana na leksia ya mame-bantu **guliza* iliyo katika kauli ya kutendesha (fanya bidhaa vinunuliwe), *guza* (Kigiriama). Kimsingi **gula* ndiyo leksia ya lugha-mame ya Kibantu ya neno kabla ya neno kisasa la Kiswahili *nunua*. Alomofu za **gula* hupatikana katika baadhi ya lugha za Kibantu kama *gura* (Kikamba, Kimeru), *ghula* (Kipokomo) kama tulivyodokeza katika § 2.2.1. Katika kikale /g/ ilidondolewa katika baadhi ya maneno kama ilivyo katika Kiamu kwa leksia *mbeu* (mbegu) na *nduu* (ndugu). Basi *guliza* ilibadilika na kuwa *uliza* na kukuta leksia nyingine katika lugha yenyе umbo lilo hilo yaani *uliza* (omba kujibiwa, taka), iliyo husika moja kwa moja katika tukio la **u-gulizi* kwa kuwa mtu hununua kwa kuuliza. Katika Krapf (1882:418) leksia –*uza* imepewa maana mbili; *uliza (swali)* na *badilisha bidhaa kwa fedha*. Kikale pia kilipoteza kitambaza /l/ hivyo basi *uliza* ikawa *uza*. Inaonekana basi maelezo ya

Hichens (1972:179) kuwa kitenzi *uza* (badilishana kitu kwa fedha au kwa kitu kingine sokoni) ni mabadiliko kutoka kitenzi *uliza* kinachomaanisha ‘taka kujua habari za jambo’ yanapotosha. Uza ni ufupisho wa *uliza* kama ilivyometumika katika Shairi *Mwenda mbizi nt'i kavula la Muyaka*, ubeti wa pili linalosema, “Leo wau**uzwa** wendapi?” kumaanisha “Leo wau**ulizwa** unaenda wapi?” (Abdulaziz, 1979:170). Mkondo ufuatao ulizingatiwa:

Tukirudi kwa **gula* (nunua) tunapata kuwa baada ya obstuenti /g/ na kitambaza /l/ kudondolewa, umbo lililobakia likuwa ‘ua’ ambalo lilishabihiana na ‘ua’ (toa uhai). Labda leksia *nunua* ilianza kutumiwa badala ya **gula* ili kuondoa utata wa kileksia. Basi usogezsi wa maana ya leksia ukatokea.

Magendo [magendo]: Maana asilia ya *ma-gendo* ni ‘mikono ya kaa ya mbele’ (Taz. picha 6 katika kiambatanisho E). Leksia hii pia imezungumziwa katika Mwaro (2000:108). Katika Kiswahili cha kisasa imesalia katika neno *gando au gendo* lenye maana ya ‘jino la au mguu wa wanyama wa jamii chago na k’aa. Maana nyingine nyambuaji ni ‘tendo la kufanya ngono na mtu ambaye haukufunga naye ndoa; uzinzi; uhawara.’ Aidha ‘gendo’ hutumiwa kutajia aina chombo cha chuma chenye mdomo wa kufunga na kufungua kwa kutumia hesi (skrubu) ya kukaza na kulegeza (Nabhany, 2012:30). Umbo la chombo hiki linashabihiana na la magendo ya kaa. Maana nyingine panuzi ya ‘magendo’ ni *tendo la kufanya biashara isiyo halali; rushwa* (Mdee n.w, 2011:276). Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyo husika ni *upanuzi na usogezsi na sitiari*.

Ushuru [ufjuru]: Maana awali ya leksia *ushuru* ilikuwa ‘fungu moja kwa kumi yaani $\frac{1}{10}$, kutokana na ’ashara, neno la Kiarabu la kumi. Waumuni katika dini za Kiyahudi na Kikristo huamini hadi leo hii ushuru (fungu la kumi) kwa kila faida wanayoipata. Uchanganuzi umedhihirisha kuwa leksia hii ilikuwa ishabadilika nyakati za Tippu Tip; anayedokeza kuwa ushuru ulitozwa wanabiashara wa pembe za ndovu katika majanibu ya Urua na Sultani Kajumbe au Chakuma katika karne ya kumi na tisa:

‘...kila aliyeuza pembe hutoa robo ya au akali kidogo, hutwaa sultani. Mlipomfikia huweka askari wake, kula pembe inayokwisha biashara hutwaa ushuru’

(Whiteley, 1959:54)

Asasi ya serikali pia hutoza ada mbalimbali sawa na kanisa. Katika Kiswahili cha kisasa, ushuru ni ‘*ada ya forodha, ada ya biashara au malipo yanayolipwa kwa serikali.*’ Ada yenewe si lazima iwe asilimia kumi ya mapato kama inavyodokezwa katika ufasili wa leksia asilia. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki hapa ni ya upanuzi wa maana.

Ukwasi [ukwasi]: Maana ya awali ya leksia ‘*ukwasi*’ ilikuwa ‘hali ya kuwa na mali nyingi.’ Mkwasi alikuwa mtu tajiri (Steere, 1870:342). Angalia ubeti 34, *Al Inkishafi* (Hichens, 1972:68; Chiraghdin, 1987:2):

Uwene wangapi watu **wakwasi**
Walo wakiwaa kama sham’si
Wa muluku zana za adhurusi
Dhahabu na fedha wakhiziniye

Umeona watu wangapi **wenye mali**
Ambaro hung’ara kwa utukufu kama juu
Wenye nguvu za kivita, zana za upanga
Dhahabu na fedha wazithaminiye?

Kulingana na utenzi huu, kwa wakwasi kulikuwa na ‘nyumba zao mbake zikinawiri, kwa taa za kowa na sufuri’ yaani ‘wana makasri yanayopendeza.’ Penginepo, leksia ‘mkwasi’ pia ilitumiwa kitamathali kumtajia *Mungu* kwa kuwa ndiye muumba wa ardhi na mbingu na humiliki vyote

vilivyomo huko. *Naapa kwa Mungu Mola Mkwas!* (Chiraghdin, 1987:02). Katika karne ya ishirini na moja, dhana ya ‘utajiri’ imepanuka. Ingawa maana asili ingali maarufu kwa watumiaji wa Kiswahili, utajiri unaorejelewa na watumiaji wa kisasa si wa mali tu; unaweza kuwa wa ujuzi, maarifa na kadhalika. Kwa mfano, *mkwasi wa lugha* ni mtu anayefahamu sarufi, matamshi na msamiati mwingi wa lugha husika yaani, ana umilisi na utendaji unaoridhisha. Uhusiano wa maana mpya na maana asili ni kuwa zote zinadokeza dhana ya umilikisho. Kwa hivyo leksia imebadilika na kuwa ya **ujumla** kuliko ilivyokuwa hapo awali.

Bazazi [bazazi]: Maana ya awali ya *bazazi* ilikuwa mfanyabiashara aliye na tabia ya kulaghai wateja wake (Krapf, 1882:24). Maana ya kisasa ni ‘mtu mdanganyifu, mwongo, mlaghai au mafiki’ (Walibora na Mohamed, 2007:120; BAKITA, 2015:72). Hapa dhana ya ‘mwanabiashara’ haipewi kipaumbele; maana *imepanuka* kiupeo.

Mwinyi [mwipi]: Kutowana na mzizi –*enye* ‘kumiliki au kuwa na.’ Maana ya awali ilikuwa ‘*bwana, mwenye mali*’ (Burt, 1910:208, 209). Katika karne ya 19 hadi 21, *mwinyi* limekuwa tamko au cheo cha heshima kumwita mtu mwenye heshima au kiongozi. ~ Hamisi. Ni ‘mtu apendaye starehe bila kufanya kazi, bwenyenye.’ Sawa na leksia kama *kabaila na bepari*, utafiti ulibainisha kuwa umwinyi pia ulihusishwa na udhalimu kwa wanyonge. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *kudhoofika wa maana*.

Bwanyenye [bwəŋɛŋɛ]: Maana ya awali ni *mtu mwenye mali nyingi, mwinyi, tajiri mwenye maduka mengi mjini, kabaila*. Kamusi ya EAEP (2011:62) imetaja bwanyenye kuwa ‘tajiri mwenye tabia ya ukupe.’ Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyo husika ilikuwa ya *kupanuka na kudhalilika kimaana*. Maana nyingine ya kisasa ni mtu aliye na kitambi kikubwa au tumbo kubwa lililoshuka (TUKI, 2013:51). Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *udhalilikaji wa maana*.

Mteja [mtēja]: Maana ya awali ya mteja ilikuwa ‘mtu aliye kwenza kwa mpunga-mapepo au mganga ili mapepo yapungwe; mtu aliye *mwanachama* baada ya mapepo kupungwa’ (Johnson 1939:308). Mteja alisaidiwa kwa kuchuchiliwa. Kuchuchia ni kupiga makofi kwa lengo la kupandisha shetani wa mtu (BAKITA, 2015:145). Katika kisasa mteja ni ‘mtu anayekwenda kupata huduma au bidhaa mahali fulani kama vile dukani, hospitalini na benki. Nchini Kenya, leksia hii imepata maana nyingine. Tangu Kampuni ya Rununu ya Safaricom ilipoanza kutoa huduma za rununu kwa umma nchini Kenya mwaka ya 1997, kumekuwa na sauti ya mwelekezi anayeshauri wapigaji wa simu. Iwapo mlengwa hapatikani kwa mtandao, basi sauti ya kike inakupa ujumbe maalum: “*Mteja wa nambari uliyepiga hapatikani kwa sasa. Jaribu tena baadaye.*” Baadaye kauli hii ilisarufishwa kama ifuatavyo:

- (i) *Mteja* wa nambari uliyepiga hapatikani kwa sasa. Jaribu tena baadaye.’
- (ii) *Mteja* hapatikani
- (iii) *mteja*

Katika (iii) leksia *mteja* ilibebeshwa maana zilizokuwa katika kauli nzima. Hatimaye wapigaji simu wakachukulia *mteja* kuwa ‘mtu asiyepatikana’ katika sajili ya mawasiliano ya simu. Leo hii nchini Kenya, leksia *mteja* imepanuka kiupeo. Hutumika kwa maana ya ziada ya: ‘mtu ambaye unamtafuta lakini haumpati.’ Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi* na *usogez i wa maana*.

Kabaila: Maana asilia ilikuwa *mtu aliyemiliki ardhi kubwa au nyumba ambazo alikodisha kwa watu ili apate faida* (Massamba, 1988:137). Krapf (1882:123) makabaila ni *watu wakubwa, watu mashuhuri, dhambi kubwa*. Ukubwa hapa unaashiria uwezo na ushawishi wao wa kiuchumi na kijamii. Tukirejelea maana iliyotajwa na Krapf (keshatajwa), dhana ya ‘dhambi kubwa’ inadokeza kuwa leksia hii ilikuwa ilishadhoofika miaka ya 1870 na kuwa *mtu myonyaji, anayedhulumu*

wanyonge. Baadaye mfumo wa ujamaa ulioendelezwa na Mwalimu Nyerere nchi Tanzania uliongeza kasi ya uhasi dhidi ya ukabaila: Wakereketwa wa mfumo huu walisawiri makabaila na mabepari kama pingamizi kuu ya jamii yenze usawa wa kiuchumi na kijamii. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki yanahusu *kudhoofika kwa maana*.

Mlanguzi [mlanguzi]: Neno *ulanguzi* lilikuwa na maana chanya. Maana yake asilia ilikuwa ‘mfanyabiashara aliyekuwa katikati ya mzalishaji mali na mlaji.’ Mlanguzi alinunua mali kwa jumla kisha akaiiza kwa rejareja kwa mlaji au wanabiashara wadogo wadogo kwa faida. Katika karne ya 21, maana zote za ulanguzi ni hasi. Nazo ni zifuatazo:

- (i) Biashara ya kuwadhulumu watu kwa kuficha bidhaa muhimu ili ziadimike na kisha kuzuza kwa bei ghali.
- (ii) Uuzaji ghali wa bidhaa muhimu zinapoadimika.

Hapa, maana ya ulanguzi katika (i) na (ii) zinasawiri mtu mbinafsi na asiyehu na utu wala huruma. Walanguzi, hasa nchi Kenya, wanahusishwa na biashara haramu za mihadarati, usafirishaji wa silaha ndogondogo au pembe za ndovu, na uhamishaji haramu wa pesa kimataifa. Mbinu ya kisemantiki iliyohusika katika mabadiliko ni *udhalilikaji wa maana*.

Kibarua: (Wingi Vi-): Kibarua ni udogo wa ‘barua’ lenye asili ya Kiarabu; kisawe cha waraka yaani ujumbe ulioandikwa. Nyakati za Liyongo tumi (aliyetumwa) alipeleka barua kutoka kwa mfalme wa Pate katika *beti 18 - 20, Utendi wa Fumo Liyongo* katika Mulokozi (1999:25). Barua (waraka) yaani ‘maandishi yanayotumwa kwa mtu yenze ujumbe fulani ambayo hutumwa kwa njia ya mkono, posta au elektroniki’ (TUKI, 2013). Burt (1910:167) anasema barua ni *letter, note, bill, chit*. Katika Johnson (1939:30), *kibarua* ni ‘kadi au kijikaratasi kidogo ambacho kiliwekwa alama kila siku mfanyakazi anapokubaliwa kufanya kazi katika mashamba ya matajiri hasa kule

Unguja. Ilibidi kila mfanyakazi wa kutwaa abebe kadi yake ya kazi kila anapoenda kazini. Wakati huu, kauli ‘*nina kibarua*,’ ‘kibarua’ ni *sitiari* ya aliye na kazi ya kutwa. Leksia mpya iliendelea kutumiwa hata baada ya utaratibu wa kubeba kadi ulipotoweka. Hapa, leksia imebadilika kwa kuhamma kutoka ‘kadi ya kazi’ > ‘kazi yenywewe’ > *mfanyakazi mwenywewe*. Krapf (1882:136) akimnukuu Steere anasema:

“*Kibarua ni tiketi, kadi au waraka. Kwa sasa ‘kibarua’ hutumiwa Zanzibar kutajia mfanyakazi aliyepewa kazi ya kutwaa na ambaye huhitajika kubeba tiketi yake ya kazi hadi siku atakayolipwa*”

(Tafsiri ya mtafiti)

Katika kamusi ya TUKI (2013:209) kibarua ni *mfanyakazi wa muda anayeajiriwa kwa hesabu ya kutwa, kazi isiyo ya mwezi, kazi ya muda.*’ Ni sahihi kusema: “*Tulitafuta kibarua afanye kazi hiyo*. Utafiti ulibainisha kuwa katika karne ya ishirini na moja neno, *kibarua* limeanza kutumiwa kwa maana jumla ya ‘kazi yoyote yenye ujira’ labda kutokana na kuzuka kwa aina nyingi za mikataba ya kazi. Kwa mfano kuna ajira ya kudumu, yenye mkataba wa miezi au miaka kadhaa na kazi ya kutwa. Kauli, *ameenda kibarua* inamaanisha kuwa *ameenda kazini* ambayo si lazima iwe ya kutwa. Kwa ufupi mabadiliko haya yamechukua mkondo ufuatao:

Kadi/kijikaratasi > *kazi ya kutwa* > *mfanyakazi wa kutwa*

Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki zalizohusika ni *upanuzi wa maana na sitiari*. Pia kuna *sinedoche* ambapo dhana ndogo (kijikaratasi) inawakilisha kizima (kazi na malipo yake).

Kodi [kɔdi]: Maana awali ya Kiajemi na Kihindi ilikuwa ‘kiasi cha nafaka ambayo mkulima alihitajika ampatie mwenye shamba baada ya mvuno.’ Ilikuwa desturi kwa mkulima kulipa kodi kutoka kwa mazao yake (Krumm, 1940:118). Wakulima waliokuwa wengi walilipa kodi kwa

matajiri wachache waliowatawala kiuchumi. Maana ya *kodi* ilibadilika katika mpito wa wakati na kuwa ‘malipo au fedha anachotozwa na serikali, malipo kwa ajili ya kitu kilichopangwa kwa muda kwa mfano, ~ ya nyumba (Wambua, 2007:86).’ Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa *uhamisho wa maana*.

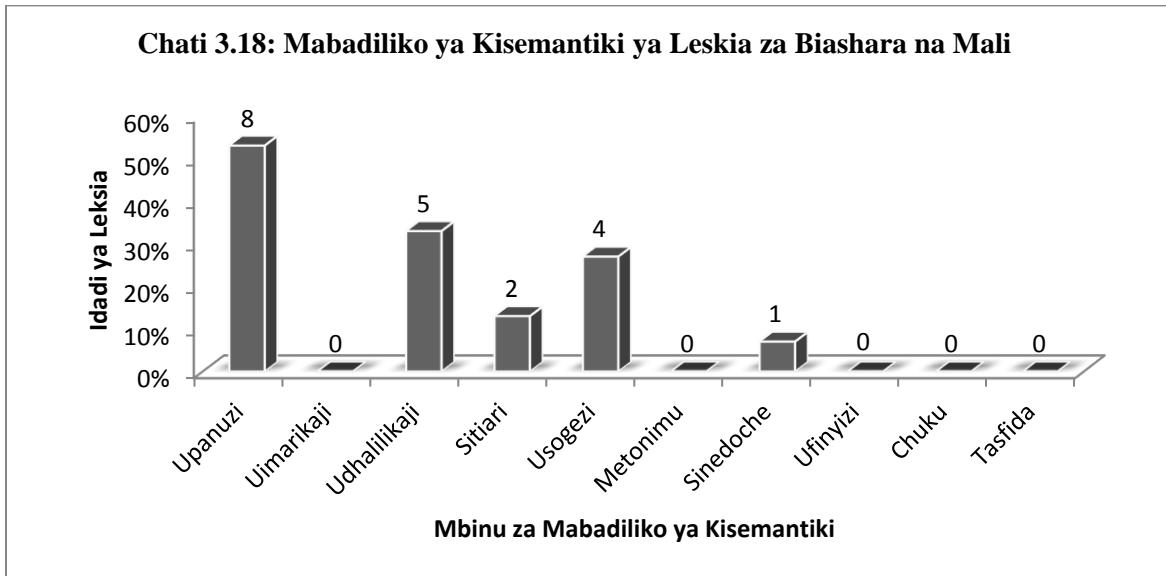
Bepari [bəpari]: Maana asilia ya *bepari*, kutokana na neno la Kihindi ‘beopari’ lilikuwa na maana *mfanyakibashara maarufu*. Maana yenyewe ilikuwa chanya. Katika karne ya kumi na nane na kumi na tisa kulitokea mabepari ambao waliendesha biashara kwa dhalimu katika mwambao wa pwani wakitungia watumwa na nguvu za bunduki kujitajirisha. Wengine walijihuisha na biashara dhalimu ya watumwa. Basi katika mpito wa muda leksia ikawa finyu kurejelea aina maalum ya wafanyakibashara wachache walioinyonya jamii kiuchumi na kuiwatawala kwa udhalimu. Massamba (1988) anasema kuwa baada ya Azimio la Arusha bepari alitafsiriwa kuwa anayedhulumu watu kwa kutumia jasho lao. Basi maana ya *bepari* ikawa hasi kwa sababu za kihistoria kinyume ilipokuwa hapo awali.

Tajiri [taⱡiri]: Maana ya awali katika Kiswahili ilikuwa *mtu aliyeajiri watu na kuwapa mshahara au ujira wa kazi waliyoifanya, mwajiri wa mtu*. Bila shaka matajiri wengi walimiliki mali nyingi kama fedha, mifugo, mashamba, maduka, watumwa, vyombo vya usafiri na kadhalika ndiposa walihitaji wafanyakazi. Katika mpito wa wakati dhana ya tajiri ya ‘kumiliki mali’ ilipewa uzito zaidi kuliko ya ile ya ‘uajiri.’ Fasili ya tajiri ikawa *mtu mwenye mali nyingi*. Maana awali ingali inatumika japo wazungumzaji wengi wa Kiswahili cha karne ya 21, hutambua tu maana mpya. Mbinu iliyohusika katika mageuko husika ilikuwa ya *upanuzi wa maana*.

Ukopaji [ukɔkaⱡi]: Ukopaji ni ‘tendo la kuchukua bidhaa au kupewa huduma na kuahidi kulipa baadaye kulingana na makubaliano kati ya muuzaji na mteja.’ Katika Kiswahili cha kisasa katika

taaluma ya isimu ukopaji ni ‘utaratibu ya lugha kuchukua maumbo ya lugha nyingine na kuyakubali kama sehemu ya lugha pokezi.’ Mabadiliko husika ni ya *semantiki panuzi*.

Kati ya leksia kumi na tano zilizochanganuliwa, tatu (20%) zilihusisha mbinu ya mabadiliko zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayotoa kwa muhtasari taswira kamili kuhusu mabadiliko husika:

Imebainika katika chati 3.18 kuwa mbinu za upanuzi, udhalilikaji na usogezi ndizo mbinu kuu katika kubadilisha maana za leksia za kibiashara. Kinyume na makumbo tuliyokwisha kuchanganua, katika kumbo hili, mbinu ya udhalilikaji imechukua nafasi ya pili. Kiini cha kudhalilika kwa baadhi ya leksia zilizochanganuliwa, ni historia ndefu ya udhalimu wa kibiashara ulioendeshwa na matajiri dhidi ya wenyeji wa Afrika Mashariki.

3.2.14 Leksia za Tarakimu

Leksia za kuhesabu zilizotumiwa Pwani ya Afrika Mashariki kabla na baada ya karne ya 19 zimekuwa za Kiswahili (Kibantu) na zingine za Kiarabu kama vile *sufuri*, *sita*, *saba* na tisa. Leksia *laki* (elfu mia) ina asili ya Kihindi (TUKI, 2013: 283). Kimsingi, leksia za idadi inayozidi mia moja na *akisami* ni za Kiarabu. Ni dhahiri kuwa utawala wa Wareno katika karne ya 15 hadi 17

haukuwa na athari katika leksia za tarakimu, Yamkini ni katika karne ya 19 ambapo Wamishonari na Wakoloni walileta leksia za Kiingereza kama vile *one*, *two* na *twenty*. Kabla ya kujadili mabadiliko ya maana za leksia husika, ni muhimu tusawiri kwa ufupi mfumo wa tarakimu uliotumika pwani ya Afrika Mashariki. Hili hapa ni jedwali linaloonyesha tarakimu teule za Kiswahili na Kiarabu:

Jedwali 3.2: Leksia za Tarakimu na Akisami

Tarakimu	Leksia za Tarakimu		Akisami	Leksia za Akisami
	Kiarabu	Kiswahili		Kiarabu na maelezo ya Kiswahili
0	Sufuri	Sufuri	-	-
1	Wahid	Mosi/moja/-mwe	-	-
2	Theneen	Mbili	$\frac{1}{2}$	Nusu - fungu moja kwa mbili
3	Theletha	Tatu	$\frac{1}{3}$	Theluthi -fungu moja kwa tatu
4	Aroba	Nne	$\frac{1}{4}$	Robo - fungu moja kwa nne
5	Hamsi	Tano	$\frac{1}{5}$	Humusi - fungu moja kwa tano
6	Sita	Sita	$\frac{1}{6}$	Sudusi - fungu moja kwa sita
7	Saba	Saba	$\frac{1}{7}$	Subui - fungu moja kwa saba
8	Themanya	Nane	$\frac{1}{8}$	Themuni - fungu moja kwa nane
9	Tisa	Kenda/Tisa	$\frac{1}{9}$	Tusui -fungu moja kwa tisa
10	Ashara	Kumi	$\frac{1}{10}$	Ushuri - fungu moja kwa kumi
30	Thelathini	Makumi matatu	$\frac{1}{16}$	Nusu ya themuni - fungu moja kwa kumi na sita
100	Mia	*I-gana	$\frac{1}{100}$	Asilimia – fungu moja kwa mia

Asili: Steere 1870, Burt 1910, TUKI 2013

Katika jedwali 3.2, leksia za Kibantu ni *moja* (mosi,-mwe), *mbili*, *tatu*, *nne*, *tano*, *kenda*, *kumi* na makumi (miongo). Leksia ya kale *mosi* imesalia katika leksia kama vile *Jumamosi* (siku ya kwanza ya wiki ya Kiislamu) na *Mfunguo Mosi* (mwezi wa kwanza wa baada ya mfungo wa Ramadhan). Leksia *-*tandatu* (sita) ya mame-Sabaki na lugha jirani za kibantu ilitoweka katika Kiswahili lakini hupatikana katika Kipokomo -*handahu*, -*randaru* na Kingazija -*randaru* (Nurse \$ Hinnebusch,

1993:651). Katika Kiswahili Sanifu nafasi ya leksia **igana* imetwaliwa na *mia* lakini ingali inatumika katika lahaja ya Ki-Kimaore na lugha kadhaa za Kibantu kama vile Kikuyu, Kiembu na Kikamba (*iana*). Hali kadhalika, akisami katika Kiswahili zinaundwa kwa kutumia kihusishi ‘kwa,’ kwa mfano $\frac{1}{5}$ ni (*fungu au sehemu*) *moja kwa tano*. Hii hapa ni data ya tarakimu zilizobadilika kimaana:

3.18(a) *Kikwi, -mwe, -tatu, -nne*

3.18(b) *Ashara*

Kikwi: Leksia ‘kikwi zikwi, vikwi au kwikwi’ ilitumiwa katika karne ya 19 kwa maana ya *elfu moja* Steere (1870:75, 91). Matumizi yake pia yanadhihirika katika *Utenzi wa Hamziyya*:

Wenye ndala kula wachu kikwi kwa sahi moja (Wenye njaa wakala watu **elfu** kwa pishi moja)

Wakesha manyocha kwayo sahi alifu dhwama (Wakaisha kiu kwa hayo mapishi elfu kiu)

Asili: Kineene (2005:198)

Nurse & Hinnebusch (1993:292) wanadokeza kuwa ingali inatumika katika Ki-Chaga na Ki-Pare. Inaonekana nafasi ya *kikwi* imetwaliwa na ‘elfu’ yenye asili ya Kiarabu. Katika Kiswahili cha karne ya 21, *kikwi* hutumiwa kwa maana ya *-enye idadi kubwa, -ingi sana*. Kwa mfano: *Kumekuja watu ~*. Maana ambayo awali ilikuwa bayana imebadilika na kuwa *ya jumla*.

Mwe [mwe]: Umbo **mwe** lilikuwa katika hesabu ya Kiswahili cha kale kama sinonimu ya moja au mosi (Polome, 1967:130). Katika Chiraghdin (1987:102) **mnwe [m+nwe]** limetumiwa kwa maana ya ‘mmoja.’ Umbo hili limedumishwa katika baadhi ya maneno kama ‘**kamwe**’ [ka + mwe] ambalo hutumika kama kihisishi kinachotilia mkazo dhana ‘hata mara moja’ Huleta dhana ya

‘katu! asilani!’ Katika mfano hapo juu ilipata dhana ya ukarusha. Pia hupatikana katika leksia ‘**pamwe**’ [pa + mwe] ambalo huwa na maana ya ‘pamoja.’ Leksia pamwe hutumika kuelezea umoja wa kufanyika kwa jambo. Mabadiliko ya *-mwe* yanaashiria ‘ushirikiano’ na umoja wa nia kati ya wahusika kuliko idadi ya wahusika. Huu ni *upanuzi wa maana*.

Tatu [tatu]: *Tatu* ni leksia ya Kibantu ya *thelatha* (Kiarabu) Katika kisasa leksia *u-tatu* hutumiwa kuwakilisha mashairi yenyе mishororo mitatu katika kila ubeti (tathlitha). Pia huwakilisha dhana ya kidini ya *Mungu kuwa watatu ndani ya mmoja* (Mungu-Baba, Mungu-mwana na Mungu-Roho mtakatifu). *Tatu* pia imetumiwa katika leksia *matatu* nchini Kenya kutajia *magari ya usafiri wa umma*. Asili yake ni maneno ya Kikuyu *mang'otore ma-tatu* (sarafu tatu za senti kumi kumi) ya nauli ya basi zilizosafirisha watu miaka ya sitini na sabini, karne ya 20. *Maana ya leksia hii imepanuka.*

Unne: Nne ni tarakimu iliyopo kati ya tatu na tano. *U-nne* ni shairi lenye mishororo minne katika kila ubeti. Pia huitwa *tarbia*. Mashairi mengineyo yaliyochukua majina ya tarakimu ni kama vile *utano* (shairi lenye mishororo mitano katika kila ubeti; takhimisa) na *ukumi* (shairi lenye mishororo kumi katika kila ubeti). Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *upanuzi wa maana*.

Ashara [afara]: Hii ni leksia ya akisami $1/10$, asili ya leksia ‘ushuru’ *-.ada ya forodha, ada ya biashara au malipo yanayolipwa kwa serikali*. Katika kisasa, ada yenye si lazima iwe ashara ya mapato au bei iliyopo; inategemea sera ya uchumi iliyopo. Maana ya leksia imekuwa ya *jumla*. (Rejelea § 3.2.13 kwa maelezo zaidi).

Ili kuepuka uziada wa kujirudia na ukweli kuwa leksia za pesa zinahusiana na leksia za tarakimu moja kwa moja, tarakimu ya *thumni* ($1/8$) itajadiliwa katika sehemu inayofuata ya leksia za pesa na

thamani (§3.2.14). Katika sehemu hii, leksia zote tano zilizochanganuliwa (100%) *zimepata maana za ziada na kuwa za jumla*.

3.2.15 Leksia za Pesa na Thamani yake

Mabadiliko katika mfumo wa uuzaji kutoka mfumo wa ku-awidhi au ku-awizi (kubadilisha bidhaa kwa bidhaa) hadi mfumo wa kutumia pesa yalisababisha mabadiliko katika leksia za kibiashara. Leksia zote zilizochanganuliwa katika kumbo hili zina asili ya kigeni. Tumezingatia data ifuatayo:

(3.19.(b) *Pesa, thumni, fedha, rupia*

Leksia *pesa* ina asili katika na leksia ya Kihindi *pice* iliyokuwa sarafu ndogo ya fedha iliyotoka India yenye thamani ya chini kabisa. Krapf (1882:302) anaeleza kuwa sarafu za ‘peca’ zilitumiwa pwani ya Afrika Mashariki tangu 1845; zikiwa sarafu ya pekee kutoka India. Kwa ujumla, pesa za sarafu ziliitwa *ngwenje* au *vipanje* na Waswahili (Abdulaziz, 1979:46). Baadaye sarafu ya ‘peca’ ilitumika Afrika Mashariki hasa Unguja ikiwa na thamani sawa na senti tatu za sarafu ya Afrika Mashariki. Hili hapa ni jedwali linaloonyesha thamani ya sarafu mwishoni mwa karne ya 19:

Jedwali 3.3: *Thamani za sarafu mwishoni mwa karne ya 19.*

Sarafu ya Fedha	Rupee	Anna 16	Pesa 64	$\frac{1}{2}$ Dola
”	$\frac{1}{2}$ Rupee	Anna 8	Pesa 32	$\frac{1}{4}$ Dola (Roboo)
”	$\frac{1}{4}$ Rupee	Anna 4	Pesa 16	$\frac{1}{8}$ Dola
”	$\frac{1}{8}$ Rupee	Anna 2	Pesa 8	$\frac{1}{16}$ Dola
		Anna 1	Pesa 4	$\frac{1}{32}$ Dola
Sarafu ya shaba:	Pesa 1	$\frac{1}{4}$ ya Anna		

Asili: Burt (1910:152)

Pesa nne ndizo ziliunda *anna* moja. Anna sitashara (16) zilikuwa rupee moja. Roboo ya zamani ilikuwa ni pesa thalathini na mbili. Roboo rupia zilikuwa pesa kumi na sita. Thumuni ilikuwa pesa

16, ikimaanisha ni thumuni ya ri(y)ale, ambayo pia ilikuwa robo ya dola. Riale ziliwu pesa fedha za Kiarabu za kale (Mulokozi, 1999:32). Nyakati za Krapf (keshatajwa) robo dola ilikuwa na thamani ya pesa 28 hadi 32 mjini Mombasa na kati ya pesa 112 hadi 130 kisiwani Uguja. Thumuni rupia ziliwu pesa nane ambazo pia ziliwu 1/8 ya rupee. Baadhi ya leksia zilihamishiwa katika fedha za shilingi zilizotumika baadaye katika Afrika Mashariki. Hili hapa ni jedwali linaloonyesha mabadiliko ya kisemantiki leksia kuhusu pesa katika mpito wa wakati:

Jedwali 3.4: Mabadiliko ya leksia zinazohusiana na ‘pesa’

Leksia	Maana (au thamani) ya awali	Maana katika kisasa	Mbinu
Rupia (Rupee)	Fedha ya nchi India	Sarafu yenyeye thamani ya shilingi mbili za Kenya	Usogez
Thumni	1/8 (ya riale) - pesa 16	Nusu shilingi: senti hamsini za Kenya	Usogez
Pesa (Peca)	Sarafu ndogo ya fedha yenyeye thamani ya <u>chini kabisa</u> (ya senti tatu) kutoka India	Sarafu na noti zinazotolewa na kuidhinishwa na serikali za kununua bidhaa. hela, fedha	Ujumlikaji
Fedha	Aina ya madini yenyeye rangi inayokaribia ya bat. Madini haya yalitumiwa kutengeneza sarafu.	Pesa, sarafu, hela, noti ya thamani yoyote	Metonimu Ujumlikaji

Katika jedwali 3.4, leksia *rupia* na *thumuni* zilihamia kwa sarafu zingine zilizoletwa Afrika Mashariki na kutwika thamani mpya. Leksia *pesa* ilipata maana ya jumla; noti na sarafu yoyote bila kujali thamani yake.

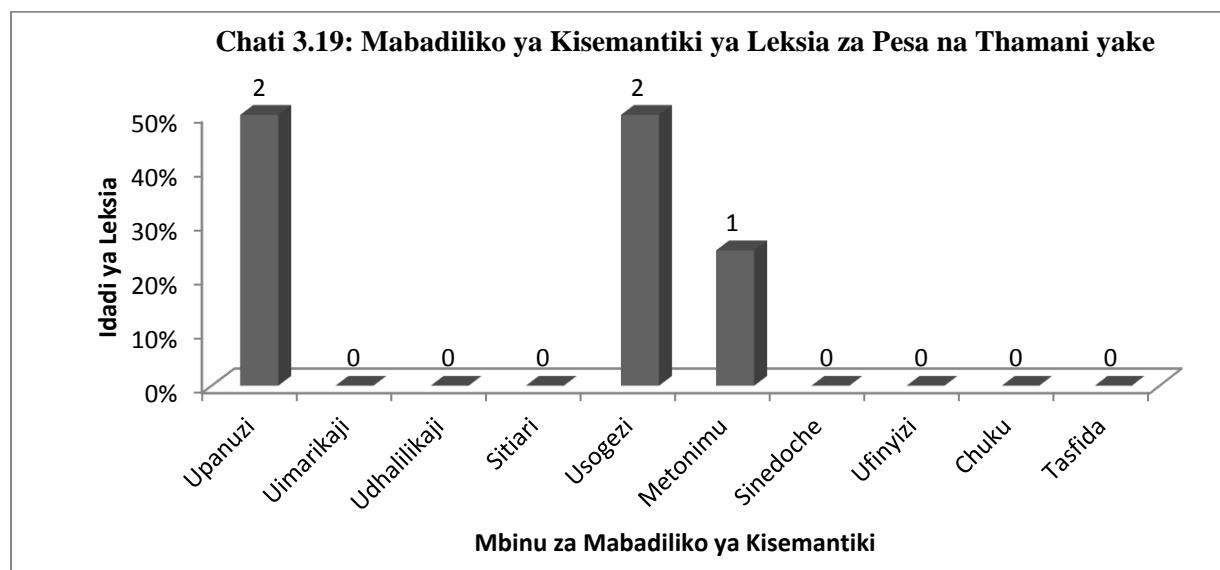
Nayo leksia *fedha* (madini yaliyotumiwa kutengeneza sarafu) ilibadilika ikaanza kuwakilisha *thamani ya sarafu yenyewe* (metonimu) na hatimaye ikatumiwa kutajia pesa za sarafu na za noti (ujumlikaji). Leksia *fedha* ina asili katika Kiarabu. Ni aina ya madini meupe ambayo hayashiki kutu. Waswahili waliyatumiwa kufulia vifaa vya nyumbani na vipuli vya wanawake (Nabhany, 2012:40). Haya ndiyo madini yaliyotumiwa kutengeneza pesa za sarafu nyakati za Muyaka ambazo zilizoitwa *ngwenje* kutokana na sauti ya mgongano wa sarafu zenyewe (Abdulaziz, 1979:46).

Wenye fedha nyingi waliambatanishwa na ukwasi kama inavyodhihirika katika Al Inkishafi, ubeti 34:

*'Uwene wangapi watu **wakwasi**, walo wakiwaa kama sham'si, wamuluku zana za adhurusi, dhahabu na **fedha** wakhiziniye.'* (Mulokozi, 1999:89)

Inaonekana mkondo wa mabadiliko ulikuwa ufuatao: *Aina ya madini > pesa za sarafu > aina pesa za sarafu, za noti au hundi*. Katika karne ya 21, fedha hujumuisha pia *pesa za kielektroniki* ambazo hazishikiki wala kuonekana kwa macho. Maana nyingine ya ‘fedha’ katika Kiswahili cha kisasa ni midani ambayo hutuzwa mshindani anayeibuka akiwa wa pili; wa kwanza akituzwa dhahabu. Katika kisasa maana zote mbili zinatumika. Mbinu ya mabadiliko iliyohusika ilikuwa ya *upanuzi wa maana*.

Kati ya leksia nne zilizochanganuliwa katika kumbo la pesa na thamani yake, ni leksia moja (25%) iliyohusisha za mbinu ya mabdiliko zaidi ya moja. Hii hapa ni chati inayotoa kwa muhtasari taswira ya mabadiliko husika:

Imebainika kuwa leksia za sarafu mara nyingi hupanuliwa au kusogezwa kukidhi mahitaji ya mfumo wa kiuchumi uliopo. Leksia *pesa* imesogezwa kuwakilisha *fedha* (hela) katika vipindi anuwai nya kihistoria; nyakati za biashara za mabaharia > kipindi cha ukoloni > kipindi cha baada ya uhuru, zikiwa na sura na thamani tofauti.

3.2.16 Leksia Zinazohusiana na Usafiri na Ubaharia

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

3.20(a) *Utambaji, gura, kituo*

3.20(b) *Behewa, nahodha, ramani, jaa, mashua, gari*

Tamba: Maana ya awali kama inavyodhahirika katika Krapf (1882; 356) ilikuwa ‘kutembea, kusafiri.’ Basi *mtambi* au *mtambaji* alikuwa *mwendao*, *mtembeaji* au *msafiri*. Krapf (keshatajwa) akimnuku Steere aliyekuwa Kasisi msimamizi wa Unguja na alieleza kuwa *tamba* pia ilimaanisha ‘jiringa au jisifu.’ Maana ya ‘tamba’ katika Kiswahili cha kisasa ni mbili: Kwanza, ‘*enda huku na huko kwa kujigamba*’ na pili, *simulia hadithi* (EAEP, 2011:726). Ni kama msimulizi wa hadithi husafirisha hadhira yake katika ‘safari’ ya kihadithi. Haya ni matumizi ya kitamathali yanayohusisha *sitiari*. Pili, leksia husika inatajia dhana iliyo tofauti na mahususi ya *usimulizi wa hadithi*. Basi *usogezi wa maana* umetokea.

Gura [gura]: Maana awali na asili ya leksia *gura* ilikuwa ‘ku-ondoka mahali unapoishi kwenda kwingine, hama’ (Steere, 1870:280; Kineene, 2005:236). Leksia hii imedumisha maana hii hii katika kisasa (Taz. TUKI 2013:135). Mwishoni mwa karne ya 20 hasa nchi Tanzania, imebadilika na kupata maana ya ‘kujiondoa katika mamlaka.’ Hapa leksia inabeba hisia za kisiasa kwa kuwa anayegura wadhifa wake hulazimika kufanya hivyo anapokosa usaidizi kutoka kwa uongozi au anapofanya kosa fulani. Mbinu kuu ya mabadiliko iliyohusika ni *ufinyizi wa maana*.

Kituo [kituo]: Leksia *kituo* imetokana na kitenzi -*tua* –chenye maana ya weka *kitu chini* k.v. *mzigo kutoka begani au kichwani, fika chini kutoka angani*. Awali ‘*kituo*’ palikuwa *mahali pa kupumzika kwa muda kwa watu wanaosafiri, ago au kambi*. Katika kisasa hutajia *mahali maalum pa kuteremshia au kupakia abiria au mizigo; stesheni*. Hali kadhalika, katika sarufi, *kituo* ni ‘alama ya uakifishaji inayoashiria kufika mwishoni mwa sentensi (.). Pia nukta au kitone. Alama hii hudokeza kuwa msomaji anafaa apumzike kwa ufupi palipo na alama husika. Huu ni *upanuzi wa maana*.

Nahodha [nahoða]: Kulingana na Krumm (1940:114), leksia *nahodha* ilitokana na kuunganisha *mizizi nā* (meli) + *hodha* (bwana, mwenye). Maana ya awali ni ‘mtu anayemiliki chombo cha baharini aliyewaachia watu wenyewe ujuzi wa kuendesha chombo hicho’ Haikuwa lazima awe mmoja wa waendeshaji. Maana ilibadilika kutoka *mmiliki* wa chombo na hatimaye ikawa ‘mkuu au kiongozi wa chombo cha baharini, anayewaongoza wanaofanya kazi wengine.’ Hussein (2016:347) anaeleza kuwa katika Kiarabu cha kisasa linamaanisha ‘mwenye kusimama, msimamaji; mfanyakazi mkakamavu katika kazi. Tukizingatia Kiswahili cha kisasa, leksia ‘nahodha’ hutumiwa kisitiari kuwakilisha *kiongozi, msimamizi, kocha ~ wa timu, ~ wa merikebu, ~ wa klabu, ~ wa chama cha kisasa*. Hapa dhana ya ‘uongozi’ ndiyo *ilihamisha* katika mawanda mengineyo. Pia maana *imekuwa ya jumla*.

Ramani [ramani]: Maana ya awali ya *ramani* ilikuwa *kijitabu kilichotumiwa na mabaharia kikiwa na michoro mbalimbali ya njia wanazokusudia kutumia katika usafiri wao* (Krumm, 1940:116). Krumm anatoa etimolojia ya ramani kuwa: *rāh nāmağ* yaani *rāh* (njia) na *nāmağ* (kitabu). Katika ‘ramani’ kulikuwa na mikusanyo ya michoro ya safari za baharini pamoja na majina ya mahali pa kutia nanga mionganoni mwa habari nyingine. Katika Kiswahili cha kisasa, ramani huwa na maana pana: *michoro ya jengo au sehemu ya nchi kwenye karatasi inayowakilisha*

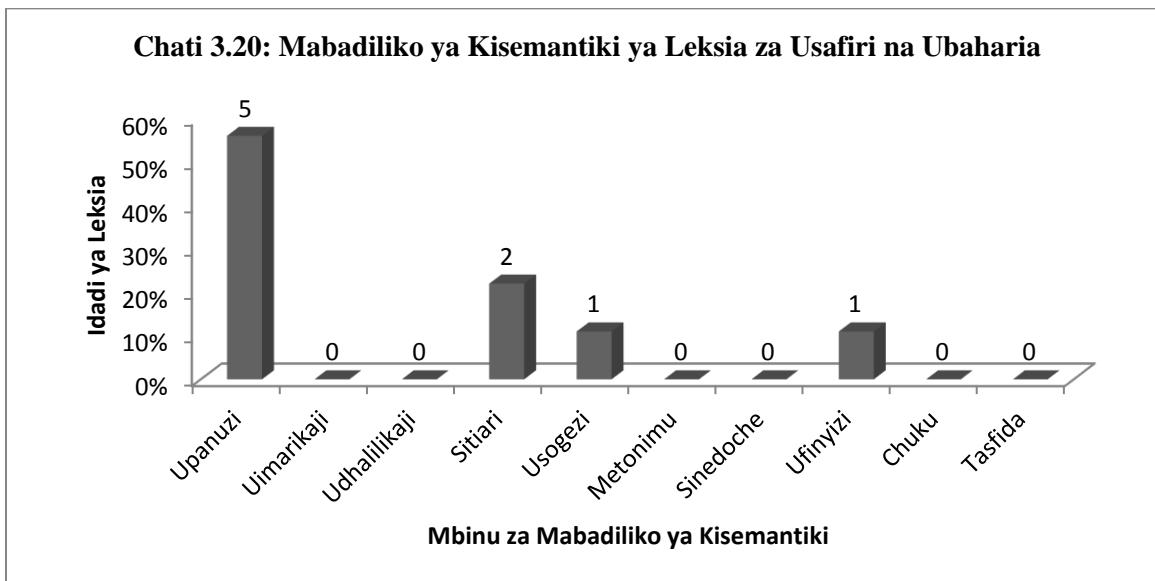
namna kitu kilivyo, plani ya kitu. Maana nyingine ni *picha au taswira. Aliwapa ~ ya mambo.* Mbinu ya mabadiliko iliyohusika ilikuwa ya *upanuzi wa maana.*

Jaa [jaa]: Maana ya awali ya jaa ilikuwa *mahali*. Pia leksia *jaa* ilitumia na mabaharia kuelezea upande wa kaskazini kulingana na dira maalum ya wanabaharia. Maana nyingine na ambayo hutumika hadi leo ni *mahali maalum pa kutupa taka, chungu cha taka, jalala* (TUKI, 2013:166). *Mazibala* katika kikale. Kuna methali inayosema kuwa *ukubwa ni jaa*. Katika kisasa leksia hii imepata maana nyingine. Leksia *ki-jalala* (udogo wa jaa) hutumiwa katika wanda la tarakilishi kutajia *elementi ya kiolesura cha mtumiaji kwenye windo ambapo kazi iliyofutwa hugubikwa yaani recycle bin* (Moraa, 2012:42). Mbinu iliyohusika katika mabadiliko ni *semantiki panuzi*.

Mashua [majua]: Neno lenye asili ya Kihindi ‘machuvo’ lenye maana ya chombo cha majini kilichotengenezwa kwa mbao kinachoendeshwa kwa makasia, tanga au mashine na kupakia watu au mizigo. Neno hili lilitokana na mashina ya Kisanskriti ‘*matsa*’ yaani *samaki* na ‘*vah*’ yaani *kubeba* (Krumm, 1940). Awali kilikuwa chombo cha kubeba samaki. Katika kisasa mashua huwa chombo chochote kidogo cha majini cha kubeba aina yoyote ya shehena; watu na mzigo. Maana imekuwa ya jumla.

Gari [gari]: Maana ya awali ni *chombo chenye magurudumu cha kusukumwa kwa mikono, mkokoteni* (Burt, 1910:175). Krapf (1882:81) anaeleza asili ya ‘magari’ ilikuwa India. Kutokana na maendeleo ya kiteknolojia, maana ya magari imepanuka. Hivi leo, *gari* huwa na maana jumli: motokaa, gari- moshi, tingatinga, lori na mkokoteni. (Massamba, 1988:137; Mwaro, 2000:108). Maana ya leksia hii *imepanuka na kuwa ya ujumla*.

Kati ya leksia tisa zilizochanganuliwa katika kumbo la leksia za usafiri na ubaharia, tano (55%) zimehusisha mbinu ya mabadiliko zaidi ya moja. Hii hapa ni chati-mhimili inayoonyesha mabadiliko ya leksia zilizochanganuliwa:

Mbinu kuu za mabadiliko ni upanuzi wa maana na sitiari. Leksia nyingi zimedumisha maana za awali katika kipindi kilichotafitiwa.

3.2.17 Mseto wa Vitendo

Katika sehemu hii vitenzi ishirini na vinne vimechanganuliwa.

- 3.21(a) *Saga, nyonya, kereketa, papura, andika, ringa, tanua, kimya, ania/wania, tata, tema, atu/atuwa, nawa, foka, baka, bagua,*
 3.21(b) *Husudu, amba, jukumu, ghairi*

Saga [saga]: Kitenzi ‘saga’ kilikuwa na maana ya ku-pondaponda kitu hadi kiwe mfano wa ungaunga, sababisha kitu kishe polepole kwa kukisugua na kingine (Krapf, 1882:320). Awali

Waswahili walisaga nafaka kwa *mawe ya kusagia*. Jiwe kubwa la chini liliitwa *mama* na dogo la juu likiitwa *mwana* (Johnson, 1939:406). Katika mwisho wa karne ya ishirini, kitenzi –saga kilianza kutumika kama tasfida ya ‘kitendo cha kufanya ngono kati ya wanawake wawili kwa kugusanisha uke wao ili kujifurahisha’ (Mdee n.w, 2011:443). Msagaji basi ni mwanamke anayejamiiiana na mwanamke mwengine. Labda kuna mshabaha wa jinsi matendo hayo mawili hufanyika. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana kisitiari, udhalilikaji na tasfida*.

Nyonya [ɲɔŋa]: Maana msingi na awali ni *tendo la kuvuta kiowevu kwa mdomo au kwa kutumia mrija; amwisha* (Kiamu) kama afanyavyo mtoto mdogo. Leksia imebadilika na wakati kuwakilisha ‘tabia ya kuishi kwa kutegemea mwengine bila kufanya kazi’ (King’ei, 1999:153, TUKI, 2013:437). Tabia hii inalinganishwa na hali ya ukupe, unyonyaji na utegemezi. Tabia ya utegemezi hulinganishwa na tabia ya mtoto kumtegemea mamake bila kufanya kazi. Maana ya pili imetokana na *upauzi wa maana kisitiari*.

Kereketa: [kereketa]: Maana ya awali ya ‘kereketa’ ni *patwa na mwasho kooni au kinywani kama ifanyavyo tumbako kwa pua au mdomo, au mchanga unapoingia kwa macho* (Steere, 1870:170; Krapf, 1882:134; Burt, 1910:184). Katika kisasa leksia hii imetwika maana za ziada yaani, *jambo la kuudhi, tetea jambo fulani kwa dhati baada ya kuchukua misimamo mkali k.v. wakereketwa wa haki za wanawake*. Mabadiliko ya leksia yametiwa kasi na wanaharakati wa mashirika yasiyo ya kiserikali ya kutetea haki za wanajamii ambapo walipewa lakabu ‘wakereketwa’ na watetezi wa haki za binadamu. Uteuzi wa leksia hii unakusudia kutia chuku na kusawiri misimamo sugu isiyotetereka. Leksia *kereketa* isikanganywe na *keketa*. Maana awali ya *keketa* ilikuwa *tafunu kitu kwa meno, kata kitu kigumu kwa kutumia kisu butu* (Johnson, 1939:182). Leo hii *keketa* humaanisha; *tafunu kitu, kuumwa na tumbo sana, kata kitu kigumu kwa kutumia kisu butu, tahiri*

mwanawake (BAKITA, 2015:393). Maana inayopewa kipaumbele na watereketwa wafeministi ni *tendo la kutahiri mwanawake*. Uteuzi wa leksia hii unanuia kupiga chuku ukatili unaotendewa waathiriwa. Ni kana kwamba wanatahiriwa kwa msumeno au meno. Basi mabadiliko ya kisemantiki yanayohusika kwa vitate hivyo viwili ni ya upigaji *chuku* na ulinganisho wa *kisitiari*.

Papura [papura]: Maana ya awali wa *papura* ilikuwa *rарua* (kwa makucha), *kwaruza*, *kuna kwa nguvu*, *babua* (Steere, 1870:368; Krapf, 1882:297). *Chui alim~ mtu kucha, mwiba umem~*. Katika kisasa kitenzi hiki kimepata maana ya ziada; *tukana au komoa mtu aghalabu mbele ya watu wengi* (BAKITA, 2015:842). Matumizi yake ni ya kitamathali kusawiri hali ya mtu ‘kurarua’ au ‘kutoboa mashimo’ katika tabia ya mtu mwingine kwa kusudi ya kumvunja heshima yake. Mbinu kuu ya mabadiliko ya maana ni *sitiari*, *chuku* na *udhalilikaji*.

Bagua: Maana asili ya leksia hii ilikuwa ‘kutenga kitu na kukiweka mbali na kingine’ Krapf (1882:19) anatoa mifano ifuatayo:

...*kubagua* *mtama na mahindi na kuweka mbalimbali*
Tubague gnombe zetu = *Let us arrange our cattle, every one on his own.*

Tukichunguza mifano hii, leksia *bagua* ina maana chanya ya ‘kuweka kitu kando na kitu kingine kulingana na aina.’ Kwa sababu za kihistoria na tajriba za watu wa Afrika Mashariki hususan biashara ya utumwa, ukoloni na kutengwa watu kwa misingi ya rangi, tabaka, kabilia, jinsi, kiwango cha elimu na kadhalika leksia *bagua* imepata maana hasi zaidi. Kitenzi *bagua* kinapotajwa tu, maana hasi ndiyo inafasiliwa mara moja na kupewa uzito. Kamusi ya EAEP (2011:31) imeorodhesha maana zote mbili: *Kwanza* *tenga kitu na kingine* na pili, *tenga kwa maonevu kwa mfano kwa kutumia misingi ya kidini*. Ni wazi kuwa fasili ya pili ina maana yenye ‘uadui’ wa aina fulani kuliko ilivyokuwa awali. Kulingana na Semantiki Tambuzi, maana ya

pembeni imepishana nafasi (kwa uzito) na maana-msingi (maana ya awali). Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa upanuzi na *udhalilikaji wa maana*.

Andika [andika]: Maana ya awali ilikuwa *kuweka kitu (chochote) juu ya kingine, kandika*. Inapatikana katika Krapf (1882:11) anayetoa mifano ya kauli zifuatazo: *Ku-andika udongo* (kuweka udongo kwa ukutani), *ku-andika meza* (tayarisha chakula mezani), *ku-andika dawa kidondani* (kupaka kidonda dawa) na *ku-andika waraka* (fanya alama juu ya karatasi). Kutokana mifano hii, ni bayana kuwa neno ‘*andika*’ lilikuwa na maana pana kuliko liliyvo katika karne ya Ishirini na Moja na pengine lilikuwa kisawe cha *kandika*. Mojawapo ya nahau iliyosalia kuhusu kuandika ni ~ *meza* (anda chakula mezani). Katika kisasa *kuandika* ni *kufanya alama juu ya karatasi* (TUKI, 2013:15). Kauli za ‘*kuandika dawa*’ na ‘*kuandika udongo*’ zimedidimia kwa wazungumzaji wengi wa Kiswahili cha Karne ya Ishirini na Moja. Kitensi ‘*andika*’ pia kinatumiwa kama kisawe cha ‘ajiri kazi.’ Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa ya *ufinyizi wa maana na sitiari*.

Ringa [ringa]: Maana iliyotolewa na Krapf (1882: 316) inahusiana na tabia hasa ya vijana *kupenda kutembea tembea hapa na pale bila kufanya kazi, kupenda kuzurura tu, kupenda anasa na kutopenda kazi* kama vile kulima. Katika kisasa leksia *ku-ringa* ni ‘*ku-tia madaha wakati wa kufanya jambo k.m. wakati anatembea au wa kucheza ngoma, jiona bora kuliko wengine au kuwa na kiburi*’ (TUKI, 2013:480). Katika Kiswahili cha kisasa maana *imepanuka kisitiari* na *kudhalilika zaidi*.

Tata [tata]: Leksia *tata* na *utata* ilitokana na mzizi {tat-} wenye maana ya ‘ingia mafundo kama vile uzi (Krapf, 1882:362; Burt, 1910: 232). Ikiwa nyuzi zimeshikamana kwa namna ambayo ni vigumu kuzitenganisha basi inasemekana zimeingia utata. Leksia hii ilipanuka kimaana na kuwa ‘hali inayosumbua katika kuelewa (EAEP, 2011:735). Pia, katika taaluma ya Isimu, leksia –*tata*

imepata maana maalum na hutumika kuelezea *hali ya kipashio cha kisarufi kama neno, kirai, kishazi na hata sentensi kuwa na maana zaidi ya moja*. Kuna utata wa kimuundo na utata wa kimsamiati (kileksika). Utata wa kimuundo ukitokana na muundo wa vipashio na kuzua maana zaidi ya moja. Kwa mfano sentensi *Mama Kinya, Makena na Munene hupenda samaki* ina wahusika watatu au mmoja. Utata wa kileksia husababishwa na leksia polisemia. Kwa mfano, alimwona kaa, ambapo neno kaa linaweza kuwa na maana ya ‘aina mnyama wa porini au aina ya mnyama wa majini.’ Kwa hivyo *maana imepanuka maana kisitiari*.

Tanua [tanua]: Maana ya awali ilikuwa ‘kuvuta huku na huku ili kuongeza nafasi k.v. kuweka miguu kando kando kama mtu anayejifungua (Krapf, 1882:360; Burt, 1910:232). Katika kisasa maana ya leksia imekuwa ya jumla, ‘kuongeza ukubwa wa kitu.’ Aidha, imepanuka kitamathali kuleta maana ya ‘kujigamba, kujitapa.’ Mtu anayejitanua huwa na sifa za kujigamba na kujiongezea sifa ambazo pengine hana. Nahau *tanua kifua*. Leksia *imepanuka kimaana kisitiari*.

Tema [tema]: Maana asili ya kitenzi hiki ilikuwa ‘kukata sehemu ya kitu kama vile mti au sehemu ya mwili, kuangusha miti’ (Krapf, 1882: 366). Leksia hii ingali inatumika katika lugha za Kibantu za kisabaki. Pia ingali inatumika katika lugha za Kimeru, Kikuyu na Kikamba. Masalia ya leksia yenye we inapatikana katika msemo ~ona cha **mtema** kuni. Kisitiari maana ilisogea kutajia kitendo cha ‘kutoa kitu mdomoni kwa kukisukuma nje kwa ulimi.’ Hii ndiyo maana tu ya ‘tema’ iliyoordheshwa katika TUKI (2013:554). Maana nydingine ya kisitiari ni ‘kuondoa mtu kwa orodha au kwa chama.’ *Kocha ametem~ Juma kikosini*. Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Kimya [kimja]: Katika miaka ya 1900 sehemu za Kilwa, leksia *kimya* ilimaanisha ‘siri’ (Krumm, 1940). Katika Kiswahili cha sasa lina maana ya *hali ya kutokuwepo kwa sauti, -siopenda kusema sana, tulia au nyamaza*. Mbinu ya mabadiliko ya maana ilikuwa ya *upanuzi wa maana*.

Atua/atuwa: Maana ya awali ya *atua* ilikuwa ‘pasua’ kama katika kauli ~ *kuni*. Kikale *atula* au *atura*, maumbo ambayo yangali yanapatikana katika lugha mbalimbali za Kibantu kwa maana hiyo hiyo kama vile *atua* (Kikamba), *atura/atula* (Kimeru, Kikuyu). Katika lugha ya kitamathali humaanisha ‘haribu, vunja moyo au shtua.’ Useni wa Muyaka bin Haji ‘Mpiga mai makanda ni kutaka kuyatua (kujiharibu, kujidhuru) katika Hichens (1972:157). Pia katika ubeti wa 17, *Al Inkishafi ...mai alotaka akayatuwa*. Katika Kiswahili cha kisasa humaanisha ‘shtua aghalabu baada ya kupata habari za kutisha’ (TUKI, 2013:21; Maanga, 1997:10). Hapa mbinu ya mabadiliko ya maana ni *upanuzi wa maana kisitiari*.

Ania/wania: Kulingana na Steere (1870:184) na Krapf (1882:13) maana ya *ania* ilikuwa:

Kusudia, azimu au azimia, yakinia, nia au nuia katika akili yako.

Katika Kiswahili cha karne ya ishirini na moja, (*w*)*ania* huwa na maana ya ziada: *Shindana ili kupata ushindi katika mchezo au kupata nafasi katika kazi ambayo wengi waitaka, gombea* (King’ei 2000:183; TUKI, 2013:631). Kwa mfano katika kauli: *Timu ya Gor Mahia itawania (gombea) kikombe cha klabu bingwa*. Leksia *imepanuka kimaana*.

Baka [baka]: Maana ya awali ya ‘baka’ ni *doa au alama iliyo juu ya kitu au mnyama, shika kitu kwa nguvu au ghafla, bamba*. Katika Krapf (1882:20), *bakata* ni tendo la ‘kushika kitu kwa mikono na kukibebea mbele yako’ Maana hizi zote zinatumika hadi leo hii. Hata hivyo kitenzi (*ku)baka* (shika) kimepata maana iliyo bayana zaidi yaani ‘ingilia au shurutisha mtu kufanya ngono bila ridhaa yake’ (BAKITA, 2015:59). Hutumiwa kitasfida kama njia ya kufunika aibu zinazoambatanishwa na tukio la kunajisiwa. Ni mwiko kueleza tukio hili kinagaubaga hasa mbele ya watoto. Mbinu za mabadiliko ya kisemantiki ni *sitiari, udhalilikaji wa maana na tasfida*.

Foka [fɔka]: Maana ya awali ya ‘foka’ ni *maji au pombe kuchemka kwa na kutoa mapovu hadi kumwagika, maji kutoka kwa nguvu kama vile kupidia kwa tundu, bubujika.* Leksia hii imepata maana ya ziada katika kisasa yaani, *sema kwa harakaharaka na mwa hasira, sema kwa ukali.* Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *upanuzi wa maana kisitiari na udhalilikaji.*

Nawa: Maana ya awali na ya kimsingi ya nawa ni *safisha kwa maji viungo vya mwili kama vile uso, mikono na miguu ili iwe safi* (Krapf, 1882:274). Wakati mtu anasafisha mwili mzima, leksia ‘oga’ hupendelewa. Katika kisasa, hasa katika sajili ya mpira, ‘nawa’ imepata maana ya ziada ambapo hutumia kuwakilisha dhana ya ‘kosa la kushika au kugusa mpira kwa mkono kwa mchezaji ambaye si mlinda goli.’ Kosa hili huadhibiwa kwa wapinzani kupewa nafasi ya kupiga kiki kuelekeza upande wa timu kosaji. Mguso wa sehemu moja tu (mkono) ndiyo umeharamisha. Basi maana ya leksia mpya *imepanuka kimaana na kudhalilika* kidogo.

-amba: Maana awali ya kitenzi ‘amba’ ilikuwa *sema* kwa mfano, katika Hamziyya ubeti 29, Kineene, 2005:128). Krapf (1882:08) anaeleza kuwa leksia hii ilikuwa na maana mbaya ya ‘sengenya au teta’ na maana chanya yaani ‘sema.’ Krapf (keshatajwa) anasema katika Kanika ilitumika kwa maana zote mbili. Zingatia ubeti 16 wa *Al Inkishafi* (Hichens, 1972:58):

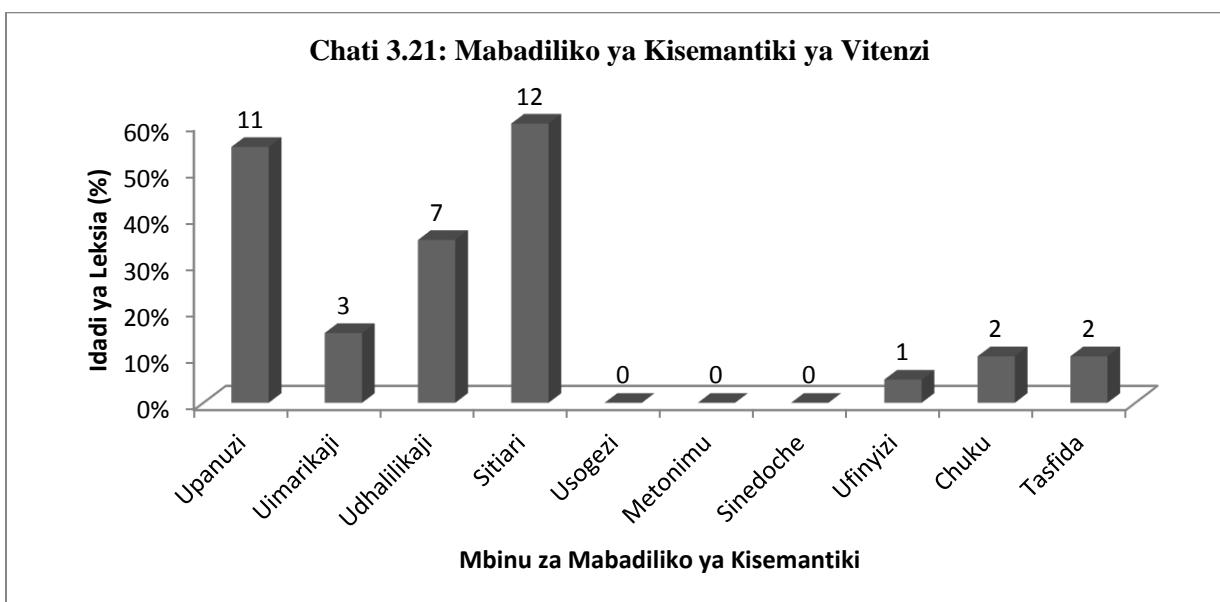
Au enga meto limetukapo
wakati wa yuwa lilinganapo
mwenye nyota **hwamba**, “Ni mai yapo?” (husema)
kayakimbilia akayatwaye

Katika ubeti huu uliondikwa kwa Kiamu leksia *amba* ina maana chanya. Katika kisasa -amba imesalia katika leksia kama vile *wambaje* (wasemaje?) na huwa na maana chanya na hutumika katika salamu. Mbinu kuu ya mabadiliko ilikuwa *kuimarika kwa maana*.

Husudu [husudu]: Maana ya awali ya leksia ‘husudu’ iliyotumiwa katika karne ya 19 ilikuwa *fanyia watu maovu, chukia, hini, fitini watu, onea kijicho, uhasidi* (Steere, 1870:175,182; Krapf, 1882:104). Katika Kiswahili cha karne ya 21 leksia hii imepata maana ya ziada ambayo ina maana kinyume, yaani *penda mno* (TUKI, 2013:158). Mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *kuimarika kwa maana*.

Jukumu [jukumu]: Maana ya awali ya iliyoorodheshwa na Krapf, 1882:129) ni ‘shehena au mizigo inayomilikiwa na watu fulani.’ Johnson (1939:160) anasema jukumu ni ‘wajibu, bima au ghamama ya mfanyibiashara.’ Naye Massamba (1988:140) anasema maana awali ilikuwa; ‘*mtu kujichukulia madaraka yasiyo yake na kwa jambo asiloliweza, madaraka ya shari*. Maana ya ‘jukumu’ iliyoshamiri katika Kiswahili cha Karne ya Ishirini na moja ni: *kutekeleza wajibu wa sharti, faradhi*. Maana zote zilizoorodheshwa katika Krapf (keshatajwa) zimetoweka. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *kuimarika kwa maana*.

Kati ya leksia ishirini zilizochanganuliwa katika sehemu hii, leksia kumi na sita (80%) zinahusisha mbinu ya mabadiliko zaidi ya moja. Hii hapa ni chati-mhimili inatochorea picha kamili:

Imebainika katika 3.1 kuwa mbinu kuu ya mabadiliko ya kisemantiki katika vitenzi ni sitiari na upanuzi wa maana. Pia, mbinu za udhalilikaji na chuku zimeimarika katika kumbo hili. Inaonekana kuwa vitenzi hutekeleza wajibu mkubwa katika udhalilishaji na upigaji chuku mambo kwa sababu ya uwezo wake mkuu wa kuibua hisia hasi au kali kwa watumiaji wake.

3.2.18 Mseto wa Vivumishi

Katika kumbo hili leksia zifuatazo zimechananuliwa:

3.22(a) *-ovu, shupavu, gumu, -kali, sugu, tupu*

3.22 (b) *Ari, maridadi, staarabu, hayati*

Gumu: Maana asilia ya gumu ni ‘sioweza kuvunjika au kukatika kwa urahisi, -enye si laini au –ororo’ kutokana na mzizi wa mame-bantu *{gom} wenye maana ya ‘kuwa kavu’ (Polome, 1967:78). Pia *-komu* (Kigiryama na Kichonyi). Katika kisasa leksia imepanuka ikapata maana zifuatazo za ziada:

- (i) –sio epesi kueleweka au kufanyika: *Mtihani m-gumu*
- (ii) –siokuwa na woga, shujaa, shupavu: *Ana roho ngumu*.
- (iii) bahili, mnyimi

Mbinu ya mabadiliko iliyohusika ilikuwa ya *upanuzi na kudhalilika kwa maana*.

Shupavu [ʃupavu]: Maana awali ya leksia ‘shupavu’ ni *-enye ukaidi au ushindani*. Katika Burt (1910:205) mtu mshupavu ni *aliye mjinga, anayejitenga na wengine, muasi*. Hili pia inadhihirika katika shairi la Mwalimu Sikuju (1810- 1889) katika Chiraghdi (1987:66):

Uwate *ushupavu*, Muyaka hali mjinga

Kwali-na jitu Mjomvu, hakumshinda kutunga

Na mkilifi mkavu, aliko bwana malenga

Wote aliwaviringa, Bwana Tela amepata

Katika kisasa, *shupavu* hutumika kwa maana ya ‘mtu mshindani, mbishi, kaidi.’ Hali kadhalika hutumiwa kutajia sifa za *uhodari* na –*enye ugumu au kavu* (TUKI, 2013:510). Hata hivyo dhana ya ‘ujinga’ iliyodokezwa katika Burt (keshatajwa) imedidimia. Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ilikuwa ya *kuimarika kwa maana*.

-(b)ovu [(b)ɔvu]: Ni mzizi wa vivumishi vya sifa -ovu na –bovu. Maumbo haya yalitokana na neno **wovu* lenye maana ya ‘ku-**oza** kwa kitu’ (Burt, 1910:210; Polome, 1967:73; Nurse & Hinnebusch (1993:136). Pia *bɔla* (Kikongo) na *ɔl(r)a* au *bɔra* (Kimeru) zenye maana hiyo hiyo. Mifanyiko ya kimofofolojia ndiyo ilizalisha tofauti zinazodhihirika. Hatimaye kila umbo lilipata maana endefu iliyio mahususi licha ya kukaribiana. Katika kisasa -*ovu* huwa na maana –*enye ubaya, -siyopendeza, hasi, dhaifu* huku umbo –*bovu* likimaanisha –*siopendeza, -sioweza kutumika, iliyoza* (Mdee n.w, 2011: 407; TUKI, 2013:444), *mambo ma-~, kiti ki-~*. Katika Kiswahili cha kisasa leksia hii huwa na maana ya dhambi, makosa, fisadi au kukosa maadili.’ Mtu mwovu ni mtu aliyeoza tabia na maadili kulingana na mizani ya jamii husika. Mbinu iliyohusika katika madabiliko haya ni ya *usogez i wa maana kisitiari*.

Kali: Leksia yenye maana ya –*enye ncha iliyochongoka, -enye kukata sana, -enye kuwashaa sana. -enye kusisimua sana mwili (kama ifanyavyo baridi) na -siokuwa na woga wala huruma* (kama alivyo simba). Katika kisasa leksia –kali imepata maana ya ziada yaani, –*enye kuvutia, -zuri, -enye kufurahisha watu*: Mchezaji *mkali*. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki ni *sitiari* na *uimarikaji wa maana*.

-sugu: Maana ya awali ya ‘usugu,’ kutokana na kitenzi ‘kusugua’ ni ugumu wa ngozi utokanao na msuguano baina ya viungo. Pia usugu hutokana na vidole kusuguana na viatu. Krapf (1882:347) anasema ‘sugu’ ni mahali pagumu. Katika kisasa leksia hii imepata maana za ziada: *tabia ya ukaidi, -sioweza kuondolewa kwa urahisi. -enye kustahimili, -kutosikia adhabu au dawa, isiyobadilika kwa urahisi.* Msimamo ~, imani ~ ugonjwa ~. Hapa, maana ya leksia *imekuwa ya jumla*. Pia inatumiwa kama *kisitiari*

Tupu: Maana ya awali ya ‘tupu’ ni *-siyo na kitu ndani, bila kuvalaa chochote, uchi* (Burt, 1910:239). Katika Kiswahili cha kisasa, leksia *tupu* imepata maana ya ziada. Hutumiwa kama tasfida ya *kiungo cha binadamu; kuma, mboo na mkundu kinachotumiwa kunyea na kukojoa* (TUKI, 2013:415). Mabadiliko ya kisemantiki yaliyohusika ni *upanuzi wa maana, udhalilikaji na tasfida.*

Ari [ari]: Maana ya awali ya *ari* ilikuwa *jambo linaloleta aibu, fedheha tahayari au soni* (Steere, 1870:250; Krapf, 1882:13). Katika Kiswahili cha karne ya 21, ‘ari’ ni *hamu ya kutaka kukamilisha jambo na kutokubali kushindwa, nia, kusudio* (TUKI, 2013:18). Maana iliyotajwa katika Krapf (keshatajwa) ilikuwa hasi inapolinganishwa na maana ya kisasa ambayo ni chanya. Mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki iliyohusika ni *kuimarika kwa maana.*

Maridadi: Pia malidadi. Katika kisasa lina maana ya *-enye kupendeza macho,-safi na – iliyopambwa.* Maana asili ilikuwa *-enye kubarikiwa na mali.* Krumm (1940:118) anaeleza kuwa leksia ‘maridadi’ imetokana na mashina ya Kiajemi *mali* (Pia *mali* kwa Kiswahili) na *dad* (-pa, tunu au zawadi). Bila shaka waliokuwa wamebarikiwa na mali walikuwa na uwezo wa kujinunulia nguo nzuri na vipodozi mbalimbali walikinganishwa na wasio na mali. Kulingana na Burt (1910:63), leksia hii inamaanisha *-enye kuvalaa mavazi ya kupendaza.* Inaonekana kuwa dhana ya

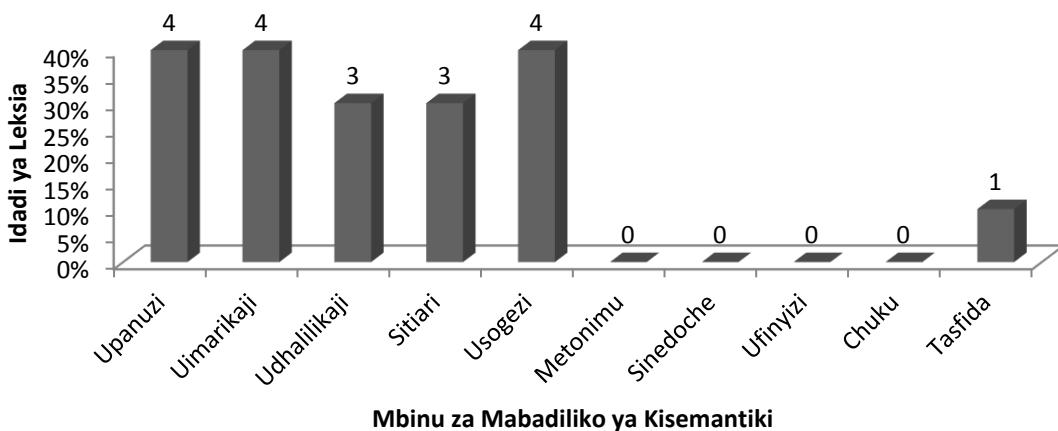
‘kuwepo kwa mali’ imedidimia. Dhana iliyosalia ni ‘–enye kupendeza macho.’ Mbinu ya mabadiliko ya maana iliyohusika ni *usogezi wa maana*.

Staarabu: Maana ya awali *ilikuwa kuwa na vitendo, tabia na mienendo inayofanana na ya Warabu, jifanya kuwa Mwarabu kitabia.* Maana ya leksia hii inakisi kipindi ambacho Waarabu walitawala pwani ya Afrika Mashariki na kueneza dini na utamaduni wao. Tabia iliyokuwa kinyume chao, ilichukuliwa kuwa ya kishenzi. Wenyeji wengi walijitahidi kusilimu na kutenda kama walivyofanya Waarabu. Maana ya kisasa ni kuwa na tabia njema inayokubalika katika jamii husika. Kwa sasa, maana ya leksia husika *imeimarika* na haina uhusiano na leksia asilia. Leksia ilisogea kutoka dhana ya *uarabu*’ hadi *tabia njema*.

Hayati [hajati]: Maana asilia ya *hayati* (hiyati) ni *uhai au yu hai* (Chiraghdin, 1987:02). Leksia yenewe ina asili katika Kiarabu. Katika kisasa huwa na maana ya *marehemu* (TUKI, 2013:148). Hutumiwa kama jina au kitangulizi cha marehemu aliyekuwa maarufu kwa mfano; ~ Mzee Jomo Kenyatta na ~ Sheikh Nabhany. Awali ilihu shwa na *uhai* lakini kwa sasa hutumika kwa *wafu*. Hapa maana ya leksia *imesogea* na *kudhalilika kimaana*.

Kati ya leksia kumi zilizochanganuliwa, nane zinazowakilisha asilimia 80% zimehusisha mbinu ya mabadiliko ya kisemantiki zaidi ya moja. Muhtasari wa mabadiliko yaliyojiteza katika kumbo yameonyeshwa katika chati ifuatayo:

Chati 3.22: Mabadiliko ya Kisemantiki ya Vivumishi teule

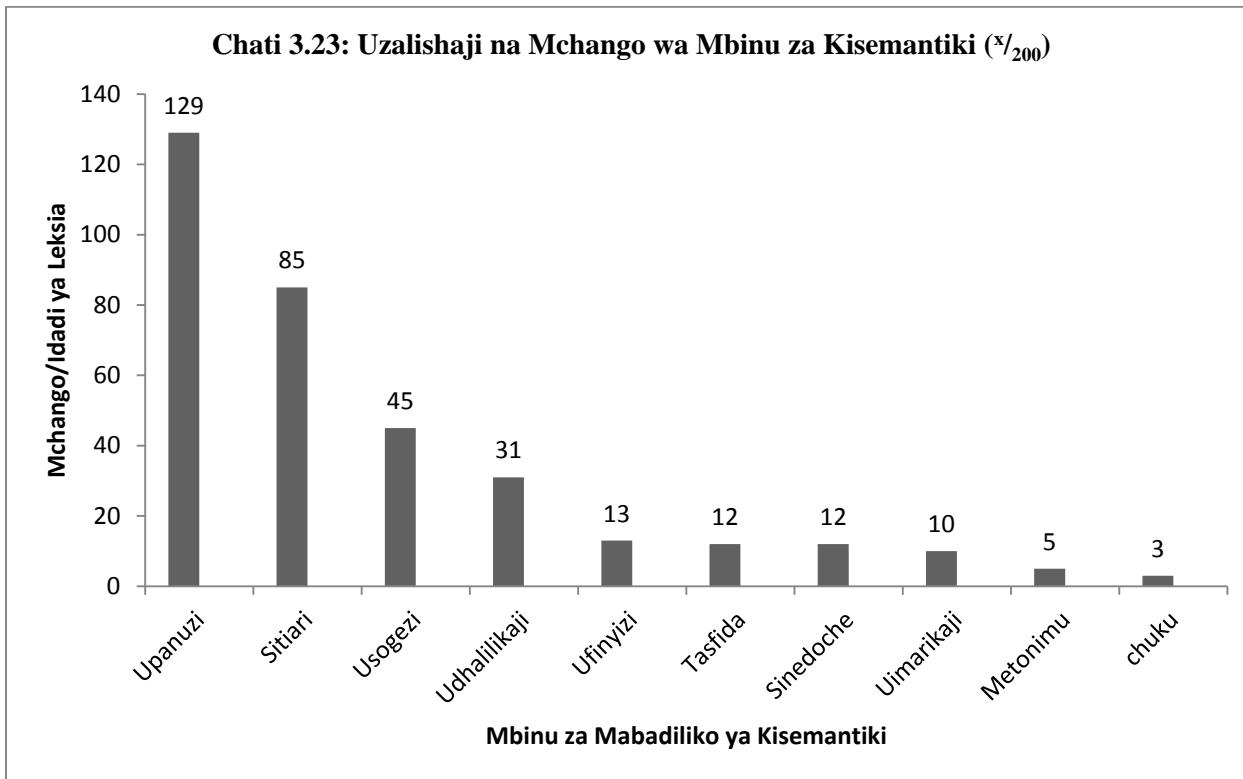
Imebainika kuwa mbinu kuu za mabadiliko ya maana ya vivumishi ni upanuzi wa maana, uimarikaji, usogezi, udhalilikaji na sitiari. Mbinu zilizochukua nafasi ndogo ni metonimu, sinedoche, ufinyizi, chuku na tasfida.

Katika sura hii, jumla ya leksia mia mbili (**200**) zimechananuliwa chini ya makumbo ishirini na matatu. Pia mbinu mbalimbali za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika kubadilisha leksia zilizoteuliwa zikabainishwa. Matokeo ya uchanganuzi wa leksia mia mbili zilizochanganuliwa, yanadhihirisha kuwa mbinu za mabadiliko ya kisemantiki hazina uzito sawa katika kubadilisha maana za leksia. Ili kupata athari ya kila mbinu ya kisemantiki, tumekita tarakimu kwenye fomulya:

$$\frac{X}{200} \times 100 = y \%$$

Hapa, X inawakilisha idadi ya leksia katika mbinu fulani ya mabadiliko ya kisemantiki na y, asilimia. Kwa mfano, kati ya leksia **200** zilizochanganuliwa, ni leksia **129** (x) ambazo upeo wao wa maana ulikuwa umepanuka. Basi, $(^{129}/200 \times 100 = 65\%)$. Aidha, kati ya leksia **200** zilizochanganuliwa, ni leksia **03** ndizo zilidhihirisha mabadiliko kupitia mbinu ya chuku. Basi. $(^{03}/200 \times 100 = 1\%)$. Kwa kuwa leksia nyingi zimebadilika zaidi ya mara moja, asilimia

iliyoonyeshwa hapa ni idadi ya leksia zilizoathiriwa na mbinu husika mionganoni mwa leksia mia mbili zilizochanganuliwa. Hii hapa ni chati inayotoa taswira kamili kuhusu mchango na uzalishaji wa kila mbinu ya kisemantiki kulingana na leksia zilizochanganuliwa:

Kutokana na chati 3.23, inadhihika wazi kuwa mbinu zalishi zaidi ni upanuzi wa maana iliusika katika mabadiliko ya asilimia 65% ya jumla ya leksia. Ilifuatwa na mbinu ya sitiari (43%), usogezi wa maana (23%), udhalilikaji (15%), ufinyizi (07%), tasfida (06%), sinedoche (06%), uimarikaji (05%), metonimu (03%) na chuku (01%). Asilimia 58% ya leksia zilizochanganuliwa zilihusisha zaidi ya mbinu moja ya mabadiliko. inayoonyesha kwa muhtasari:

Kama tulivyokwisha kusema, kuna mbinu za mabadiliko ya kisemantiki ambazo zilidhahirika kuwa nguvu nyingi katika makumbo maalum. Kwa mfano, asilimia 83% ya leksia vitu vitokavyo kwa mwili na asilimia 50% ya leksia zinazohusiana na uzazi zimehusisha mbinu ya tasfida kwa

sababu za kisaikolojia na kitamaduni. Aidha, asilimia 33.3% ya leksia za kibashara zilizochanganuliwa zimedhoofika. Hali hii imetokana na historia ndefu ya udhalimu wa kibashara katika Afrika Mashariki iliyosawiriwa katika §3.2.13 na §4.2.2.

Kwa ujumla, takribani ‘mabadiliko’ 345 yalirekodiwa katika uchanganuzi wa leksia 200 na kuhesabiwa kwa fomyula; $\frac{x}{345} \times 100$. Basi mchango wa jumla wa mbinu za mabadiliko ya kisemantiki ulikuwa ufuatao: Upanuzi (37%), sitiari (25%), usogezi wa maana (13%), udhalilikaji (09%), ufinyizi (04%), sinedoche (04%), tasfida (03%), uimarikaji (03%), metonimu (01%) na chuku (01%).

3.3 Hitimisho

Katika sura hii, takribani leksia mia mbili za lugha ya Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya maana zimechanganuliwa. Leksia mia moja na arobaini, ikiwa ni asilimia 70% zina asili katika Kibantu nazo leksia sitini, ikiwa ni asilimia 30%, zina asili katika kigeni japo mabadiliko yaliyozingatiwa ni ya baada ya leksia husika kuingia katika Kiswahili; si katika lugha kopeshaji. Leksia zilipangwa katika vikoa leksika ishirini na vitatu kulingana na uhusiano wa kimaana. Pia, mbinu na taratibu mahususi ambazo zilizalisha maana mpya zimebainishwa na maelezo yake kuambatishwa kwa kila leksia iliyochanganuliwa. Uchangunuzi umebainisha mifano mahususi ya leksia zilizobadilika katika kipindi kilichotafitiwa. Imebainika kuwa mabadiliko na maendeleo katika jamii ndiyo yamesababisha mabadiliko ya kisemantiki za leksia zinazohusika. Mabadiliko ya maana za leksia yanaambatana moja kwa moja na shughuli na matukio ya kihistoria. Pia, tajriba na maarifa katika utambuzi wa wanajamii yanajenga msingi wa kufasili dhana anuwai katika ulimwengu wao kianalojia. Fauka ya hayo, imebainika kuwa mbinu za mabadiliko ya kisemantiki hazina uzito sawa katika kuathiri maana za leksia. Imebainika kuwa mbinu zalishi zaidi ni upanuzi wa maana

iliyohusika katika kubadilisha asilimia 65% ya leksia zilizochanganuliwa. Ilifuatwa na mbinu ya sitiari (43%), usogezi wa maana (23%), udhalilikaji (15%), ufinyizi (07%), tasfida (06%), sinedoche (06%), uimarikaji (05%), metonimu (03%) na chuku (01%). Kupitia uchanganuzi, tulibaini kuwa asilimia 58% ya leksia zilizochanganuliwa zilihusisha zaidi ya mbinu moja ya mabadiliko. Jumla ya michakato 345 ilirekodiwa wakati wa kuchambua leksia 200. Mchango wa jumla wa mbinu za mabadiliko ya kisemantiki ($\frac{x}{345} \times 100$) ulikuwa upanuzi (37%), sitiari (25%), usogezi wa maana (13%), udhalilikaji (09%), ufinyizi (04%), sinedoche (04%), tasfida (03%), uimarikaji (03%), metonimu (01%) na chuku (01%). Iwapo tutainisha upya mbinu hizi na kuweka pamoja mbinu zote zinazowakilisha dhana na nyingine (sitiari, usogezi, tasfida) chini ya mbinu ya sitiari, basi ‘sitiari’ itakuwa ndiyo mbinu kuu ya mabadiliko ya maana ikiwa na mchango wa jumla wa asilimia 41%.

Kuna mbinu ambazo zilionekana kujikita katika kumbo maalum. Kwa mfano, asilimia 83% ya leksia vitu vitokavyo kwa mwili na asilimia 50% ya leksia zinazohusiana na uzazi zimehusisha mbinu ya *tasfida*. Aidha, asilimia 33.3% ya leksia za kibiashara zilizochanganuliwa *zimedhalilika*. Nazo leksia zote zilizotumia mbinu ya chuku ni vitenzi.

Katika sura hii, imekuwa wazi kuwa leksia za Kiswahili zimebadilika si haba kupitia mbinu anuwai. Katika sura inayofuata, tumejadili mambo mbalimbali yanayosababisha mabadiliko ya maana za leksia za Kiswahili.

SURA YA NNE

KIINI CHA MABADILIKO YA MAANA ZA LEKSIA KATIKA KISWAHILI

4.0 Utangulizi

Katika sura iliyotangulia, mifano ya leksia mahususi za lugha ya Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya maana ilibainishwa kisha taratibu mahususi ambazo zimezalisha mabadiliko husika zikachanganuliwa. Uchanganuzi ulionyesha kuwa mabadiliko ya maana za leksia hayatokei tu kiholela; huwa na visababishi anuwai. Lengo la sura hii ni kujadili sababu na misukumo mbalimbali iliyosababisha mabadiliko ya maana za leksia za Kiswahili. Haya ni masuala yaliyochipua au kusababisha leksia fulani kubadilika kisemantiki. Visababishi vilivyojadiliwa katika sura hii ni vya utambuzi na hisia, kijamii na kisiasa, kiuchumi, maendeleo na teknolojia, kiisimu, mitindo ya lugha na upotovu wa kufasiri maana. Tumeanza kwa kujadili vichochezzi vinavyohusiana na utambuzi na umbile la mwanadamu.

4.1 Utambuzi, Hisia na Mabadiliko ya Maana za Leksia

Uchanganuzi umebainisha kuwa maarifa na tajriba zilizofichamwa kwenye utambuzi huwa nguzo muhimu katika kuleta mabadiliko ya maana za leksia. Maarifa ambayo tayari yako katika utambuzi hujenga msingi unaosaidia kuleta mabadiliko ya kisemantiki kwa kutumia uwezo wa kuunda picha au taswira; kile Lakoff (1987) anakiita sitiari. Uwezo huu husaidia mwanadamu kukabiliana na dhana mpya zinazoibuka katika mazingira yake. Zingatia mifano ifuatayo:

(4.1)	<i>Sehemu ya mwili</i>	<i>Maana ya Kimsingi</i>	<i>Maana mpya</i>
	Kichwa	Kiungo juu ya shingo	Kiongozi, kinara; mada kuu
	Mdomo	Uwazi wa kulia/kinywa	Uwazi katika kifaa ~ wa chupa
	Jicho	Kiungo kionacho/maninga	Pambo kwenye omo/gubeti ya jahazi
	Uso	Sehemu ya mbele ya uso	Sehemu ya juu ya kitu inayoonekana

Maana za awali zimepanuka na kuhusisha dhana za kandokando kwa kuwa maana za leksia huwa na muundo wa kiensaiklopedia. Nalo umbile la mwanadamu hasa hisia zake tano na ufasili wake wa ulimwengu husaidia mwanadamu kukabiliana na dhana mpya zinazoibuka katika mazingira halisi na ya kidhahania. Ilibainika kuwa hisia tano za mwanadamu za kuona, kusikia, kuonya, kugusa na kunusa zina nafasi muhimu katika kubadilisha maana za leksia. Hisia hizi husaidia kujenga taswira katika ulimwengu halisi na wa kidhahania. Tujadili kwa ufupi mabadiliko ya kisemantiki kupitia taswira ya mwono:

4.1.1 Mabadiliko Kupitia Taswira ya Mwono

Binadamu anapoona kitu kinachoshabihiana na kingine anachokijua, huwa mwepesi wa kutambua uhusiano kati ya dhana zote mbili kianalojia kupitia picha au taswira. Dhana zinazohusishwa kimwono zinaweza kuwa za kiumbo, maumbile, matumizi, hulka, kiwango, mahali au mwendo mradi zinaonekana. Mwanadamu ana uwezo wa kuhamisha dhana kutoka wanda moja la maarifa hadi jingine (Lakoff na Mark, 1980). Hali hii husababisha upanuzi wa upeo wa maana ya leksia zinazohusika. Mathalani, taswira ya mwono ndiyo ilizingatiwa kuyapa majina maumbo nyambulishi ya ‘pembe’; ~ *tatu*; ~ *nne* na ~ *tano*. Ncha juu ya tanga pia huitwa *upembe*. :Hii hapa ni mifano zaidi:

(4.2) <u>Leksia</u>	A	B
-lango	Kiingilio cha nyumba au mji >	Mahali pa kufungia bao katika soka
Ulingo	Jukwaa la kulindia shamba >	Jukwaa la michezo ~ <i>wa masumbwi</i>
Umeme	Mwanga uandamwao na radi >	Mwangaza au nguvu za stima/betri
Pembe	Mfupa wenye ncha kali kichwani > Maumbo yenye ncha kali ~ <i>tatu</i> ; ~ <i>nne</i>	
(U)tatu	Mbili kuongeza moja >	Shairi la mishororo mitatu katika beti

Maana za leksia katika B zina historia yake katika A. Basi kuwepo kwa umbo A ndio msingi wa kuwepo kwa umbo B kupitia taswira ya mwono. Tazama picha 1-5 katika kiambatisho E kuhusu mabadiliko ya leksia *pembe*, *kifaru*, *ndege*, *kanga* na *mzinga* kwa taswira kamili.

4.1.2 Mabadiliko Kupitia Taswira ya Mguso

Mabadiliko mengine hutegemea utambuzi kupitia taswira ya mguso. Hii hapa ni mifano mahususi:

(4.3) *Msasa, saga, kereketa, keketa, usugu*

Taswira ya mguso ndiyo imetumika kufanikisha badiliko la kisemantiki la leksia ‘*msasa*’ *kupitia mkondo ufuatao*: *Mti wenyenye majani yenyenye mguso wa kukwaruza > karatasi maalum iliyotiwa chembechembe za mchanga inayotumiwa na seremala kulainisha mba* > *kulainisha mambo*. ‘Kupiga mambo msasa’ ni tamathali yenyenye maana ya ‘kulainisha au kurekebisha mambo.’ Nacho kitenzi *saga* (kupondaponda kitu hadi kiwe mfano wa ungaunga, sababisha kitu kiishe polepole kwa kukisugua na kingine) kimepanuka kuwakilisha ‘kitendo cha kufanya ngono kati ya wanawake wawili kwa kugusanisha uke wao’ (Mdee n.w, 2011). Waswahili walisaga nafaka kwa *mawe ya kusagia*. Jiwe kubwa la chini liliitwa *mama* na dogo la juu likiitwa *mwana* (Johnson, 1939). Kuna mshabaha wa jinsi tendo la awali na tendo jipya hufanyika kupitia taswira ya mguso.

Fauka ya hayo, leksia *kereketa; patwa na mwasho kooni au kinywani* (Steere, 1870) katika kisasa imetwikwa maana za ziada yaani, *jambo la kuudhi, tetea jambo fulani kwa dhati baada ya kuchukua msimamo mkali*. Katika badiliko hili, ‘misimamo sugu isiyotetereka’ imesawiriwa kupitia taswira ya ‘*watu wanaowashwashwa*.’ Naymo leksia *keketa; kata kitu kigumu kwa kutumia kisu butu, tafuna kitu kwa meno, kuumwa na tumbo sana ilipanuka kiupeo kuwakilisha tendo la kutahiri mwanawake*. Mabadiliko haya yanapiga chuku namna tendo la tohara

linatekelezwa kwa kutumia taswira ya mguso. Ni kana kwamba wanatahiriwa kwa msumeno. Kadhalika, leksia ‘sugu,’ kutokana na kitenzi ‘kusugua’ ilimaanisha ‘ugumu wa ngozi utokanao na msuguano baina ya viungo.’ Pia usugu hutokana na vidole kusuguana na viatu. Krapf (1882) anasema ‘sugu’ ni mahali pagumu.’ Katika kisasa leksia hii imepata maana za ziada; *tabia ya ukaidi, -sioweza kuondolewa kwa urahisi. -enye kustahimili, -kutosikia adhabu au dawa, isiyobadilika kwa urahisi.* Msimamo ~, imani ~ ugonjwa ~.

4.1.3. Mabadiliko Kupitia Taswira ya Mwonjo

Mabadiliko haya hutegemea hisia za mwonjo. Hii hapa ni mifano mahususi:

(4.4) *Mtindi, uroda*

Maana awali ya *mtindi* imekuwa ‘maziwa yaliyoganda na kupata ukali’ (Krapf, 1882:225). Pia ni maziwa yanayobaki baada ya kutolewa siagi. Katika kisasa leksia husika imepata maana ya ziada yaani *pombe*. Nahau; *piga mtindi* humaanisha *kunywa pombe*. Mwonjo wa ‘uchachu’ ndio msingi wa badiliko hili. Aidha, maana ya awali ya *uroda* ilikuwa –*enye raha, inayopendeza* (Massamba, 2004). Maana ya kisasa ya ‘uroda’ ni *tendo la kujamiihana* (TUKI, 2013:602). *Alifumaniwa na mke wa mwenyewe akila* ~. Badiliko jingine la hivi karibu lililojengwa katika taswira ya mwonjo ni leksia ‘keki’ ambao ni mkate mtamu wenyewe sukari nyingi. *Tunakula ~ ya taifa*. Katika kisasa hutumiwa kama sitiari ya ‘rasilimali ya taifa.’ Hata hivyo mwonjo unaohusishwa na ‘uroda’ na ‘keki’ ni wa kitamathali.

4.1.4. Mabadiliko Kupitia Taswira ya Kusikia

Mabadiliko mengine hutegemea utambuzi kupitia taswira ya kusikia. Hii hapa ni mifano mahususi:

(4.5) *Endesha, foka*

Maana ya msingi ya kitenzi *-endesha* ni kitendo cha kuongoza chombo cha usafiri kuelekea mahali fulani. Bila shaka mwendo wa vyombo vya usafiri wa *kasi* na huandamana na *kelele fulani*. Katika lugha ya hadhi kitenzi hiki hutumiwa kitasfida kuwakilisha dhana yenye aibu ya ‘kuhara.’ Muharo mwepesi hujulikana kama ‘parata’ (Nabhany, 2012). Kadhalika, maana ya awali ya ‘foka’ ni *kitendo cha maji au pombe kuchemka na kutoa mapovu hadi kumwagika, maji kutoka kwa nguvu kupitia kwa tundu, bubujika*. Leksia hii imepata maana ya ziada katika kisasa yaani, *sema kwa harakaharaka na kwa hasira, sema kwa ukali*. Katika badiliko hili, tendo la kuteta linamithilishwa na tendo la kufoka kwa maji au pombe ambalo pia huandamana na sauti fulani.

2.1.5. Mabadiliko Kupitia Taswira ya Mnuso

Mabadiliko mengine hutegemea utambuzi kupitia taswira ya mnuso. Mathalani, mojawapo ya maana badiliko ya leksia *beberu* (mbuzi wa kiume) ni ‘*mtu anayetoa harufu isiyopendeza*’ (Rejelea § 3.2.11.3 kwa maelezo zaidi). Maana hii imetokana na taswira ya mnuso. Kwa kawaida beberu (mnyama) hunuka kutohana na tabia yake kujikojolea kisha kuramba mkojo wake. Fauka ya haya, matumizi ya kisitiari ya leksia *choo* (kinyesi, chumba cha kwenda haja) kuwakilisha ‘mambo ya upuzi, ya kijinga au maovu’ yanahusiana taswira ya mnuso.

Imebainika katika kijishemu hiki kuwa, muundo wa maana na umbile la mwanadamu hasa hisia zake tano na ufasili wake wa ulimwengu wake husaidia mwanadamu kukabiliana na dhana mpya zinazoibuka katika mazingira halisi na ya kidhahania. Maarifa na tajriba zilizofichamwa kwenye utambuzi huwa nguzo muhimu katika kuleta mabadiliko ya maana za leksia. Imebainika kuwa

uwezo wa kutumia taswira na sitiari hautokani na kanuni za kisarufi bali hukitwa katika uwezo wa kiakili kama ilivyoelezwa katika Lakoff (1987) na Lakoff na Johnson (1999).

4.2 Uhusiano kati ya Maendeleo ya Jamii na Mabadiliko ya Maana za Leksia

Wanasemantiki tambuzi hueleza kuwa maana za leksia si thabit; zinaweza kubadilika wakati maarifa mapya yanazuka katika jamii. Jamii inaendelea kubadilika kila uchao kutohuna na kuibuka kwa dhana na vifaa vipyta, kuongezeka kwa mtagusano na mwingiliano katika shughuli za kijamii kama vile biashara, ndoa, siasa, elimu, dini na kupanuka wa mitandao ya kijamii. Kwa kweli, imekuwa kijiji kimoja; hali ambayo imeathiri muundo, utamaduni na utendakazi wa asasi mbalimbali zinazounganisha jamii. Dhana mpya zinapoibuka katika jamii bila shaka zinahitaji leksia za kuziwakilisha. Kuna njia tatu kuu za kukabili hitaji hili. Kwanza, kukopa leksia kutoka lugha nyingine. Pili, kubuni leksia mpya na tatu, kubadilisha maana ya leksia iliyopo kwa kuitwika maana mpya. Kwa mfano, baada ya mkoloni kugawa Afrika katika mataifa kadhaa, dhana ya *nchi* ilibadilika na kuwa bayana, awali ikiwakilisha sehemu ya *ardhi isiyofunikwa maji au tinene*. Basi, jamii inapobadilika ndivyo maana za leksia nazo hubadilika kuambatana na muundo mpya wa jamii uliopo. Hebu tujadili visababishi vyta kijamii na kisisasa:

4.2.1 Sababu za Kijamii na Kisiasa

Muundo wa jamii, mahusiano na asasi za kisisasa katika jamii iliyokuweko kabla ya Karne ya 20 ni tofauti na za Karne ya 21. Kama ilivyoelezwa katika §1.7 (vii), Wanasemantiki tambuzi hueleza kuwa maana ya leksia hujikita katika kaida na tajriba za pamoja za jamii; huwa na sifa za kitamaduni. Basi, utamaduni ukibadilika husababisha baadhi ya leksia kubadilika kimaana. Uchanganuzi wetu umebainisha maswala yafuatayo ya kijamii ambayo yamesababisha kubadilika kwa maana za baadhi ya leksia:

(a) Haja ya Kujenga Mahusiano Mapana Katika Jamii

Mwishoni mwa Karne ya Kumi na Tisa hadi leo hii, wakazi wa pwani ya Afrika Mashariki wamekumbana na matukio na si haba ‘yaliyoifungua’ jamii kwa ulimwengu mpana. Maswala haya ni kama vile kuingilia kibashara na wageni, kutagusano kwa Wapwani na watu wa bara, ujio wa wakoloni na Wamisheni, ujenzi wa reli ya Uganda, kushiriki katika vita vya kwanza na vya pili vya dunia, kuundwa kwa mataifa huru, kuundwa kwa Muungano wa Mataifa ya Afrika na Muungano wa Mataifa ya Ulimwengu, utashi wa watu kuhamia mijini na maendeleo ya elimu na utandawazi. Ulimwengu sasa umekuwa kijiji kimoja; Waswahili wakiwa sehemu ya kijiji hiki. Hali hii imesababisha leksia kadhaa ambazo awali zilikuwa na maana finyu, kupanuliwa kiupeo kwa madhumuni ya kushirikisha jamii pana kuliko familia, yaani ‘utaifa na umataifa’ Hebu tujadili mifano ifuatayo:

(4.6) *Ndugu, dada*

Kama ilivyoelezwa katika §3.2.9, leksia *ndugu* na *dada* awali ziliwakilisha uhusiano finyu, kati ya watu wachache tu wenye uhusiano wa moja kwa moja wa damu au kuitia ndoa. Kwa sasa upeo wake umepanuliwa kushirikisha wahusika wengineo katika jamii pana. Mathalani *ndugu* ni:

- (i) Mtu ambaye mlizaliwa naye; kwa baba na mama mmoja (maana ya msingi).
- (ii) Mtu yeyote mliyezaliwa naye katika ukoo mmoja yaani dada, kaka, wapwa, binamu, amu, wajomba na wengineo wa familia kubwa.
- (iii) Rafiki mkubwa mnayependana naye.
- (iv) Mtu mnayeshirikiana naye katika shughuli za kidini au kisiasa.
- (v) Mtu yeyote; awe Mzungu, Mwfrika, wa ukoo wenu mradi mna uhusiano naye.

Maana asilia (i) inahusu wahusika wachache ikilinganishwa na fasili (ii-v). Kwa mfano, baada ya uhuru wa Tanzania, Mwalimu Nyerere aliwahimiza Watanzania wote kuitana ‘ndugu’ ili kukuza hisia za umoja na uzalendo. Kulikuwa na haja ya kujenga utaifa mionganoni mwa Watanzani wa visiwani na wa bara. Massamba (1988) anaeleza kuwa wanasiasa wa Tanzania walikuwa wakitafuta leksia yenye maana sawa na leksia ya Kiingereza ‘comrade.’ Kadhalika, waliojiunga na kundi la waumini baada ya ujio wa Wamisheni walianza kuitana ‘ndugu’; waumini wa kike wakaitwa *dada* ili kuleta ujumuisho. Katika Kiswahili cha Karne ya 21, *dada* pia ni jina la heshima la kumwitia *mwanamke ye yote*, kwa mfano katika kauli: *Niitie huyo dada* (msichana). Leksia ‘ndugu’ na ‘dada’ zinatumiwa kujenga mahusiano mapana.

(b) Mabadiliko katika Muundo wa Jamii

Kumekuwa na mabadiliko ambayo yameathiri muundo, mahusiano na maadili katika asasi ya familia na jamii kwa ujumla na kusababisha mabadiliko ya maana za leksia. Tuangalie leksia zifuatazo:

(4.7) *Shoga*

Tangu jadi ndoa iliyotambuliwa na Waswahili ni kati ya mwanaume na mwanamke. Tabia ya mwanamume kujamiiiana na mwanamume mwingine ilikuwa mwiko. Hata hivyo tabia hii imepenya polepole katika jamii hasa kutokana na athari za utandawazi na mwamko wa watetezi za haki za mashoga mwishoni mwa Karne ya Ishirini. Katika utambuzi wa Waswahili kulikuwa na leksia *shoga* inayowakilisha uhusiano kati ya marafiki wa wanawake. Basi mipaka ya maana ya *shoga* ilipanuliwa kuwakilisha mabadiliko katika asasi ya familia. Kwa sasa, mashoga ni kiungo mojawapo katika asasi ya familia

(4.8)

Watumwa, hadimu, mtumishi

Fauka ya hayo, *utumwa* katika karne ya 19 ulijikita katika utumishi na mahusiano katika jamii (Eastman, 1994:87). Watumwa walikuwa sehemu ya familia zilizokuwa tajiri kwa wakazi wengi wa pwani ya Afrika Mashariki. Leksia *mtumwa* (pia *mtumishi*) inatokana na mzizi wa Kibantu {tum} ‘agiza mtu kutenda jambo fulani au apeleke kitu mahali fulani’ (TUKI, 2013:566). Yamkini maana ya mtumwa katika Karne ya 18 na Karne ya 19 ilikuwa hasi: *Mtu anayemilikiwa na mwingine na kufanyishwa kazi bila ujira*. Hata hivyo, baadhi ya mabwana waliwaruhusu watumwa kumiliki vijishamba vidogo vilivyoitwa *kodo* (Krapf, 1882:165). Mtumwa aliyekuwa na ugeni na ambaye hakujuu desturi za bwana wake aliitwa *mshenzi*. Mtumwa wa kike aliitwa *mjakazi..* Mtumwa wa kiume aliitwa *mtwana*. Mjakazi angeolewa na bwana wake aliitwa *suria* na *wazawa* wake; *chotara*. Chotara walikuwa watu huru. Mtu aliyezaliwa na wazazi wa rangi mbili au asili tofauti akiitwa *suriama* (Eastman, keshatajwa). Mjakazi angezaa na mtwana akiwa kwa bwana wake wazawa waliitwa *wazalia*. Kulikuwa na *wazalia wanaume* na *wazalia wanawake*. Mtumwa aliyetoroka kutoka kwa bwana wake aliitwa *mtoro* (wingi, watoro). Watumwa wenyewe waliitana *wajoli* (Steere, 1870:307). Kudhoofika kwa leksia *-tumwa* kulitokana na mabadiliko katika asasi ya familia. Leo hii, *mjakazi* ni ‘mfanyakazi wa kike’ naye *kitwana* ni ‘mfanyakazi wa kiume;’ ambao hufanya kazi za nyumbani kwa malipo. Katika karne ya 21, maana ya *mjakazi* na ya *kitwana* imeboreka kiasi.

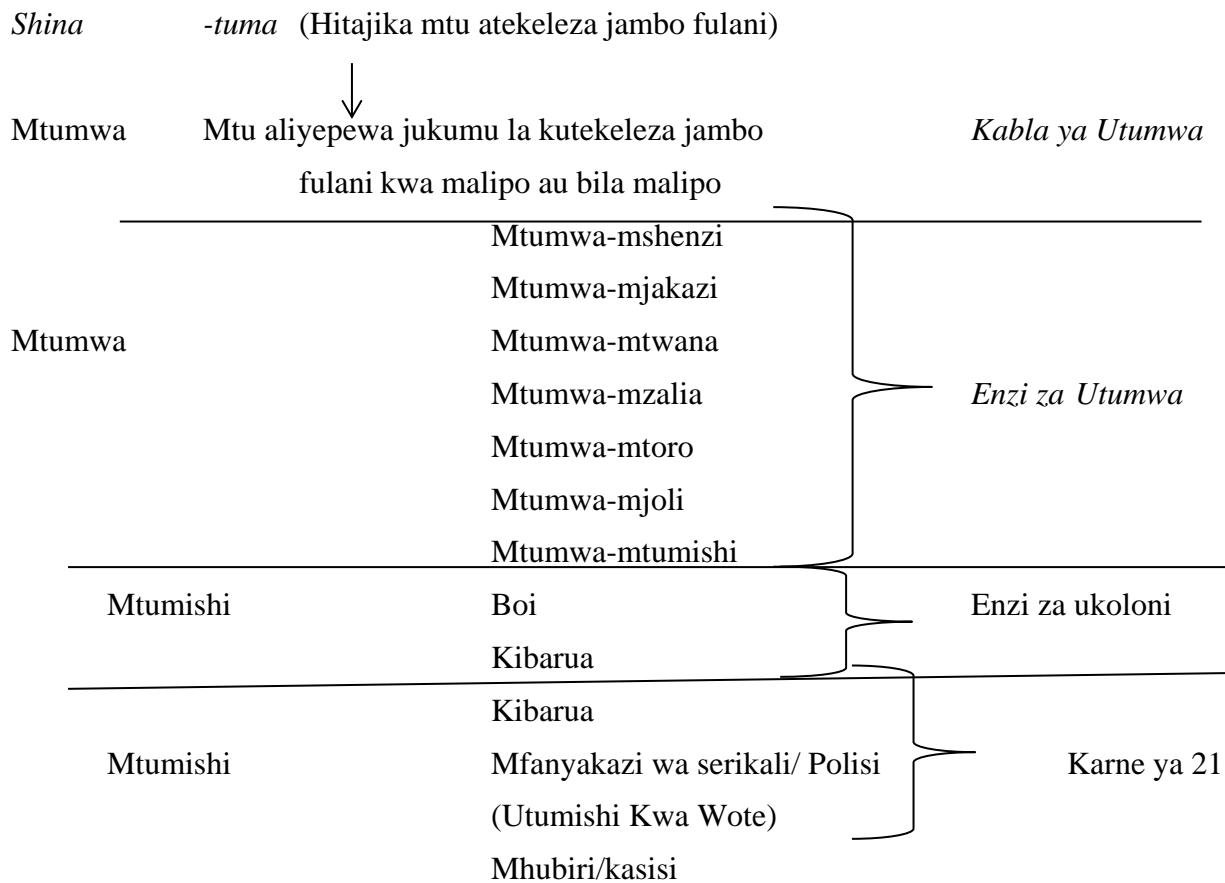
Fauka ya hayo, maana ya ‘hadimu’ katika karne ya 18 na karne ya 19 ilikuwa ‘mtumwa huru, mwenyeji wa Unguja katika eneo la Kusini Mashariki’ (Steere, 1870:349). Ni leksia yenye asili ya Kiarabu inayohusiana na leksia *huduma*. Mahadimu walimtumikia Munyi mkuu kwa kulipa dola mbili kwa mwaka kwa Munyi mkuu aliyekuwa na makao makuu katika sehemu ya Dunga,

katikati mwa kisiwa cha Unguja (Steere, keshatajwa). Wahadimu walizungumza lahaja tofauti na mabwana zao (Kihadimu). Katika Kiswahili cha kisasa neno ‘hadimu’ huwa na maana ya jumla; ‘mfanyakazi au mtumishi’ na pili, ‘mtumwa aliyeachwa huru’ (Mdee n.w, 2011:129). Maana za Karne ya 21 ni chanya kinyume na ilivyokuwa katika karne tangulizi (rejelea § 3.2.6 kwa maelezo zaidi).

Mabadiliko katika muundo wa jamii yalisababisha maana ya leksia *mtumishi* kujitenga na leksia *mtumwa*: Nyakati za utumwa, mtumwa-mtumishi alimtumikia bwanake kama msaidizi wake. Leksia mtumishi ikawa na ‘hadhi’ na mtumwa ikawa inabeba hisia hasi. Nyakati za ukoloni hasa kwa masetla nchini Kenya, mtumishi wa nyumbani aliitwa *boi* (utohozi wa neno la Kiingereza *boy*) na alipewa ujira. Katika karne ya 21, leksia *mtumishi* ina maana iliyoboreka; ‘ni mtu afanyaye kazi kwa ujira au aliyeajiriwa na mtu binafsi, shirika au serikali (BAKITA, 2015:733). Inakuwa fahari kuwa ‘mtumishi’ wa serikali au shirika hasa nyakati hizi za uhaba wa ajira. Maana nyingine ya mtumishi iliyoorodheshwa katika BAKITA (keshatajwa) ni *mhubiri wa Injili au mtoto anayefanya kazi ya kumsaidia Padri wakati wa komunyo. ~ wa serikali, ~ wa umma*. Nchini Kenya, kaulimbiu ya idara ya polisi huwa ‘Utumishi kwa wote.’ Mtu anayefanya kwa *utumishi* inaeleweka wazi kuwa anafanya kazi katika idara ya polisi. Hapa maana ya utumishi ni chanya.

Uchanganuzi wetu hapa, umedhihirisha kuwa maana za leksia –tumwa, mtumishi na hadimu, zilipewa maana kulingana na muundo wa kijamii na mahusiano yaliyokuwepo katika vipindi tofauti vya kihistoria. Ni dhahiri kwamba maana ni zao la muktadha, falsafa ya jamii na utamaduni wa jamii. Maana pia ni kipashio kisicho thabiti kama wanavyoeleza wanasmantiki tambuzi. Huu hapa ni muhtasari wa mabadiliko yanayoambatana na shina –*tumwa* kiwakati:

Mabadiliko ya leksia –tuma

Tujadili pia mabadiliko ya leksia zifuatazo:

(4.9) *Ushenzi, uungwana, ustaarabu*

Kadhalika, katika Karne ya Kumi na Nane na Kumi na Tisa, jamii ilijengwa katika uhusiano wa *washenzi* na *wangwana*. Watumwa ambao hawakuelewa maisha ya mjini waliitwa *washenzi* huku mabwana zao wakiitwa *waungwana*. Inabainika katika Whiteley (1959), nyakati za biashara za misafara iliyoongozwa na Waarabu kama Tippu Tip, leksia *waungwana* iliwakilisha ‘Waarabu wanabiashara, Wahindi na Waswahili wa miji ya pwani’ huku *washenzi* likiwakilisha ‘wenyeji wa bara.’ Angalia maneno yafuatayo ya Tippu Tip katika Whiteley (keshatajwa):

“*Hatukujua watu hao walipotea. Tukawa uliza washenzi wanawake waliokamatwa, wakasema, Waungwana, walikuja watu wengi kununua pembe, watoka Urungu.*

Watafuta njia tuliyopitia sisi... ”

Whiteley (1959:26).

... “*Wakaenda watu katika vita kabla hawajafika wanakokwenda wakakuta Mzungu Mwingereza, mkubwa, jina lake Livingstone, na jina la bara akajiita Devid. Yeye na watu wake kumi, nusura kuuawa, na washenzi wakaja naye”*

(Whiteley, 1959: 28)

Whiteley (keshatajwa) alitafsiri maneno yaliyopigiwa mstari hapo juu kuwa “*...and a number of locals came with him*”. Ni bayana kuwa wenyeji Waafrika ndio wanaitwa *washenzi*. Maana ya *mshenzi* ilibadilika baada ya biashara ya utumwa kupigwa marifku eneo la Afrika Mashariki mwaka wa 1907. Katikati ya Karne ya Ishirini hadi leo hii, *mshenzi* huwalikisha ‘mtu anayetenda mambo yasiyofaa hasa mbele ya wengine, aliye na tabia za kuudhi’ (BAKITA, 2015:705). Dhana ya usuli wa *mshenzi* imetoweke.

Pia, pwani ya Afrika Mashariki iliendeshwa kwa misingi ya matabaka. Waarabu walikuwa katika upeo, wakifuatwa na Wahindi, Waswahili wenyeji kisha wengine. Kulikuwa na tabaka la Watawala (Sultan) > Makabaila (Waliomiliki ardhi kubwa au nyumba za kukodisha) > mabepari (wanabiashara tajiri) > Viongozi wa dini (Imam) > Wafanyakazi > Wakulima wadogo wadogo.

Desturi za Waarabu zilichukuliwa kuwa upeo wa uadilifu na maendeleo na zilipaswa kuigwa. Huu ndio ulikuwa msingi wa dhana ya *ustaarabu* (kujifunza desturi za waarabu, Uarabu) iliyambatana na dhana iliyokwisha kujadiliwa ya ‘ungwana.’ Eastman (1994) anaeleza kuwa katika miaka ya 1900, Wagirama na Wadigo walikuwa wakituma watoto wao wa kiume katika jamii ya Waswahili ili wajifunze kuwa waungwana. Walivaa kilemba kama ishara ya hadhi katika kazi ya utumishi. Heshima ya kilemba inadhihirika katika methali, ‘*Kichwa cha kuku hakistahili kilemba.*’ Baadhi ya masuala yalichukuliwa ya ‘uungwana’ na yenye ‘ustaarabu’ yalikuwa yafuatayo:

- (i) Namna mpya ya ujenzi wa nyumba za mawe zilizofuata ramani ya Arabuni au Uajemi. Nyumba hizi zilitiwa naksi milangoni na kuwekwa samani ghali.
- (ii) Mavazi maalum ambapo wanawake walivaa buibui na kujirembesha kwa dhahabu na kutumia manukato ghali. Wanaume walivaa kanzu maalum.
- (iii) Mtindo mpya wa upishi. Tabaka la juu lilikuwa na wingi wa vyakula kama vile wali, samaki na matunda. Chakula kilitiwa viungo maalum na kutiwa katika vyombo maalum yaani, mabakuli, sahani, vikombe na sinia za thamani kutoka Uarabuni na Uchina.
- (iv) Tabia iliyojikita katika sharia za dini ya Kiislamu.
- (v) Waungwana walipinga binti zao kuolewa na wanaume wa tabaka la chini.

Leo hii ‘ustaarabu’ ni ‘hali ya mtu kuwa na maendeleo na mwenendo na maadili yanayokubalika katika jamii’ (BAKITA, 2015:1125). Vile vile, *muungwana* katika kisasa ni ‘aliye na tabia njema; mwenye bidii na utu’ (TUKI, 2013:288). Kinyume na awali uungwana hauambatanishwi na asili ya mtu wala dini yake.

Katika kijisehemu hiki uchanganuzi umebainisha kuwa muundo wa jamii ya kabla ya Karne ya Ishirini ni tofauti na muundo wa jamii ya kisasa. Japo leksia zilizowakilisha dhana za kijamii zimedumishwa katika lugha, leo hii zinawakilisha dhana mpya kabisa. Tujadili mabadiliko ya leksia yaliyochochewa kisasia.

(c) Mabadiliko kwa Sababu za Kisiasa

Leksia kadhaa zimebadilika ili kukidhi mahitaji maalum ya kisiasa. Baadhi ya sababu zilizobainishwa ni zifuatazo:

(i) Kubadilika katika mfumo wa utawala

Mfumo wa siasa na uongozi katika kipindi cha kabla ya Karne ya Ishirini unatofautiana na mfumo uliopo katika Karne ya 21. Awali, Waswahili walitawaliwa na wazee na *mfal(u)me*; jina linalotajwa katika maandishi ya al-Masud katika karne ya kumi (Rejelea § 2.1.2 kwa maelezo zaidi). Vyeo vya watawala vilitegemea eneo na nyakati za kihistoria. Jina lenye asili ya Kibantu *mwinyi* au *mwinyi mkuu* lilitumika katika lajaja za Kusini na *fumo* katika sehemu ya Pate. Jina *diwani* lilitumika Vumba na pwani ya Mrima jina; *zeyyid* katika Unguja na *sultani* katika eneo nzima la pwani ya Afrika Mashariki (Nurse & Spear, 1985:93). Mfumo wa uongozi ulikuwa wa kurithi kama inavyobainika katika masimulizi ya Fumo Liyongo.

Wakati wa utawala wa Waarabu, Sultan (mfalme) wa Oman alitawala pwani ya Afrika Mashariki kupitia familia mashuhuri. Alitawala Mombasa kupitia familia ya Mazrui (Mazaria) pamoja familia ya Al-Busaidi. Nayo Lamu ilitawaliwa na familia ya Nabahan. Baada ya Sultan Seyyid Said kuhamisha makao yake makuu kutoka Muscat hadi Unguja mwaka wa 1840, aliteua *maliwali* (*wali*) kumwakilisha katika Tungi, Mikindani, Malindi, Kilwa Kivinje, Kikunye na Kisiju. Katika utawala wa Uingereza (Kenya), cheo cha *liwali* kilipewa mwenyeji katika kutawala mji na kusimamia mahakama za Kiislamu. Kwa Wajerumani nchini Tanganyika, cheo hiki kilitwaliwa na Afisa Mjerumani lakini kikarudishiwa Waarabu-Wenyeji baada ya Uingereza kutwaa utawala 1921. Hapa kuna mageuko yaliyoambatana na leksia *liwali*. Katika utawala wa Sultan, liwali alikuwa mtawala aliyewakilisha Sultan na kumsaidia kukusanya ushuru. Katika utawala wa mkoloni, liwali alikuwa mtawala aliyeshughulikia mambo ya hukumu na dini. Aidha, wakati wa utawala wa Sultan kulikuwa na *akida*, waliofanya kazi ya ulinzi chini ya amri ya Sultan. Wakati wa Mjerumani, leksia *akida* ilisogea kuwakilisha mtawala wa Akidate aliyekuwa na nguvu kuliko

akida asilia. Alifanya kazi kama polisi, hakimu na mtoza-ushuru akiwa chini ya utawala wa mikoa. Hata hivyo alikuwa na mamlaka juu ya viongozi wa mashinani walioitwa *jumbe*.

Tukirudi kwa utawala wa Mazrui mjini Mombasa, Waswahili walitawaliwa na *wazee*, *tamimu* na *mawaziri* kwa niaba ya *Sultan*. Tamimu alikuwa kiongozi wa baraza la wazee wakati wa utawala wa Mazrui (Abdulaziz, 1979:31). Leksia hii ilififia baada ya kuanguka kwa Umazrui. Tamimu kadhaa walismamiwa na kiongozi mwingine aliyeitwa *waziri* (Abdulaziz, keshatajwa). Kwa mfano, kulikuwa na waziri aliyeuleliwa kuwakilisha Wakilindini na Wamvita na kusaidia Mazrui katika utawala wake. Baada ya mfumo wa utawala wa umazrui kuanguka, mamlaka ya uongozi yalitwaliwa na wakoloni. Leksia *waziri* ilisogezwa kuwakilisha ‘kiongozi aliyepewa majukumu maalum serikalini.’ Baada ya uhuru hadi leo hii, *waziri* ni ‘kiongozi aliyechaguliwa na watu moja kwa moja au aliyeuleliwa na Rais wa nchi kusimamia wizara maalum serikalini’ (BAKITA, 2015:1171). Kwa mfano kuna ~~ *mkuu*; ~ *wa fedha*; ~ *wa elimu* na kadhalika. Japo dhana ya uongozi imedumishwa katika mpito wa wakati, *waziri* wa Karne ya kumi na tisa na wa kisasa wana majukumu tofauti.

(ii) Kupiga Vita Kasumba ya Kikoloni

Mabadiliko ya leksia nyingine yalisababishwa na haja ya kupinga kasumba ya kikoloni. Hii hapa ni mifano mahususi:

(4.10) *Bwana, beberu*

Katika kipindi cha ukoloni leksia ‘bwana’ ilidhoofika kimaana kutokana na mienendo ya wakoloni na vibaraka wao ya kupenda tabia ya ‘ubwana’ na yenye maringo. Mwaro (keshatajwa) akimrejelea Temu (1984) anasema kuwa:

Maneno haya "Bwana Shauri," "Bwana Shamba," na mengine mengi kama vile 'boi' (mfanyakazi wa nyumbani), mnyapara' (mlinzi), ilibidi yaepukwe kutokana na maendeleo ya kisiasa. Maneno yasio ya 'ubwana' yaliundwa na kukubaliwa na watumiaji wa lugha hii ya Kiswahili.

Isitoshe, leksia 'Mkuu wa Wilaya' ilipendelewa badala ya 'Bwana Shauri' na 'Afisa wa Kilimo' badala ya 'Bwana Shamba.' Tabia ya viongozi wa Kikoloni kuitwa 'Sir' (Bwana) iliwakera 'wazalendo' wa Afrika Mashariki. Wakati huo leksia 'bwana' ilitumiwa kuwakilisha 'mzungu, mwajiri au msimamizi katika mashamba makubwa na ilibeba cheche za udhalimu. Katika karne ya 21, maana ya 'bwana' imeboreka tena kama ilivyoelezwa katika §3.2.9. Kadhalika, leksia *beberu* (mbuzi wa kiume) ilitwezwa maana ya ziada iliyosawiri kero ambayo Wazungu waliwapa wenyeji kama afanyavyo mbuzi dume. Ukoloni mkongwe ulipisha ukoloni mamboleo. Leo hii leksia *beberu* ina maana pana zaidi; *taifa linalotawala taifa jingine kiuchumi, kiteknolojia, kijamii na kisiasa, mtu anayekadamiza wengine* (BAKITA, 2015:72).

(iii) Kuendeleza Falsafa na Ushawishi wa Kisiasa

Leksia nyingine zimebadilika kutokana na falsafa ya viongozi (Mwaro, 2000:102). Kunayo mabadiliko yanayoambatana na viongozi mashuhuri wa kisiasa wa Afrika Mashariki. Ifuatayo ni mifano ya leksia mahususi:

(4.11) *Harambee, nyayo, jogoo, ujamaa*

Leksia *harambee* ilitumiwa na Wahindi waliojenga reli ya Uganda kwa maana ya 'kuvuta pamoja.' Baadaye mwanzilishi wa Taifa la Kenya Mzee Jomo Kenyatta aliitumia kisiasa kama kaulimbiu ya kusisimua na kuwaleta wananchi pamoja ili wafanye mambo kwa ushirika. Mwishoni mwa Karne ya Ishirini leksia *harambee* ilipata maana ya ziada; 'shughuli au sherehe ambapo watu

walijumuika na kuchanga pesa za kutekeleza mradi muhimu katika jamii.' Mbinu ya kuendesha 'harambee' imetumiwa na wanasiasa kutafuta udhibiti wa kisiasa hasa nchini Kenya.

Pia leksia 'nyayo' (sehemu ya mguu, alama za miguu) ilibadilika kupitia mkondo huu huu. Mwaka wa 1978, Rais wa Kenya (Moi) alitangaza kuwa angefuata 'nyayo za Mzee' (lakabu ya Jomo Kenyatta). Hatimaye Moi alianzisha *filosofia ya nyayo* yenyе maguzo matatu; amani, upendo na umoja. Baada ya muda mrefu wa kutumia kauli-mbiu ya 'fuata nyayo,' Wakenya walimpa Rais Moi lakabu 'nyayo.' Mabadiliko haya yalisukumwa kisiasa katika juhudzi za kuendeleza udhibiti wa kisiasa. Hapa maana ilisogea kutoka 'sehemu ya mwili' hadi 'falsafa ya kisiasa.' Fauka ya hayo, Moi na mtangulizi wake (Jomo Kenyatta) walitawala kupitia chama cha KANU (Kenya African National Union). Nembo ya KANU ilikuwa alama ya *jogoo*. Leksia *jogoo* ilitumiwa kama lakabu na sitiari ya KANU; chama cha mashujaa, washindi au mabingwa katika ulingo wa kisiasa. Tangu 1963 hadi 2002, maana ya kisiasa ya 'jogoo' ndiyo iliyopewa kipaumbele huku maana msingi ikichukua nafasi ya pbeni.

Nchini Tanzania leksia 'ujamaa' (uhusiano wa kifamilia au udugu) ilibadilika kisiasa baada ya uhuru wa Tanganyika na Zanzibar (Massamba, 1988:139). Uongozi wa Mwalimu Nyerere uliegemeza sera zake katika mfumo ulioitwa 'ujamaa.' Ujamaa ulikuwa mfumo ulionuia kuwezesha umma kumiliki na kugawa mali ya taifa kwa usawa (TUKI, 2013:588). Watanzania walihimizwa kuishi kwa pamoja katika vijiji bila kujali ukoo, kabilia na migao mingineyo ya kijamii. Katika kipindi hiki ulimwenguni kulikuwa na siasa za 'vita baridi' kati ya ukomunisti na ubepari. Tanzania iliegemea falsafa iliyokinzana na ubepari. Basi leksia 'ujamaa' ilikuwa imetwika maana mpya ya kisiasa yenyе 'uvuli wa ukomunisti.'

(d) Mabadiliko katika asasi ya Kidini

Afrika Mashariki imeshuhudia mabadiliko anuwai katika asasi za kidini ambayo yamesababisha mabadiliko ya kisemantiki ya leksia za Kiswahili. Wamishonari walipowasili pwani ya Afrika Mashariki walikuta dini ya Kiislamu imeenea hadi Maziwa Makuu. Mafunzo ya kidini yalikuwa yakiendeshwa kwa Kiarabu katika madrasa; chuo. Yamkini leksia zenyne asili katika Kiarabu ndizo zilitumika kuwakilisha dhana mbalimbali za kidini kama vile *sala* (maombi), *maulana* (Mungu), *ibada na sura* (ya Kurani). Kama ilivyodokezwa katika §2.1.4, kadhi wa Mombasa Sheikh Ali Muhyiddin wa Barawa ndiye alimsaidia Krapf kuandika sura ya kwanza ya kitabu cha kwanza cha bibilia (Mwanzo) kwa mujibu wa Vierke (2007). Awali, kati ya karne ya kumi na tano na karne ya kumi na saba, Wareno walitawala pwani ya Afrika Mashariki lakini waliacha athari chache kwa leksia za kidini. Kwa mujibu wa MBAABU (1985) neno la kisasa *gereza* (jela) lilitokana na neno la Kireno *igreja*, lenye maana ya ‘kanisa.’ Naye Burt (1910:175) anasema umbo asili lilikuwa *Eelesia.*’ Tunatarajia kanisani pawe mahali pa usalama na wokovu. Kinyume chake, maana ya neno ‘gereza’ (kanisa) ilidhoofika ikawa inawakilisha dhana ya ‘jela.’ Mabadiliko haya yanathibitisha kuwepo kwa uhasama wa kidini kati ya wenyeji na Wareno kwa karne mbili ambazo Wareno walitawala Mombasa na majanibu yake. Shughuli za Wamishonari kuanzia mwaka wa 1844 zilihitaji istilahi mwafaka za kuwakilisha dhana mbalimbali za dini. Baadhi ya leksia zilizokuwepo zilizotwika maana mpya kama vile *neno* (tamko lenye maana) > injili, *okoka* (hali ya kupata usalama) > acha mwenendo wa awali na kubali Injili na *utatu* (hali ya kuwa tatu) > Utatu wa Mungu. Aidha, dhana za ‘Mungu’ na ‘dhambi’ zilibadilika huku baadhi ya tamaduni na miviga ya Waafrika ikichukuliwa kama dhambi. Desturi ya Wakristo ya kuzika maiti ilisababisha mabadiliko ya leksia ya ‘jeneza’ ambayo awali iliwalishia ‘mfano wa kitanda cha kubebbea maiti hadi kaburini’ kwa Waswahili. Jeneza la Wakristo lilikuwa mfano wa sanduku ambalo lilizikwa pamoja na maiti (Rejelea §3.2.12 kwa maelezo zaidi).

4.2.2 Sababu za Kiuchumi

Kama ilivyodokezwa katika § 3.2.15, mfumo wa kiuchumi na biashara umebadilika na wakati.

Mabadiliko katika mfumo wa uuzaaji kutoka mfumo kubadilisha bidhaa kwa bidhaa hadi mfumo wa kutumia pesa yalisababisha mabadiliko katika leksia za kibashara. Kwa mfano leksia ‘pesa’ (sarafu ya thamani ya chini kabisa kutoka India) hatimaye ilitumiwa kuwakilisha fedha za sarafu na noti zinazotolewa na kuidhinishwa na serikali za kununua bidhaa (Rejelea §3.2.15, jedwali 3.4 kwa mifano zaidi ya leksia za fedha zilizobadilika).

Uchunguzi umebainisha kuwa wenyeji wa Afrika Mashariki wameshuhudia dhulumu za kibashara katika vipindi tofauti vya kihistoria. Mathalani, wafanyabiashara kama vile Tippu Tip walishiriki katika utekajinyara wa watu na kuwauza kama bidhaa sokoni (Whiteley, 1959). Vile vile, wafanyabiashara wenyeji kama vile Nyungu ya Mawe, Msiri kutoka Nyamwezi, Ngonyo wa Mijikenda na Kivoi wa Ukambani ni mionganini mwa matajiri Waafrika walishiriki katika biashara ya watumwa. Masuala kama haya yalidhalilisha leksia kadhaa za kibashara. Leksia *bepari* (mfanyabiashara maarufu) imedhoofika na kuwa ‘*wanyonyaji na wenyekutumia nguvu za wanyonge kwa njia mbaya*’ (Massamba, 1988). Pia leksia, *mlangazi*; (mfanyabiashara aliyejewa katikati ya mzalishaji mali na mlaji) na *kabaila* (bwenyenyenye anayemiliki ardhi kubwa au nyumba ambazo alikodisha kwa watu ili apate faida) zilidhalilishwa kwa kuhusishwa na hulka ya kujilimbikizia mali, unyonyaji na ubinafsi. Kwa kweli, mfumo wa ujamaa ulipoanzishwa nchini Tanzania 1967, ulinuia kupiga vita falsafa ya *ukabaila na umwinyi* ili kuunda jamii yenyenye misingi ya usawa wa kijamii na kiuchumi. Ikumbukwe kuwa maana awali ya ‘umwinyi’ ilikuwa chanya yaani ‘hali ya kuwa na mali,’ kutokana na shina –*enye linalomaanisha – enye kumiliki, kuwa na.*

Maendeleo katika mfumo ya kiuchumi pia yaliathiri leksia za kupimia uzani na masafa. Vipimo vya nafaka katika Karne ya Ishirini kulingana na Burt (1910:152) vilikuwa *kibaba - nusu, robo,*

kibaba kasir, *kisaga* (vibaba viwili), *pishi* (vibaba vinne au visaga viwili) na *jizila* (pishi sitini). Katika vipimo vya uzani kulikuwa na *ratili* (kipimo cha gramu 700, Paundi moja), *mani* (ratili tatu) na *farasila* (ratili thalathini na sita). Pia vipimo vya masafa vilikuwa *shubiri* (urefu kutoka kidole gumba hadi cha kat, kiasi cha inchi tisa), *dhira* (shubiri mbili) na *pima* (dharaa nne au shubiri nane). Katika Kiswahili cha kisasa leksia hizi zimefifia na hutumika tu katika miktadha finyu. Uzani unaojulikana na wengi Afrika Mashariki ni *miligramu*, *gramu*, *kilo* na *tani*. Vipimo vya masafa navyo ni *milimita*, *mita*, *kilomita* na *futi*. Imebainika kuwa pindi hali na mifumo ya kiuchumi ilivyobadilika ndivyo pia leksia zinazoambatana na shughuli hizo hubadilika kisemantiki ili kukidhi mahitaji mapya. Mabadiliko mengine yanababishwa na mabadiliko na maendeleo ya sayansi na teknolojia.

4.2.3 Maendeleo ya Sayansi na Teknolojia

Jamii imeshuhudia maendeleo makubwa ya sayansi na teknolojia hasa katika Karne ya Ishirini na ya Ishirini na Moja. Dhana na vifaa vipyta vimeibuka na vingine vikakosa matumizi baada ya kupitwa na wakati. Dhana hizi zinahitaji istilahi mwafaka kuziwakilisha. Basi leksia mpya zimebuniwa na nyingine zilizopo katika lugha zimetwika maana za ziada kukidhi hitaji hili. Kwa mfano leksia *ubuye* awali litumika kutajia ‘aina ya mchezo asili wa watoto wa Wiswahili’ lakini leo hii katika sayansi ya lugha kuwakilisha ‘hali ya neno kuwa na umbo ambalo halidokezi maana’ (Massamba 2004; BAKITA, 2015:1238). Baadhi ya leksia zilizopata maana ya ziada kutokana na maendeleo ya kiteknolojia ni zifuatazo:

(4.12) *Gari, simu, rununu, ndege, runinga, ngamizi,*

Maana ya *gari* katika karne ya kumi na tisa ilikuwa ‘chombo chenye magurudumu kilichosukumwa au kuburutwa kwa mikono’ (Krapf 1882; Massamba, 1988). Burt (1910:175)

anasema gari ni ‘cart, carriage, trolley, wagon.’ Dhana ya Kiswahili yenyeye maana inayokaribiana na gari ni *mkokoteni* au *rukwama*. Inaonekana kuwa magari ya awali Afrika Mashariki yaliburutwa na punda, ng’ombe au watu. Kati ya mwaka 1890 – 1920 usafiri mjini Mombasa ulihuisha *vijitroli* au *vigari* vilivyoosukumwa na watu kupitia reli nyembamba iliyounganisha Mji wa Kale na bandari ya Kilindini (Tazama picha za kigari cha abiria na troli ya kubeba bidhaa katika kiambatisho E). Kutokana na maendeleo ya kiteknolojia ya magari, leksia husika imepanuliwa kujumuisha vyombo anuwai vya usafiri vinavyoendeshwa kwa nguvu za umeme na petroli au diseli, gesi na betri. Hii hapa ni historia ya maendeleo ya magari ulimwenguni kama ilivyodokezwa katika Kairu na Wainaina (2012:85):

<i>Mwaka</i>	<i>Maendeleo</i>
1789:	Mfaransa Joseph Cugnot akaunda gari la magurudumu matatu lililoendeshwa kwa nguvu ya mvuke.
1859:	Mfaransa Etienne Lenoir akabuni mfano wa injini ya petroli.
1883:	Mjerumani Gotlieb akaunda Injini ya petrol na Bonz akaitumia kwa kijigari cha mbao mwaka wa 1885.
1885:	Mjerumani Karl Benz aliunda baiskeli ya mota yenyeye magurudumu matatu.
1886:	Daimler akaunda motokaa iliyotumia petroli yenyeye magurudumu manne. Hii ndiyo msingi wa magari ya kisasa.
1893:	Benz aliunda gari ya magurudumu manne iliyoitwa Benz.
1909:	Mmarekani Henry Ford akaunda magari mengi katika Kampuni ya Ford Motor mjini Detroit.

Kutokana na maelezo haya, magari ya kisasa yalianza kutumika Afrika Mashariki katika robo ya kwanza ya karne ya 20 yakimilikiwa na wakoloni, Waarabu na Wahindi. Basi upeo wa dhana ‘gari’ ulipanuka katika kipindi hicho. Kadhalika, mradi wa reli ya Uganda kutoka Mombasa hadi Port Frolence (Kisumu) kati ya mwaka 1896-1901 ulileta treni iliyopewa jina *gari (ya)moshi*. Gari hili lilitoa moshi mwangi kwa kuwa liliendeshwa kwa nguvu za mvuke uliochomwa kwa kuni au

makaa ya moto. Hata hivyo, injini za *diseli* (eponimu ya mwanzilishi wa injini za mafuta mazito; Rudolph Diesel, 1892) zilipoanza kutumika leksia *garimoshi* iliendelea kutumiwa licha ya gari husika kutumia teknolojia mpya ambayo haikuzalisha moshi mwingi. Baadhi ya magarimoshi ya kisasa huendeshwa kwa nguvu za umeme na nguvu za atomi. Upeo wa maana wa leksia umepanuliwa kuhusisha maendeleo mapya bila kuondoa kipashio ‘moshi.’

Mabadiliko mengine yanahusisha dhana ya *simu* iliyotokana na neno la Kiajemi lenye maana ya ‘*waya*’ (Burt, 1910:227; Petzell, 2005:107). Kwa muda mrefu ‘simu’ imewakilisha kifaa na aina ya mawasiliano ya kupeleka mawimbi ya sauti kutoka janibu moja hadi nyingine kwa kutumia nyaya. Teknolojia hii ilikuwa maarufu hadi mwishoni mwa karne ya Ishirini. Teknolojia ya kisasa ya simu za rununu yalileta sura mpya ya simu. Yamkini, umbo na utendakazi wa ‘simu mpya’ ulitofautiana kabisa na simu za awali zilizotegemea nyaya. Dhana ya ‘waya’ imeffia nayo leksia husika ikasogezwa kuwakilisha aina maalum ya mawasiliano kupitia vifaa vya kielektroniki.’ Maarifa yameongezeka kiasi kwa tarakilishi zinatumwiwa kama simu. Ikumbukwe pia maana ya awali ya *rununu* ilikuwa ‘habari za kuja bila kuletwa’ kwa mujibu wa Nabhany (1995:111). Mabadiliko ya leksia ‘rununu’ yalitekelezwa kimakusudi kukidhi mahitaji ya kiistilahi. Nayo leksia *runinga*, iliundwa kwa kufinyanga maneno matatu ya kale kupitia mbinu ya uhulutishaji: **rununu** (habari) na **maninga** (macho) na **kuengä** (kuona) > runinga ‘habari ya kuona kwa macho’ (Nabhany, 1995; Said, 2012). Mabadiliko haya yalifanyika kimakusudi katika kuzalisha istilahi mwafaka za kuziba pengo la kimsamiati wa kiteknolojia. Kuhusu leksia *mangala*, Mwaro (2000:274) anasema:

Mangala ni istilahi iliyopewa muktadha mpya wa matumizi kutokana na methali. Kuligana na fikira za Waswahili, mangala ni chombo ambacho hufanya samaki mdogo

(k.v. mtumbuu) kuonekana na umbo kubwa sana (umbo la papa). Ndipo Waswahili wakasema, "Usiku ni mangala, dagona huona papa."

Leksia *mangala* imeistilahishwa kuwakilisha mtambo wa *mikroskopu*. Jedwali lifuatalo linatoa mifano zaidi ya leksia zinazohusiana na tarakilishi zilizobuniwa kupitia kupanua upeo wa leksia zilizopo katika Kiswahili:

Jedwali 4.1: Leksia zilizobebeshwa maana mpya za kiteknolojia:

<i>Leksia</i>	<i>Maana y(z)a Karne ya 19</i>	<i>Maana ya Kiteknolojia ya Karne ya 21</i>
Puna	Laza vizuri kama vile nywele, pangusa jasho, paaza ili kuona maganda vizuri kama vile puna mti	Kuwakilisha dhana ya 'crop' katika tarakilishi
Ndege	Nyuni, -enye kuleta bahati nzuri au mbaya. Steere (1870:357) ~ <i>nzuri</i> (bahati nzuri), ~ <i>mbaya</i> (bahati mbaya).	Chombo cha usafiri wa angani, elementi ya kielektroniki inayozuia mawasiliano inayoyowakilishwa na alama ya nyuni (aeroplane mode).
Ngamizi	Shimo linalomeza maji bila kujaa katika lahaja ya Kiamu	Tarakilishi
Ghairi	Badili msimamo au nia, acha mpango uliokusudiwa	Kuingia na kuzuia programu inayoendelea

Katika sehemu hii, imebainika kuwa maendeleo ya sayansi na teknolojia huandamana na mabadiliko ya kisemantiki ya leksia zinazoathiriwa na maendeleo husika. Tuangalie sababu za kiisimu.

4.3 Sababu za Kiisimu

Uchanganuzi wa data ulibainisha sababu kadhaa za kiisimu zilizosababisha mabadiliko ya kisemantiki katika leksia Kiswahili: Tutaanza na sababu za kianalojia.

4.3.1 Analojia

Kama tulivyoeleza katika §2.3.4, utaratibu wa kianalojia unahu su ulinganisho ambapo watumiaji lugha hupendelea kusawazisha dhana zinazoonekana kuhusiana. Analojia huathiri viwango vyote

vya lugha. Wazungumzaji wanapokumbana na dhana mpya, hufanya mahitimisho ya kimantiki kutokana na tajriba yao iliyotangulia. Tajriba hii huchotwa kutoka kwa ‘ghala la maarifa’ ambayo yamefichamwa kwenye utambuzi wao. Katika analogia mtu huona mshabaha kwa dhana ambazo kimsingi huwa tofauti na kuzileta dhana hizo pamoja (Crowley na Bowern, 2010). Mshabaha huo unaweza kuwa wa kiumbo, asili, kimatumizi na kitabia mionganoni mwa sifa nyingine. Angalia analogia katika maneno yafuatayo:

Jedwali 4.2: Leksia zilizobadilika Kianalogia

	<i>Maana asili</i>	<i>Maana mpya</i>	<i>Mshabaha</i>
Shina	Sehemu ya mti yenye matawi	Sehemu ya neno inayopachikwa viambishi.	Umbo, dhima
Kupe	Mdudu agandaye mwilini na kufyonza damu ya wanyama	Mnyonyaji. Mtu ategemeaye jasho la mwingine	Tabia
Tawi	Sehemu ya mti inayobeba majani na matunda	Sehemu ndogo ya chama au shirika	Umbo, dhima
Kifaru	Aina ya mnyama mkali mwenye kipusa usoni	Gari la chuma la kivita lenye mzinga	Umbo
Ndege	Mnyama anayepaa angani kwa mabawa; nyuni.	Chombo kinachosafiri angani	Umbo
Baba	Mzazi wa kiume	Mwanzilishi wa jambo fulani	Asili (ya jambo)

Katika jedwali 4.2 hapo juu, tunapata kuwa mageuko yalitokana na dhana mpya na ile ya awali kuwa na mshabaha fulani. Kifaru (gari) ambayo iliingia kwa Waswahili baada ya majilio ya Wakoloni ilishabihiana na kifaru (mnyama) kwa umbo-nene na chombo chembamba na kirefu kikitangulia. Mdudu kupe ana tabia ya kufyonza damu kama vile mtu mnyonyaji hunyonya jasho la wengine. Ndege (eropulini) hupaa angani na kwa mabawa mawili kama alivyo nyuni. Aidha, *tawi* (la mti) huwa ‘sehemu ndogo ya mti’ kama vile *tawi* la chama ni ‘sehemu ndogo ya’ chama. Kadhalika *baba* (mzazi) na *baba* (mwanzilishi) yana mshabaha wa asili; ya uhai na wa kitu wa jambo muhimu.

4.3.2. Kudhibiti Utata wa Kileksia

Uchanganuzi umebainisha kuwa leksia zingine zilibadilika kimaana ili kuepuka utata unaosababishwa na upolisemia. Kwa mfano, leksia *mkimbizi* inazua utata kwa kuwa na maana mbili; mtu anayekimbia kutoka mahali A hadi B na pili, mtu aliyekimbia nchi yake kwa sababu ya ‘hatari’ fulani. Katika kuondoa utata huu kulitokea mtawanyiko wa maana (meaning split) ambapo kila dhana imechukua leksia yenyе umbo tofauti. Leksia ‘mkimbizi’ hupendelewa kuwakilisha ‘mtoro’ nayo leksia *mwanariadha* na *mkimbiaji* ikiwakilisha *mtu anayekimbia bila hatari* (BAKITA, 2015:657). Hata hivyo leksia zote hutumiwa kama vibadala kutegemea muktadha.

4.3.3. Ubebeshwaji Maana

Hali hutokea wakati leksia moja katika kifungu hutumika kuwasilisha maana za kifungu kizima. Kwa mfano, leksia *mteja* (kastoma) ilipanuka na kupata maana ya ziada (mtu asiyepatikana) baada ya kampuni za rununu nchini Kenya kutumia kwa muda mrefu kauli: *Mteja wa nambari uliyepiga hapatikani kwa sasa. Jaribu tena baadaye.* Baadaye kauli nzima ilisarufishwa ikawa inabewwa na leksia moja tu ‘mteja’ kama ilivyoelezwa katika § 3.2.13. Hii ni sifa muhimu inayosaidia kufupisha na kupunguza uziada wa kisarufi. Pia leksia *mwanaharakati* imebebeshwa maana ya kauli nzima; *mwanaharakati wa kutetea haki za kibinadamu.* Yamkini mtu anapotaja neno ‘mwanaharakati’ inaeleweka wazi kuwa anayezungumziwa hutetea haki fulani za wanajamii.’ Lughya ya Kiswahili hukubali usarufishaji wa aina hii kama ilivyobainishwa katika § 2.3.5 ambapo vitenzi vimesarufishwa na kuwa viambishi vya njeo.

4.4 Sababu za Kisaikolojia

Sababu za kisaikolojia zinahusu maswala yanayohusu akili, imani na namna wanajamii hufasiri ulimwengu wao. Sababu hizi huhusisha **miiko**, **tasfida** na matumizi ya **chuku**. Mwiko ni jambo

au kitu anachozuiwa mtu kutenda kwa sababu ya imani, mazoea au tabia. Huwa makatazo ya jamii ambayo hutokana na mila, imani, tajriba na historia ya jamii husika. Ilibainika kuwa mwanadamu hapendi aibu au kuvunja kaida za matumizi ya lugha katika jamii kwa sababu ya kuogopa kudhurika, aibu na kuogopa kuudhi watu wengine. Kwa mfano, Schadeberg (1991:111) anaeleza kuwa Wanyamwezi walikwepa kutaja leksia *nshiimba* (simba) wakati wa usiku na badala yake kutumia la fahali. Katika muktadha huu, leksia *fahali* imetwikwa maana ya ziada ya kimafumbo. Zifuatazo ni baadhi ya sifa za tasfida na miiko kama zilivyodokezwa katika Burchfield (1985) na Allan & Burridge (1991):

Sifa za tasfida

- (i) Tasfida ni neno au kauli inayotumika badala ya neno au kauli iliyopata maana hasi.
- (ii) Huwa sinonimu ya neno au kauli iliyodhoofika na yenye umatusi umatusi.
- (iii) Huwa kauli ya kujikinga na kukinga hadhira yako dhidi ya aibu na hisia zingine chukizi.
- (iv) Hutumika kama njia ya upole, katika kundi lenye jinsia mbili kuzuia kuibua wazo kuwa mojawapo ya jinsia inadunishwa.
- (v) Huendelea kutumika katika jamii hadi pale ‘zinapoambukizwa’ hisia chukizi.
- (vi) Kwa kiasi kikubwa hudahirisha viwango vyta elimu kwa watumizi wake. Waliosoma hutumia tasfida kwa wingi kuliko wasiosoma.

Nazo sifa za miiko ni zifuatazo:

- (i) Huwa maneno au kauli zinazowasilisha maana chukizi.
- (ii) Huwa matokeo ya tabia zilizokatazwa katika miktadha maalum ya jamii. Huwa kiini cha aibu na hufanya watu kuduwaan.
- (iii) Hutaja dhana zinazofasiliwa na wanajamii kuwa za hatari na labda zinazosababisha kifo au magonjwa.
- (iv) Mara nyininge huwa ni maumbo ya kulaani au maapizo yanayozua migogoro ya kisaikolojia kwa wahusika.

- (v) Miiko hubadilika na wakati na muktadha hivi kwamba mwiko hutegemea jamii na muktadha
- (vi) Maneno au kauli-mwiko hutumiwa zaidi na wanaume kuliko wanawake. Pia wasiosoma kuliko wasomi.
- (vii) Kinyume na tasfida, miiko huzusha hadhi ya dhana inayorejelewa.

Ni bayana kuwa tasfida hutekeleza wajibu kinzani na miiko katika mfumo wa maana. Kwa kweli kuwepo kwa miiko katika jamii ndio sababu kuu ya kutumia lugha kitasfida. Leksia zinapotwikwa maana mpya kwa sababu ya dhana hizi hatimaye huzalisha maana za ziada zilizoimarika au zilizodhalilika. Nayo leksia inapobadilika na kuwa mwiko inamaanisha kuwa imepata maana hasi. Miiko na tasfda nyingi katika lugha huhusiana dhana za kifo, uzazi, majimaji yanayotokana, wanyama hatari, tabia mbovu, uhusiano wa kijinsia na vita. Mara nyingine mfanyiko huu huleta mabadiliko ya maana katika leksia husika. Kwa mfano, leksia ambazo zinawakilisha ‘dhana ya kifo’ katika Kiswahili cha kisasa ni kama *-aga* (omba ruhusu ya kuondoka), *punga mkono* (toa ishara kwa kupepea mkono kuashiria umeondoka), *-endazake* (enda mahali kusikojulikana), *-acha* (ondoka) na *kata roho* (nahau inayomaanisha kufa). Pia kuna leksia zingine za Kiswahili zenye asili ya Kiarabu kama vile *hayati* (Yu hai/ uhai), *-fariki* (kuwa mbali na, -tengwa). Tasfida zingine ni semi *-ipa dunia buriani*, *-ipa dunia kisogo* na *-enda jogomeo* zinazotoa matumaini fulani ya marehemu kurejea tena. Katika *Al Inkishafi*, ubeti 24, leksia ya kale *manaya* ndiyo iliyotumiwa kuwakilisha *kifo au mauti*. ‘Kiimba’ ni leksia ya kale ya maiti (Steere, 1870:1860) lakini katika kisasa hupewa leksia ‘nyepesi’ kama ‘mwili na ‘mwendazake.’

Nayo, mbinu ya kupiga chuku hutumiwa kuibua hisia kali na hatimaye kusababisha mabadiliko ya maana za leksia. Kwa mfano, wanaharakati wa kutetea haki za wanawake waliteua leksia *ukeketaji* (tafuna kitu, kata kitu kwa kisu butu) kuwakilisha tohara ya kike kwa kusudi la kuibua hisia kali.

Wanapiga chuku ‘ukatili’ unaofanyiwa waathiriwa. Japo nyembe za kupasha wanawake tohara huwa kali , wakereketwa wanachora taswira tofauti ya watu wanaotahiriwa kwa msumeno au kwa meno. Vile vile, matumizi ya hivi karibuni ya maneno kama *meneja wa nyumba* (mjakazi), *meneja wa shamba* (mtwana) *mtaalamu wa siha* (mpishi), *mrembo* (msichana yeyote), *injinia wa viatu* (mshonaji wa viatu) na *askari/soja* (mlinzi au bawabu) ni baadhi ya dhana zilizodhahirisha chuku na tasfida. Matumizi ya lugha kama haya yamechangia katika kuleta mabadiliko ya kisemantiki. Tujadili sababu nyingine yaa kimtindo:

4.5 Sababu za Kimtindo na Sajili za Lugha

Jamii hutumia lugha kulingana na muktadha, kaida na masharti maalum yaliyowekwa na jamii husika. Hali hii huzua mitindo na sajili mbalimbali za lugha. Leksia za kawaida hupewa maana ya kimtindo iliyo tofauti inapohamishiwa katika rejestra au taaluma tofauti. Ikiwa maana ya kimtindo itapewa kipaumbele na pengine kupata ‘nguvu’ kuliko maana ya kimsingi, basi mabadiliko ya kisemantiki hutokea. Kadhalika, lugha ya kissajili huambatana na kuzuka kwa *misimu*; maneno yasiyo sanifu yazushwayo na kikundi cha watu na hatimaye kupotea. Mara nyingine baadhi ya misimu hudumu na kuwa sehemu ya msamiati wa lugha husika. Kwa mfano, leksia *ma-tatu* (daladala) ina asili katika msimu wa usafiri mjini Nairobi miaka ya 1970 lakini matumizi yake yakapata mashiko na hatimaye kutiwa katika kamusi sanifu za Kiswahili (Rej. 3.2.14 kwa maelezo zaidi). Shina lili hili *-tatu*, linatumiwa katika taaluma ya ushairi kuwakilisha aina ya shairi lililo na mishororo mitatu katika kila ubeti; tathlitha. Nayo sajili ya michezo imefaidi na leksia kutoka kwa rejestra ya kivita na kuzitwika maana mpya kuititia sitiari. Hii hapa ni mifano mahususi:

- (i) *Leksia zilizotwikwa maana ya kushinda au kufunga:* Charaza, piga, gonga, zamisha, tandika, dunga, maliza, nyoa, bwaga, tinga, shambulia, pepeta, didimiza, lima, vamia, garagaza na adhibu.
- (ii) *Leksia zilizotwikwa maana ya mechii:* Kinyanganyiro, mchwano, pigano na mgaragazano
- (iii) *Leksia zilizotwikwa maana ya wachezaji:* Mlinzi, mshambulizi, mibabe, kigogo, majogoo na mafahali.
- (iv) *Leksia za kutajia wachezaji wapinzani:* Mahasimu, adui, mvamizi na mahasidi
- (v) *Leksia zilizotwikwa maana ya kiki kali:* Mkwaju, bomu, mzinga, kombora, mshale na zinga la moto
- (vi) *Leksia za sehemu za uga wa mpira:* Ngome, dimbani, eneo hatari, eneo la mashambulizi
- (vii) *Uhodari wa kucheza:* Ubabe, usogora, ukali na umatata
- (viii) *Timu:* Kikosi, majogoo na mafahali
- (ix) *Shika mpira uliopigwa:* Okoa, baka, kamata, lamba moto na shika bomu

Licha ya kwamba maana mpya za leksia zinazalishwa kimuktadha, zinapotajwa husimbua maana asilia na maana za kimtindo. Utaratibu wa kuhamisha kisitiari leksia kutoka sajili moja hadi nyingine umekuwa mbinu muhimu ya kuundia istilahi za Kiswahili. Angalia mifano katika jedwali lifuatalo:

Jedwali 4.3 Leksia zilizobadilika Kisemantiki katika sajili tofauti.

<i>Leksia</i>	<i>Maana ya awali</i>	<i>Sajili asilia</i>	<i>Maana mpya</i>	<i>Sajili mpya</i>
Buye	Mchezo unaochezwa na watoto wakifungana macho	Nyumbani/ Sanaa	Hali ya neno kutodokezi maana yake, kitu kinachozuia kitu kingine kuendelea	Taaluma ya Isimu
Rungu	Fimbo yenye kivimbe cha mviringo	Mazingira/ Nyumbani	Gia la gari yenye teknolojia ya zamani	Usafiri

				Teknolojia
Ubi(j)a	Kikaango kidogo maalum cha kuchomea vitumbua	Nyumbani/ Hotelini	Ushirikiano wa watu au mashiriki wa kuzalisha mali au kuendesha mambo kwa pamoja	Uchumi na biashara.
Zalisha	Saidia kiumbe kupata kikembe, pata mazao	Nyumbani/ Hospitalini Zaraa	Uwezo wa lugha wa kuunda vipashio vingine kutokana na kipashio kimoja (Isimu).	Taaluma ya Isimu
Nawa	Osha mkono kwa maji	Nyumbani	Kosa la kugusa mpira kwa mkono katika mchezo wa soka	Michezo

Mabadiliko ya leksia katika jedwali 4.3 yalisababishwa na mitindo ya lugha ambapo maana inategemea muktadha kama wanavyoeleza wanasemantiki tambuzi. Tuangalie mabadiliko ambayo yamesababishwa na upotovu au makosa.

4.6 Upotovu na Makosa ya Kileksia

Ilibainika kuwa baadhi ya leksia zilibadilika maana kutokana na upotovu wa kileksia ambapo maana isiyofaa hupokezanwa kutoka kizazi kimoja hadi kingine. Kwa mfano *simile* ilitokana na upotovu wa neno la Kiarabu ‘*bismillahi*’ yenye maana ya ‘katika jina la Mungu’ (Burt, 1910: 229). Leksia ‘sumile’ ilitumiwa kwa wingi katika barabara za Unguja na waendeshaji-punda wakirai watu wawapishe. Hatimaye *bismillahi* ilipotoshwa kutokana na athari za lugha za kwanza za watumwa huru walioishi Unguja wakati huo na ambao kisadfa wengi wao walikuwa na asili katika sehemu za kusini mwa nchi ya Tanganyika kama vile Wamakonde waliotumia ‘sumi’ kwa maana ya ‘naomba.’

Leksia *mteja* nchini Kenya ina maana mbili, yaani ‘mtu anayetafuta huduma fulani’ na pili, ‘mtu unayemtafuta lakini haumpati.’ Kama tulivyoeleza katika § 4.3.3 (iii), maana ya pili ni mageuko potovu kutoka kwa leksia ya kwanza. Wapigaji simu za rununu walielewa visivyo kuwa mteja ni ‘mtu asiyepatikana.’ Leksia nyingine iliyopata maana nyingine kimakosa ni ‘kawi’ iliyoundwa

kwa kufupisha neno ‘kilowati’ ambacho ni kipimo cha ‘nishati’ kama vile kilogramu huwa kipimo cha uzito. Nishati ni neno lenye asili ya Kiarabu lenye maana ya kani au nguvu iendeshayo mashine au kufanya kazi. Nchini Kenya leksia *kawi* hutumika kama kisawe kamili cha *nishati* ambayo ni ‘makosa.’ Hapa, maana ya leksia husika imepata maana mpya kimakosa. Aidha, leksia *pelekea* katika baadhi ya vyombo vya habari inatumika kwa maana ya ‘sababisha.’ *Ajali ilotopeka* **ikapelekea kufa kwa watu wawili.*

4.7 Hitimisho

Sura hii imejadili sababu na misukumo mbalimbali iliyosababisha mabadiliko ya maana za leksia za Kiswahili. Uchanganuzi umebainisha kuwa mabadiliko ya maana za leksia hayakutokea tu kiholela bali yalisababishwa na mambo mbalimbali. Visababishi vilivyobainishwa vilikuwa vya kijamii na kisiasa, kiuchumi, maendeleo na teknolojia, kiisimu, mitindo ya lugha na visababishi vilivyotokana na upotovu wa kufasiri maana za baadhi ya leksia. Imebainika kuwa maendeleo ya jamii katika nyanja anuwai ndicho chanzo kikuu cha mabadiliko ya maana za kisemantiki. Imekuwa bayana kuwa mabadiliko ya maana ya leksia yamekitwa katika historia na maendeleo ya jamii. Sura inayofuata imejadili mahusiano ya kisemantiki kati ya leksia zilizobadilika kimaana na leksia asilia. Aidha imejadili matokeo na athari za mabadiliko ya leksia katika lugha ya Kiswahili.

SURA YA TANO

MAHUSIANO NA ATHARI ZA MABADILKO YA MAANA ZA LEKSIA

5.0 Utangulizi

Katika sura ya tatu, mifano ya leksia mahususi za lugha ya Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya maana zimebainishwa kisha taratibu mahususi ambazo zimezalisha mabadiliko ya maana

zikachanganuliwa. Sura ya nne nayo ilijadili sababu na misukumo mbalimbali iliyosababisha mabadiliko ya maana za leksia za Kiswahili. Sura hii imeshughulikia mahusiano kati ya maana za leksia za awali na za kisasa. Uhusiano wa kifahiwa na wa kisitiari umeshughulikiwa. Sura hii pia imejadili athari au matokeo anuwai ya mabadiliko ya maana za leksia kwa lugha ya Kiswahili. Tumeanza kwa mahusiano ya maana kati ya leksia za kisasa na za awali.

5.1 Mahusiano kati ya Leksia za Awali na Leksia zilizobadilika

Mabadiliko ya maana mara nyingi si suala la kisadfa; maana awali na maana mpya huwa na uhusiano wa namna fulani. Kama ilivyoelezwa katika §1.7(vii), maana huwa na muundo wa kisaikolopedia ambao hujumuisha maana msingi pamoja fahiwa zake zote (Geeraerts, 2006). Fahiwa katika taaluma ya semantiki ni mfumo wa mahusiano ya kiisimu yaliyopo baina ya farida moja ya kileksia na farida nyingine. Licha ya mahusiano ya vikoa vya maana, leksia huweza kuhusiana hivi kwamba maana ya leksia moja inasaidia kueleweka na pengine hata kuwepo kwa leksia nyingine katika mfumo mzima wa lugha (Rej. nadharia ya Vikoamaa katika §1.7.2 kwa maelezo zaidi). Mahusiano mengine ni ya kidhahania yanatokana na uwezo wa kitambuzi wa kuhusisha dhana na nyingine kupitia sitiari (Rej. §1.7.1(v) kwa maelezo zaidi. Nasr (1980) anasema kuwa maana ya leksia fulani hueleweka vyema kwa kuelewa mambo mawili; uhusiano wake na ulimwengu halisi na uhusiano wake na leksia nyingine. Basi, tumbainisha mahusiano ya kifahiwa na uhusiano wa kisitiari.

5.1.1 Mahusiano ya Kifahiwa

Maana hujumuisha maana msingi pamoja fahiwa zake zote (Geeraerts, 2006). Mahusiano yafuatayo ya kifahiwa yalibainishwa:

5.1.1.1 Uhusiano wa Kipolisemia

Polisemia ni hali ya leksia kuwa na maana zaidi ya moja zenye uhusiano wa kihistoria. Hali yenyewe hutokea ikiwa leksia fulani itapanuka kimaana na itumike kutajia dhana mpya huku maana asilia ikiendelea kutumika. Zingatia mifano ifuatayo:

(5.1)

- Nyonya: (i) Fyonza kwa mdomo au mrija, amwa (Maana awali).
(ii) Ishi kwa kutegemea mwingine bila kufanya kazi.
- K(h)anga: (i) Aina ya ndege mwenye madoadoa (Maana awali).
(ii) Leso
- Kichwa: (i) Sehemu ya juu ya viumbe inayoshikiliwa na shingo (Maana awali).
(ii) Kiongozi wa kikundi
(iii) Sehemu ya injili ya gari moshi
(iv) Maneno machache yanayoandikwa juu ya habari; mada
- Mtindi: (i) Maziwa yaliyoganda (Maana awali).
(ii) Maziwa yaliyotolewa siagi
(iii) Pombe
- Simika: (i) Simamisha kitu wima mathalani kigingi au kisu (Maana msingi)
(ii) Fanya mboo isimame
(iii) Simamisha mtu na kumpa mamlaka ya kuongoza

Polisemia huwezesha lugha kutumia maumbo machache katika kuelezea dhana mbalimbali zinazokusudiwa. Kwa upande mwingine, upolisemia huzua utata wa kileksia kwa watumiaji wa lugha, kama tutakavyoeleza kwa kina katika § 5.2.1.

5.1.1.2 Uhusiano wa Kiantonimu

Huu ni uhusiano wa kileksia ambapo leksia fulani huwa zina maana kinyume. Kipacha (2005) anaeleza kuwa kuna aina tatu za unyume:

- Unyume wa ukinzani kamilifu. Kwa mfano, *hai-mfu*
- Unyume wa kipimo au kiwango. Kwa mfano, *moto-baridi, ujana-uzee*
- Unyume wa uhusiano. Kwa mfano, *mwajiri-mwajiriwa*

Uchanganuzi umebainisha kuwa kunazo leksia zilizobadilika kisemantiki zikawa na maana kinzani au yenyeye unyume. Hii hapa ni mifano:

Jedwali 5.1: Mabadiliko yenyeye Unyume

Leksia	Maana ya awali	Maana Mpya
Shoga	Rafiki; mwanamke kwa mwanamke	Rafiki; mwanamume kwa mwanaume
Sakafu	Sehemu ya <u>juu</u> ya nyumba (upande wa chini wa dari)	Sehemu ya <u>chini</u> ya nyumba
Tafuta	Kutoroka <u>kutoka kwa</u>	<u>Angalia kwa makini ili upate kilichofichika</u>
Jukumu	Kujichukulia madaraka <u>yasiyo yako</u> kwa jambo usiloliweza	Kutekeleza <u>wajibu wako ipasavyo</u>
Bepari	Mwanabiashara <u>maarufu</u>	Mwanabiashara <u>mnyonyaji</u>
Husudu	<u>Chukia</u> , onea kijicho, wivu, uhasidi	<u>Penda</u> sana
Hayati	Uhai, <u>yu hai</u>	Marehemu, aliyekwisha <u>fariki</u> dunia

Maana zote kinzani zimetiwani katika kamusi mbalimbali za Kiswahili. Tujadili uhusiano wa kihaiponimia.

5.1.1.3 Uhusiano wa Kisilonimu

Huu ni uhusiano wa kileksia ambapo leksia mbalimbali katika lugha huwa na maana sawa. Crystal (2010). Sinonimu ni visawe vya dhana moja. Huwa na uhusiano $Y = [X_1, X_2, X_3 \dots X_n]$ yaani Y ina maana sawa na aina zozote za X. Kwa mfano, leksia *macho* ina maana sawa na *maloleo*, *maninga*, *mboni*, *mato* na *maozzi*. Uhusiano wa kisilonimu huleta na hali kama ukopaji wa msamiati, tofauti za kimaeneo, tofauti za kilahaja, taaluma, wakati, dini na jinsia (Habwe na Karanja, 2004).

Leksia k^hanga, leso na visutu zina uhusiano wa kisinonimia. Kama ilivyoolezwa hapo awali katika § 3.2.3, maana awali ya *kanga* ilikuwa ‘aina ya ndege au nyuni kabla ya kubadilika kuwakilisha leso. Nacho kisutu kilikuwa kanga iliyorembeshwa kwa rangi nyingi ambayo pia ilitumiwa kuundia pazia. Basi kanga, visutu na leso ni visawe. Pia, maana ya awali ya *kipusa* ilikuwa *upembe wa kifaru* kabla ya kupanuka kuwakilisha *kidosho, mrembo, mnyange, kisura na kimanzi* (BAKITA, 2015:463). Leksia hizi zina uhusiano wa kisinonimu.

5.1.1.4 Uhusiano wa Kihaiponimia

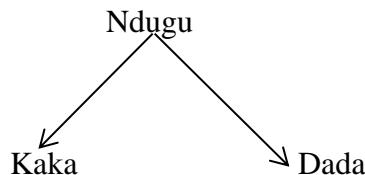
Huu ni uhusiano wa kifahiwa ambapo leksia ambayo ina maana mahususi hujumuishwa katika maana ya leksia nyingine iliyo na maana pana (Fromkin n.w, 2014). Uhusiano huu huwa wa kihadhi (Lyons, 2000). Neno lenye maana kubwa huitwa neno-jumuishi ilhali neno lenye maana ndogo huitwa haiponimu (Habwe na Karanja, 2004). Kwa mfano, leksia za Kiswahili *paka* na *mbuzi* zina maana zake mahususi lakini ni haiponimu ya leksia pana *mnyama*. Zingatia mfano ufuatao:

(5.2) *Ndugu*

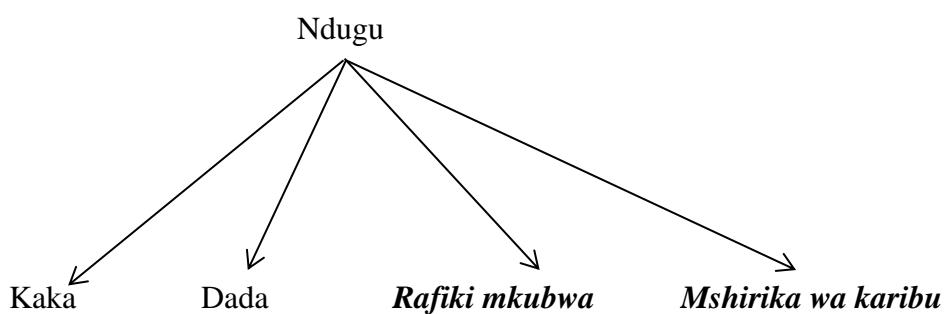
Ndugu ni neno-jumuishi lenye haiponimu dada na kaka. Maana ya msingi ya ndugu ni mtu mliyezaliwa naye na baba na mama mmoja; wa kiume au kike (BAKITA, 2015:785). Ndugu mkubwa wa kiume huitwa *kaka* na ndugu mkubwa wa kike huitwa dada. Mnuna ni ndugu mdogo. Basi dada na kaka ni haiponimia ya ndugu. Maana za ziada za kisasa za ndugu ni *rafiki mkubwa* na *mshirika wako wa karibu*. Leksia imepanuka kwa sababu ya siasa na dini. Mabadiliko haya yanaashiria kuwa leksia ndugu imepata haiponimu nyingine mpya kama inavyodhiihirika katika vielelezo vifuatavyo:

Vielelezo 5.1: Haiponimu za Ndugu

Uhusiano wa awali:

Uhusiano wa Kisasa

Ulinganisho wa vielelezo (5.1), unabainisha kuwa leksia ndugu katika kisasa ina haiponimu mbili za ziada ambapo uhusiano usio wa damu umejumuishwa. Uhusiano huu pia ndio unajitokeza katika leksia *ndimi*. Ulimi ni ala mojawapo ya ala za kutamkia sauti katika lugha.

5.1.1.5 Uhusiano wa Kihomonimu

Homonimu ni uhusiano ambapo leksia huwa zinafanana katika muundo wa kifonetiki lakini zina maana tofauti.

(5.3) *Banda*

Koma

Kwa mfano, leksia *banda* imekuwa ikitumika katika Kiswahili kwa maana ya jumba lenye matumizi maalum mathalani la kufugia kuku. Katika Karne ya Ishirini na Karne ya Ishirini na moja *banda* huwakilisha nyumba duni ya watu maskini au mfano wa nyumba za kufanya biashara

ndogo ndogo. Katika Kimatumbi, lugha ya Kibantu karibu na Lamu leksia hii huwa na maana ya ‘mtumwa.’ Krumm (1940) alieleza kuwa katika nchi ya Iran katika miaka ya 1940 leksia *banda* ilikuwa na maana ya ‘mtumwa mwaminifu.’ Kufanana kwake ni kwa sadfa tu kwani kila mojawapo ina historia yake. Kinyume na polisemia, homonimu hazina uhusiano wa kihistoria.

Katika Kiswahili cha kale leksia *koma* ilikuwa na maana ya ‘acha kuendelea, fika mwisho, kufa (lugha ya kitaswira). Katika Tarihi ya Kilwa (957-1131 BK) mfalme alikuwa amepewa lakabu ‘mkomu watu’ yaani *anayemaliza au kuua watu*. Pia inapatikana katika tungo za kale kama vile *Al Inkishafi* katika Hichens (1972:60), ubeti 23:

...yakomele tena ya kuusiri
bidhaa ya ndeo na tabakuri
mutendele kwangu nishuhudiye

Katika ubeti huu, umbo *yakomele* (yamekoma) linasheheni kiambishi cha kale cha wakati uliopita, hali timilifu –*ele* kinachopatikana pia katika *mtendele* (mmetenda), mshororo wa tatu katika ubeti huo huo. Kisadfa, alama ya uakifishaji ya *koma* (comma), yenye asili ya Kiingereza inatumika katika sarufi ya Kiswahili kuashiria *kupumzika kidogo* (TUKI, 2013:262). Maumbo haya yana maana zinazokaribiana lakini hayana uhusiano wowote wa kihistoria.

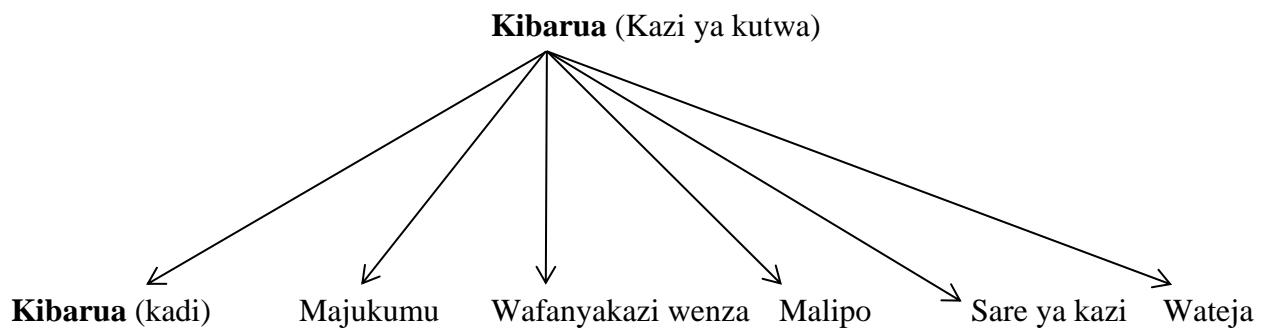
5.1.1.6 Uhusiano wa Kimeronimu

Huu ni uhusiano ambapo maana fulani huwa imejumuishwa katika maana nyingine yaani ‘sehemu ya.’ Kwa mfano *uwayo* (wingi, nyayo) huwa meronimu ya mguu; sehemu ya kukanyagia chini. Nazo *dirisha* na *mlango* ni meronimu za *chumba*. Uhusiano huu huwa wa kihadhi. Tuzingatie mifano ifuatayo:

(5.4) *Kibarua, chuo, uume, uke*

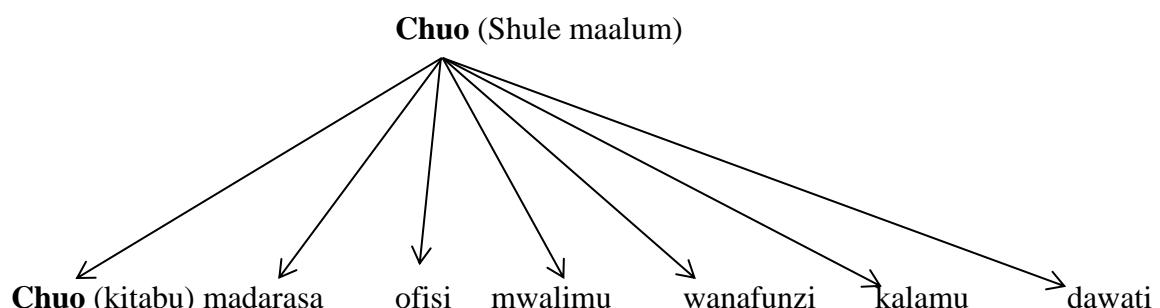
Leksia *kibarua*, kisawe cha waraka, ilibadilika kwa kuhama kutoka *kadi ya kazi* > *kazi yenyewe* > *mfanyakazi mwenyewe*. Katika karne ya ishirini na moja, kibarua hutumiwa kwa maana jumla ya *kazi yoyote yenyewe ujira* ambayo si lazima iwe ya kutwa. *Ameenda ~*. Kibarua (*kadi*) ni sehemu tu ya kizima (*mfanyakazi*, *kazi yenyewe* na *malipo yake*). Uhusiano wa kibarua (maana asilia) na *kazi yenyewe* (maana ya kisasa) ni wa kimeronimu kama inavyodhihirika katika kielelezo kifuatacho:

Kielelezo 5.2: Meronimu ya Kibarua

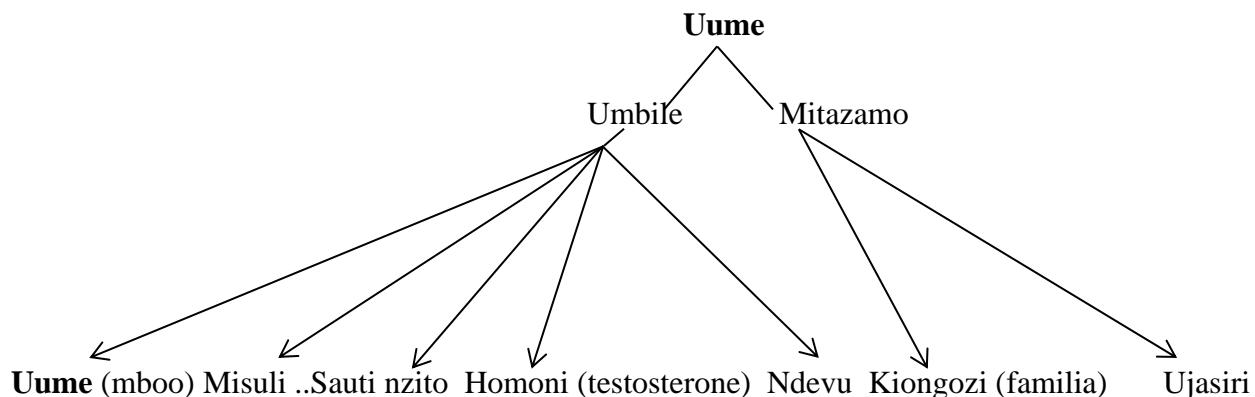
Pia, *chuo* (kitabu) hutumiwa kutajia dhana jumli ya *shule ya kutolea masomo maalum* ambayo ndani yake mna waalimu, wanafunzi, wafanyakazi mbalimbali pamoja na vifaa vingine kama chaki, kalamu, vitabu, dawati na majengo. Basi *chuo* (kitabu) imejumuishwa katika *chuo* (shule).

Kielelezo 5.3: Meronimu ya chuo

Leksia *uume* humaanisha hali ya kuwa mwanaume lakini kisasa pia huwa tasfida ya mboo. Ikumbukwe kuwa mwanamume hutambulishwa na kuwepo kwa mboo, maumbile yake ya misuli, homoni zake, namna anavyotoa sauti na mitazamo anuwai ya kijamii na kisaikolojia. Baadhi ya jamii hutazama mwanaume kama kiongozi wa familia na jamii, mwenye nguvu, asiyeogopa na asiyeathirika kwa urahisi kihisia. Basi *uume* (mboo) huwa *sehemu tu ya dhana ya uume* (hali). Katika hali ya kawaida mtu anaposema kuwa amemwona mwanaume si kwamba ameona mboo yake. Uhusiano wa mboo na dhana nzima ya uume ni wa kimeronimu.

Kielelezo 5.4: Meronimu ya Uume

Fauka ya hayo, tasfida *uke* (kuma) huwa imejumuishwa katika dhana ya uanauke. Ni ‘sehemu ndogo’ iliyotumiwa kuwakilisha kizima. Tujadili mahusiano kupitia picha za kisitiari.

5.1.2 Mahusiano ya Kisitiari

Kama ilivyoelezwa katika §1.7.1 (vi) na (viii), Wanasemantiki Tambuzi hueleza kwamba lugha huhusisha ujenzi wa picha za mawazo na mipaka ya kidhana katika mawanda ya kiutambuzi. Kwa wanaismu-tambuzi, sitiari ni mchakato wa kuhamisha dhana kutoka kwa wanda moja na kuichopeka kwa dhana tofauti ya wanda jingine (Lakoff na Mark, 1980). Japo kuna maana moja kuu ya kileksia, anayejua maana ya leksia fulani pia hujua maelezo mengineyo mengi

yanayoambatanishwa na leksia hiyo. Maana ya leksia fulani haiwezi kueleweka kikamilifu bila kuhusisha maarifa ya kiensaiklopidia ya leksia hiyo. Basi maana mpya ya leksia inayohusiana na ya awali kihistoria hufahamika kupitia mshabaha wa aina fulani unaokitwa katika tambuzi za wanaojua lugha husika. *Uhusiano wa kisitiari* ni uhusiano wa leksia inapohamishwa kutoka wanda moja hadi lingine. Hisia za kuona, kugusa, kusikia, kuonja na kunusa ni muhimu katika kuhusisha dhana na ishara mbalimbali katika ulimwengu wake. Kwa mfano, anayeona chombo cha angani *ndege* atatambua kwa wepesi ina sifa zinazohusiana na za ndege (nyuni) licha ya kuwa katika wanda tofauti. Mahusiano yafuatayo yalibainika:

5.1.2. 1 Uhusiano wa Kiumbo na Kimaumbile

Huu ni uhusiano wa kihistoria unaotokana na kuhusisha umbo au umbile halisi au la kidhahania la dhana A na la dhana B. Kwa ufupi B ina asili katika A. Maumbile na umbo lake binadamu humjengea binadamu misingi ya kutambua dhana mbalimbali katika mazingira yake, kile wanaisimu tambuzi huita picha au taswira (Vyvyan n.w, 2006; Lemmens, 2017). Zingatia mifano katika jedwali lifuatalo:

Jedwali 5.2: Uhusiano wa leksia kiumbo

Leksia	A	B	Uhusiano wa A-B
Ndege	Nyuni	Chombo cha angani	Kuwepo kwa mbawa za kupaa angani
(m)lango	Kiingilio cha nyumba au mji	Mahali pa kufungia bao katika soka	Kuwepo mwanya wa kuingilia
Shavu	Pande mbili za uso, chini ya jicho mpaka karibu na taya	Sehemu ya uke; pande mbili	Maumbile

Nyonyo	Ncha ya titi, chuchu	Kifaa kifananacho na chuchu cha kumpa mtoto maziwa au cha kuchezea	Maumbile
Kishasi/kishazi	Fungu la vitu vilivyofungwa pamoja kwa kamba. ~ cha samaki	Fungu la maneno lenye muundo wa Kiimakiarifa	Maumbile
Mzinga	Mzinga wa nyuki	Silaha	Umbo la mviringo.

Maana za leksia katika B zina historia yake katika A. Kwa mfano neno *ndege* (chombo cha kusafiria angani) lina uhusiano wa kihistoria na *ndege* (nyuni) ambaye alitanguliwa kuwepo katika mazingira ya Kiswahili. Basi kuwepo kwa umbo A ndio msingi wa kuwepo kwa umbo B.

5.1.2. 2 Uhusiano wa Kimatumizi

Huu ni uhusiano wa kihistoria unaotokana na dhana ya matumizi. Kwa mfano, *mkono* wa tingatinga una uhusiana kihistoria na *mkono*; sehemu ya mwili ya kushika. Pia maana ya awali ya *ulingo* (*mahali palipoinuka shambani palipotumiwa kulindia mazao yasiharibiwe na ndege au wanyama*) katika (Krapf, 1882:402) ndiyo asili ya leksia ya kileo *ulingo* ambayo ni sitiari ya kutajia *mahali au wanda linalotumika kwa shughuli maalum, maarifa au taaluma. ~ wa siasa* (yanayotokea katika siasa).

5.1.2. 3 Uhusiano wa Kitabia/Sifa

Huu ni uhusiano wa kitu na kingine kwa misingi ya sifa na hulka zilizopo. Hapa, sifa ya dhana mpya ilitokana na sifa za dhana asilia. Uhusiano huu pia ni wa kihistoria. Tazama mifano ifuatayo: (5.3)

Leksia	<i>Maana awali</i>	<i>Mageuko</i>	<i>Tabia zinazofanana</i>
Beberu	Mbuzi wa kiume/ndhenge	Mkoloni	Usumbu

Kupe	Mdudu afyonzaye damu	Mtu mtegemezi	Utegemezi
Umeme	Miali ya mwanga mkali uandamanao na radi	Nguvu za stima au betri	Utoaji wa mwangaza

Maana za leksia katika 5.3 zinahusiana kihulka na za leksia asilia. Kwa hivyo hatuna budi kueleleza sifa za mkoloni ikiwa tunanua kupata kiini cha mabadiliko ya leksia beberu. Kwa mfano, waliwasumbua Wenyeji kwa kuwanyanganya ardhi yao yenye rutuba, kuwatoza kodi, kutowaheshimu na kuwasumbua tu. Tabia yao ‘ilinuka’ kama anukavyo mbuzi wa kiume.

Nayo maana ya awali ya *fua* au *fula* (Kikale) ilikuwa *tengeneza vitu kwa kutumia chuma* (Nurse \$ Hinnebusch, 1993:553). Shughuli hii ilihuisha sifa ya kupigapiga na kuponda vitu. Maana ya leksia hii ilipanuliwa kiupeo kuhusisha vitendo vinavyoteklezwa kwa utaratibu sawa: *Tengeneza/piga vitu kwa chuma > ponda nguo ndani ya maji > osha nguo kwa maji kwa mikono au mashine > ondoa ganda la nazi.*

5.1.2.4 Uhusiano wa Ki-mahali

Uhusiano huu unahuisha dhana ya mahali. Tuzingatie mifano ifuatayo:

(5.4)

Leksia	<i>Maana awali</i>	<i>Maana Mpya</i>
Ulingo	Jukwaa la kulindia shamba	Jukwaa la michezo
Uga	Uwanja mbele ya nyumba, Mahali wazi mjini	Uwanja maalum wa kuchezea Sehemu ya kuchezea dansi
Tako	Sehemu ya nyuma ya mwili	Sehemu ya chini ya kitu ~ <i>la kikombe</i>
Kichwa	Sehemu ya juu ya mwili	Mada anwani inayoandikwa juu ya makala sehemu ya katikati ya insha (kiini)
Mwili	Sehemu ya kati ya kiwiliwili	

Hapa, sifa ya mahali fulani inahusishwa na nyingine inayoshahabiana na kuzalisha leksia mpya yenye maana tofauti.

5.1.2.5 Uhusiano wa Ki-mwendo

Huu ni uhusiano unaohusisha mwendo na upande ambapo kitu kinaelekea. Mwendo wenyewe unaweza kuwa halisi au wa kidhahania. Kwa mfano maana ya awali ya leksia *tafuta* ilikuwa ‘kutoroka kutoka kwa’ (Krumm, 1940). Maana ya kisasa katika Kiswahili cha kisasa ni ‘angalia angalia ili kupata kitu unachotaka.’ Katika *kutafuta* bila shaka mtu hulazimika kwenda hapa na pale. Aidha, leksia ya kale ‘tamba’ ilikuwa *kutembea au kusafiri*. Maana ya kisasa ni *usimulizi wa hadithi*. Mtambi au mtambaji ni mtu anayesimulia hadithi. Usafiri hupatikana katika hadithi kwa namna zifuatazo:

- (i) Masimulizi mengi ya Waswahili yalisheheni motifu za safari kama ile ya jagina Liyongo katika *Utendi wa Fumo Liyongo*, ubeti 8 hadi wa 33. Liyongo aliandikiwa waraka na mfalme asafiri Pate ili Wagalla wamwone. Alitumia siku mbili pekee kusafiri kutoka Shaka hadi mjini badala ya siku nne ilivyokuwa desturi.
- (ii) Mtambaji huwasafirisha hadhira yake ulimwengu wa kidhahania au wa kindoto.
- (iii) Watambaji wengi pia huwa na tabia ya kutembea hapa na pale jukwaani wanapotamba hadithi kama mbinu ya kufaninikisha uwasilishaji wao.

Leo hii –*tamba* humaanisha ‘jiringa au jisifu, *enda huku na huko kwa kujigamba*’ na pili, *simulia* hadithi (TUKI, 2013).

5. 2. 6 Uhusiano wa Kiwango au wa Ki-hesabu

Huu ni uhusiano unaotokana na kiwango cha kitu au hesabu yake. Umbo **mwe** lilikuwa katika hesabu ya Kiswahili cha kale kama sinonimu ya moja au mosi (Polome, 1967:130). Pia hupatikana

katika leksia ‘pamwe’ [pa + mwe] ambalo huwa na maana ya ‘mahali pamoja.’ Kiambishi awali {pa} ni cha ngeli ya 16 kama vile kiambishi {ku} cha ngeli 17, huambatanishwa na shina -ume > *ku-ume* - upande wa kulia (Nurse & Hinnebusch, 1993:348). Leksia pamwe hutumika kuelezea umoja wa kufanyika kwa jambo. Mabadiliko ya –mwe yanaashiria ‘ushirikiano’ na ‘umoja wa nia; kati ya wahusika na sio idadi ya wahusika.

Leksia *umoja* ilitokana na idadi moja (mosi, -mwe). Huwa na maana msingi ‘hali ya kuwa moja tu.’ Hata hivyo si idadi tu hurejelewa katika dhana ya umoja bali pia husheheni umoja wa kihisia na kisaikolojia, utangamano, ushirikiano na uzalendo. ~ *wa Afrika Mashariki* au ~ *wa Afrika*. Katika mfano huu, dhana ya awali ni hesabu ya moja tu lakini dhana mpya ina maana ya ziada ya kisiasa yaani ‘kuwa na muungano.’ Nayo leksia *wanga* ilipewa maana tatu katika Krapf (1882: 423):

- (i) Kukata. Kwa mfano; *kuwanga mti* (kukata mti).
- (ii) Kugonga kama vile wangwa na kichwa.
- (iii) Kuhesabu

Maana ya kwanza ya Krapf (keshatajwa) inaashiria kukatakata mti katika vipande kadhaa. Kuhusu fasiri (ii) Krapf anaeleza kuwa *mtu hugongesha vidole anapohesabu*. Basi inaonekana maana (iii) inahusiana na maana (i) kuitia uhamisho wa kisitiari unaohusiana na kiwango na hesabu. Fauka ya hayo nambari zimehawilishwa kuyapa majina aina mbalimbali za mashairi kwa msingi ya idadi ya mishororo katika kila ubeti; *utatu* (tathlitha), *unne* (tarbia), *utano* (takhmisa), *usita* (tasdisa) na *ukumi*. Basi nambari husika zimepata maana ya ziada kwa kuhusisha idadi ya mishororo na hisabati.

Katika sehemu inayofuata tumejadili athari au matokeo ya mabadiliko ya maana za leksia katika lugha ya Kiswahili.

5.2 Athari za Mabadiliko ya Maana Katika Lugha ya Kiswahili

Kama ilivyoelezwa katika §1.3, utafiti huu ulinuia kubainisha athari za mabadiliko ya maana za leksia katika lugha ya Kiswahili. Uchanganuzi umebainisha bayana kuwa mabadiliko ya maana za leksia umekuwa na athari anuwai katika mfumo wa maana wa lugha ya Kiswahili:

5.2.1 Kuzuka kwa Upolisemia na Kusababisha Utata wa Kileksia

Mabadiliko ya maana za leksia yalisaidia kuzalisha leksia zeny sifa ya kipolisemia; hali inayozua utata wa kileksia. Utata wa kileksia hutokea ikiwa leksia ina maana zaidi ya moja. Utafiti umebainisha kuwa baadhi ya leksia za Kiswahili zilizopanuka kimaana zinaendelea kutumika sambamba na maana zile za awali. Aliye na umilisi wa lugha huenda akatatizika kutambua kwa wepesi maana inayolengwa ikiwa muktadha mwafaka hautazingatiwa. Tazama mifano ifuatayo:

- (i) Nimeona kiboko.
- (ii) Nimepata jiko.
- (iii) Tulitamba

Katika mifano hii, hali mbili huenda zikazuka. Kwanza, ni kuona vigumu kuteua maana iliyokusudiwa na pili, kuteua maana tofauti na inayolengwa na mse maji. Uteuzi wa maana hutegemea tajriba na maarifa, muktadha na matarajio ya mpokezi. Leksia *kiboko* ikitajwa, huenda afisa wa pori akajinasibisha na maana ya *mnyama mnene wa majini*. Huenda mwalimu na askari watajinasibisha na maana *mjeledi* au *mnyama* huku mtaalamu wa kuthibiti uzito akiteua *mtu mkubwa*. Katika (ii) mpokezi atatatizika kuteua *kifaa cha kupika* au *mke* na katika (iii) kuna utata wa kuteua maana *usimulizi wa hadithi* au *tembea kwa majisifu*. Polisemia ni chanzo mojawapo cha makosa katika lugha.

5.2.2 Kukuza Lugha ya Kitaswira

Utafiti ulibainisha kuwa athari kubwa ya mabadiliko ya lugha ya Kiswahili ni kuongezeka kwa lugha ya kitaswira inayotumia sitiari kwa wingi. Kama alivyodokeza Lakoff (1987), sehemu kubwa ya lugha inayotumika na binadamu ni sitiari. Wanasemantiki tambuzi hueleza kuwa binadamu ana uwezo wa kuhamisha dhana toka kitu au dhana moja hadi kitu au dhana nyingine katika mawanda ya kiutambuzi. Kinachohamishwa huwa tabia, taswira ya umbo au kazi ya kitu kwa kuihusisha na tabia au umbo au kazi ya kitu kingine. Kipacha (2005:102) alisema kuwa sitiari ina muundo ufuatao: mada (kizungumzwa), taswira (kifananishi) na ufanano (kiungo). Zingatia jedwali lifuatalo

Jedwali 5.3 Muundo wa Sitiari: mada, taswira na ufanano

Mada (Kizungumziwa)	Taswira (Kifanishi)	Ufanano (Kiungo)
Gari la kivita	Kifaru	Nguvu, umbo
Msichana	Kipusa	Thamani, urembo
Chombo cha usafiri	Ndege	Umbo, kuele angani
Stima	Umeme	Mwangaza
Kiingilio	Mdomo	Uwazi, upenyo
Uongozi	Simba	Ujasiri
Mke	Jiko	Upishi
Mitambo wa kupiga hewa	Uyoyozi	Hewa baridi, utulivu
Riziki	Unga	Hulisha mtu
Bidii	Jasho	Huzalisha riziki

Katika mifano hii, sitiari au lugha ya kitaswira ilihuksika kuleta mabadiliko yanayotokana na ufanano wa aina fulani. Kuhusu *kifaru* taswira ya maono kuhusu mnyama huyu inahusu kiumbe mnene aliye na upembe katika uso wake inayofanana na umbo la gari la kivita la wanajeshi wa ardhini ambalo huwa na mzinga mkubwa katika uso wake. Katika sitiari hii, *uso wa kifaru* unalinganishwa moja kwa moja na *uso wa gari* la kivita ambapo mwelekeo wa dhana unaakisiwa.

Basi taswira ya *kipusa* cha kifaru inahamishiwa katika dhana mpya ya *msichana mrembo*. Kuhusu leksia *ndege* (nyuni, kikale), mambo matatu muhimu yaliyosaidia kujenga taswira iliyozalisha leksia *ndege* (chombo cha angani):

- (i) Huwa na umbo lililochongoka mbele kama ule wa mshale.
- (ii) Huwa na mabawa mawili.
- (iii) Huwa na uwezo wa kupaa na kusafiria angani.

Pia katika baadhi ya mazingira ya Waswahili miale ya mwangaza iliyoandamana na ngurumo katika misimu ya mvua iliitwa *umeme* (Nabhany, 2012:146). Majilio ya betri na stima yalizimbua maarifa katika utambuzi yaliyojenga taswira iliyoana na umeme. Ujuzi huu ulihamishwa hadi kwa dhana mpya huku maana asilia ikididimia. Aidha, taswira ya maono ya *mdomo* kama sehemu ya kuingizia chakula ilisababisha jazanda ya mahali penginepo pa kuingilia kama vile sehemu ya kuingizia vitu kwa chupa kuitwa *mdomo wa chupa*. Wanaisimu tambuzi hueleza kuwa maana imejikita katika maumbile ya binadamu yakiwa msingi wa kufasiri dhana katika ulimwengu wake. Pindi mabadiliko ya leksia yanapoongezeka ndivyo kiwango cha lugha ya kitamathali inavyozidi kuongezeka.

5.2.3 Nafasi ya Leksia Asilia kutwaliwa na Leksia Mkopo

Imebainika kwamba leksia asilia zinapodalilika kimaana, kuna mazoea ya kutumia leksia geni kuziba pengo husika. Kuna uwezekano mkubwa kwamba matumizi ya leksia *damu* (mkopo kutoka Kiarabu) katika nafasi ya leksia ya Kiswahili *ngeu* (ng'eu) ilikuwa juhudzi za kukwepa hisia mbaya zilizoambatana na leksia *ngeu* au *mweni*. Katika jamii nyingi za Kibantu ‘*damu*’ ilihuashwa na

kifo au vita. Mkondo huu unajitokeza kwa Wanyamwezi wanaokwepa kutaja leksia *nshiimba* (simba) wakati wa usiku na badala yake kutumia *fahali* (Schadeberg, 1991:111). Pia Wameru wanakwepa kutaja majina mbalimbali ya *mbiti* (wanyama wala-watu) wakati wa usiku ili kuepusha watoto na jinamizi mbaya wanapolala. Mkondo huu ndio ulichukuliwa na leksia za mkopo *fariki* na *hayati*. Inaonekana kuwa kuingia kwake katika Kiswahili kulitokana na sababu za kitasfida na si kwa sababu ya ukosefu wa msamiati mwafaka. Imebainika kuwa leksia ikipata hisia mbaya hufifia na nyingine kubuniwa au kukopwa.

5.2.4 Ufinyizi wa Leksia kwa Miktadha Teule

Utafiti ulibainisha kuwa leksia ambazo zimebadilika mara nyingine hubanwa katika miktadha finyu hasa katika taaluma ya ushairi. Watunzi wengi wa mashairi hujinasibisha na leksia za kale ambazo zilifilia kimatumizi kama njia ya kuonyesha weledi wao katika utunzi kupitia mbinu ya *uhuru wa kishairi*. Kwa mfano leksia *nswi/isi/nsi/swi* ambayo ni leksia ya kale ya *samaki* (mkopo kutoka Kiarabu) imeorodheshwa katika kamusi ya TUKI (2004:164, 430) kuwa ya kishairi. Pia kikale *ng’eu* (damu) hupatikana katika mashairi kuonyesha ustadi wa kutumia lugha. Huu hapa ni ubeti wa kwanza wa shairi ‘Kingozi’ katika *Taa ya Umalenga* (Nassir, 1982:81):

Kodowato **umbonile**, utoshwe na **maoziyo** (macho)

Maoziyo sifumbile, ovezato **nga** wenziyo (ni kama)

Wenziyo chaweto, nawe oweto mbeleyo

Mbeleyo siino siyo, ya kwisha mwanzimle

Katika ubeti huu, mtunzi anaonyesha umahiri wake kwa kutumia lugha ya kale kama vile *maozi na mboni* (*macho*) na *nga* (ni kama). Hii ni desturi ya watunzi wengi wa mashairi ya kiarudhi ya Kiswahili ikiwa ni pamoja na watunzi wa Karne ya 21.

5.2.5 Leksia Asilia Kutoweka au Matumizi yake Kupunguka

Utafiti ulibainisha kuwa baadhi ya leksia asilia zimetoweka au kupunguza matumizi yake. Msomaji wa matini zenyе Kiswahili cha kale anakumbana na idadi kubwa ya leksia ambazo zimewekwa pembeni na wazungumzji wengi wa Kiswahili cha Karne ya Ishirini na Moja. Baadhi ya sababu ni zifuatazo:

- (i) Maaana ya awali ya leksia kudhalilishwa na watu kulazimika kutumia leksia mpya. Kwa mfano, *ng'eu* > *damu*, *ngono* > *mapenzi*, *mboo* > *uume*, *uchi*, *sehemu nyeti*. Kwa wanaojifunza Kiswahili kama lugha yao ya pili huenda wakatumia tasfida badala ya leksia asilia.
- (ii) Jamii inapotawaliwa na wageni na kupendelea leksia na utamaduni wa watawala. Mathalani, leksia makame > mfalme > sultani > Gavana > Rais zinaambatana na tawala maalum katika historia ya Waswahili.
- (iii) Ujio wa utamaduni mpya na dini kama vile Mulungu > Mola, Rabana na Maulana. Maombi > Sala
- (iv) Utashi wa mwanadamu wa kupenda vitu vipyta tu. Matumizi ya muda mrefu wa leksia humsinya kama vile *mshekuu* > *alfajiri*
- (v) Maendeleo ya sayansi na teknolojia na kusababisha leksia kuhawilishwa au kufinyangwa ili kuunda istilahi za kuwakilisha dhana ingizi, Kwa mfano, *mwengo* (sauti ya kurudi) + *goya* (habari) > Redio.

Hii hapa ni mifano ya leksia za kale zilizofifia kimaana na ambazo hutumika nadra katika Kiswahili cha karne ya Ishirini na Moja. Mifano zaidi ya leksia za aina hii zimeorodheshwa katika kiambatisho A.

(5.5)

<u>Leksia Ya Kale</u>		<u>Leksia Ya Kisasa</u>		<u>Leksia Ya Kale</u>		<u>Leksia Ya Kisasa</u>
Avuru	>	Mvulana		-bi/ -wi	>	-baya/ ovu
Gandu	>	Dhahabu		Gongwa	>	Ikulu
Goya	>	Habari		-titi	>	-dogo
Hazigi	>	Daktari/tabibu		Joma	>	Askari
Ushiwa	>	Hasira kubwa		Kuwaa	>	Asubuhi
Maloleo	>	Macho		Yumbe	>	Bunge
Lakutwa	>	Magharibi		M'su	>	Upanga
Lakuwaa	>	Mashariki		M'bawazi	>	Rehema
Makame	>	Mfalme		Manga	>	Kasikazi/kibula
Matayo	>	Lawama		Mbake	>	Nuru
Mbwazi	>	Huruma/ rehema		Mize	>	Malkia
Mrau	>	Bunduki		Mshekuu	>	Alfajiri
Mwiya/zeo	>	Wakati		Nina	>	Mama
Ndeo	>	Kiburi		Ishe	>	Baba
Ngeu	>	Damu		Uyoo	>	Picha
Nyota	>	Kiu		Utongolezi	>	Fitina
Sambo	>	Jahazi		Tinene	>	Bara
Chuo	>	Kitabu		Midadi	>	Kalamu

Asili: Nabhany (1982, 1995, 2012), Kineene (2005) na Abdulaziz (1979).

Leksia za kale katika (5.5) hapo juu, zimefifia kutoka tambuzi za Waswahili wa kisasa. Imebainika kuwa mabadiliko ya lugha ni mojawapo ya sababu kuu za kufifia kwa maana ya leksia husika. Kwa kuwa lugha ni kiungo hai, si ajabu baadhi ya leksia zilizotajwa katika 5.5 zikahuishwa na kutwika maana mpya.

5.4 Hitimisho

Sura ya tano imeshughulikia mahusiano kati ya maana za leksia za kale na za kisasa. Imebainika kuwa mabadiliko ya maana mara nyingi si suala la kisadfa; maana awali na maana mpya huwa na

uhusiano wa namna fulani. Leksia za kisasa huwa vivuli vya leksia na dhana za awali. Uchanganuzi wa data umetambua mahusiano ya kategoria mbili: Uhusiano wa kifahiwa na wa kisitiari. Mahusiano ya kifahiwa yaliyobainika katika ya maana za leksia za awali na za kisasa katika Kiswahili yalikuwa ya kipolisemia, kiantonimu, kihaiponimu, kisinonimu, kimeronimu na kihomonimu. Uchanganuzi wa data ulibainisha kuwa mabadiliko mengine yalitokana na uhamishaji wa dhana kisitiari kuititia uwezo wa kiutambuzi. Uhusiano wa aina fulani ulionekana kuoanisha dhana za awali na dhana mpya kidhahania; hali ilisukumwa na mshabaha wa aina fulani. Mahusiano yaliyobainishwa yalikuwa uhusiano wa kiumbo, kimatumizi, kitabia, ki-mahali, ki-mwendo, na uhusiano wa kiwango au kihesabu.

Fauka ya haya, sura ya tano imejadili athari na matokeo ya mabadiliko ya maana za leksia katika lugha ya Kiswahili. Imebainika kuwa mabadiliko ya maana za leksia yamesababisha baadhi ya leksia kuwa za kipolisemia, hali ambayo huzua utata wa kileksia. Pia, mabadiliko ya maana yamekuza lugha ya kimafumbo kama alivyosema Lakoff (1987) kuwa sehemu kuu ya lugha ya binadamu huwa sitiari. Kadhalika, imebainika kuwa baadhi ya leksia za kigeni zimechukua nafasi ya leksia asilia ili zitumike kama tasfida au utashi wa binadamu wa kupenda vitu vigeni vigeni. Fauka ya hayo, mabadiliko ya maana za leksia yamesababisha baadhi ya leksia kuchakaa na kibanwa katika miktadha finyu hasa katika ushairi. Leksia nyingine zimetoweka na nyingine kupunguza matumizi katika Kiswahili cha karne ya 21. Uchanganuzi umebainisha wazi kuwa wanalugha huhusisha dhana mpya na maarifa ambayo tayari yapo katika utambuzi wao. Sehemu inayofuata imetoea muhtasari na hitimisho ya utafiti kwa jumla.

SURA YA SITA

HITIMISHO

6.0 Utangulizi

Utafiti huu ulichunguza mabadiliko ya kisematiki ya leksia za Kiswahili kwa kulinganisha maana za leksia za Kiswahili ya kabla ya karne ya Ishirini na maana za leksia za Kiswahili cha kisasa. Utafiti ulikuwa na madhumuni matano. Kwanza, kubainisha mifano mahususi ya leksia za lugha ya Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya maana kwa kulinganisha leksia za Kiswahili cha kabla na baada ya karne ya ishirini. Pili, kuchunguza michakato na taratibu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika katika kubadilika kwa maana za leksia. Tatu, kuchanganua misukumo na maswala yaliyosababisha mabadiliko ya maana za leksia katika lugha ya Kiswahili. Nne, kuchunguza mahusiano ya kisemantiki kati ya leksia zilizobadilika kimaana na leksia asilia na tano, kubainisha athari na matokeo ya mabadiliko ya maana katika lugha ya Kiswahili.

Utafiti huu ulichochewa na haja ya kuelewa suala la kubadilika kwa maana za leksia ambalo huleta ubishi na kutokubaliana baina ya wazawa na watumiaji wa lugha na wataalamu wa isimu. Wazawa wa lugha hung'ang'ania kudumisha maana za awali. Kwa upande mwengine wataalamu hutazama maneno kama viungo hai vinavyokua na wakati mwengine kuzalisha maana za ziada, maana kinzani, maana finyu, maana hasi, maana chanya mionganoni mwa zingine; hali ambayo huathiri mfumo wa maana na wakati mwengine kutatiza mawasiliano. Aidha, maana zinapobadilika au kupotea hufanya maandishi yaliyopo kutoeleweka kwa urahisi hasa kwa wanaojifunza lugha kwa mara ya kwanza. Matini za kale za Kiswahili kama vile *Utendi wa Hamziyya* na *Al Inkishafi* na pia kazi za kileksikografija tangulizi kama Steere (1870) na Krapf (1882) mionganoni mwa nyingine zinasheheni leksia ambazo hazitumiwi katika maandishi ya karne ya ishirini na moja. Hali hii ilizua haja ya kuchunguza mifano ya leksia mahususi za Kiswahili zilizopitia mabadiliko ili kubainisha taratibu na michakato inayohusika. Ukweli ni kwamba watu wengi hawatambui kabisa iwapo kuna mabadiliko ya kisemantiki katika lugha yao. Mada hii ilichaguliwa ili kuchangia katika kuelewa

na kueleza namna lugha ya Kiswahili inapitia mchakato wa mabadiliko na athari zake katika mfumo wa maana. Aidha, mada hii ilichaguliwa kwa sababu ya pengo lilolidhihirika na ambalo tafiti za awali za Kiswahili hazikuwa zimelishughulikia. Ingawa kuna tafiti kadhaa kuhusu Kiswahili cha kale, uchanganuzi umeegemea zaidi maudhui na fani mbalimbali za fasihi na kupuuza kuchunguza mabadiliko ya maana za leksia kiwakati. Pengo hilo ni kwamba kumekuwa na tafiti chache zinazoeleza kwa kina na kwa umantiki mabadiliko ya lugha, mikondo ya mabadiliko hayo na athari zake.

Ili kufikia madhumuni yote ya utafiti huu, utaratibu maalum ulizingatiwa kama ilivyofafanuliwa katika sura ya kwanza. Data ya kimsingi ilikusanywa kutoka matini teule. Matini ziligawanywa katika makundi mawili; matini za kale zinazosheheni Kiswahili cha kabla ya karne ya ishirini na matini zinazosheheni Kiswahili cha kisasa. Matini za Kiswahili cha kale zilikuwa zifuatazo: Krapf (1882). *Dictionary of Suaheli Language*; Burt (1910). *Swahili Grammar and Vocabulary*; Steere (1870, 1919). *A Handbook of the Swahili Language as Spoken at Zanzibar*; Hichens (1939, 1972). *Al-inkishafi; The Soul's awakening*; Allen (1971). *Tendi: Six examples of a Swahili Classical Verse form with Translations and Notes*; Abdulaziz (1979). *Muyaka 19th Century Swahili Popular Poetry*; Kineene (2005). *Utenzi wa Hamziyya*; Werner (1934). *Utendi wa Kwana Kupona: The Advice of Mwana Kupona upon Wifely Duty*; Mulokozi 1999. *Tenzi Tatu za Kale*; Chiraghdin (1987). *Malenga wa Karne Moja*; Whiteley (1958). *Maisha ya Hamed Bin Muhammed El Murjebi yaani Tippu Tip kwa Maneno yake Mwenyewe*; Stigand (1915). *A Grammar of Dialectic Changes in the Kiswahili Language*; Nabhani (2012). *Kandi ya Kiswahili* na Polome (1967). *Swahili Language Handbook*. Matini hizi zinasheheni leksia zinazowakilisha Kiswahili cha kale katika nyanja anuwai za jamii.

Kundi la pili, ni matini zenye leksia za kisasa zilizotoa leksia linganishi. Baadhi ya matini hizo ni pamoja na TUKI. (2013). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*; Mdee n.w. (2011). *Kamusi ya Karne ya 21*; Mohamed, S. M. (2011). *Comprehensive Swahili- English Dictionary*; BAKITA (2015). *Kamusi Kuu ya Kiswahili*; King'ei (2000). *Miale ya Uzalendo*; Maanga (1997). *Maneno Yanayotatanisha Kimaana na Kimatashi*; Wambua (2007). *Kiangaza cha Kiswahili*: Marudio ya KCPE; Massamba 2004. *Kamusi Falsafa ya Lughya ya Isimu na Data kutoka mradi wa kuzalisha istilahi za Microsoft East Africa* (Moraa 2012). Pia, data nyingine ilitokana na hojaji na mahojiano na wakazi wa pwani wenye elimu-asilia katika sehemu za Mombasa na Lamu.

Leksia zilizokusanywa maktabani na nyanjani ziliainishwa na kupangwa katika makumbo anuwai. Mathalani, makumbo mawili makuu yilibainishwa kwa kuzingatia kigezo cha asili. Kwanza, ni leksia zenye asili ya Kibantu zinahusisha leksia za Kiswahili cha kale (Kingozi) na zingine ambazo zinaendelea kutumika katika Kiswahili cha kisasa. Pili, ni leksia zilizoingia katika Kiswahili kutoka kwa lugha nyingine mintarafu ya mwingiliano wa muda mrefu kati ya Waswahili na wageni kibiashara na kijamii. Ibainike wazi kuwa hatukuchunguza maana za leksia husika katika lugha changizi bali tulijikita katika mabadiliko yake *ndani ya lugha ya Kiswahili*. Leksia ziliteuliwa maadamu zinapatikana katika matini za zilizoandikwa kabla ya karne ya Ishirini.

Jumla ya leksia mia tano na thelathini zilikusanywa; mia nne na hamsini zenye asili ya Kibantu (Taz. kiambatisho A na B) na themanini zenye asili ya kigeni (Taz. kiambatisho C). Hata hivyo ni leksia *mia mbili na hamsini* ambazo zilishirikishwa moja kwa moja katika kufikia malengo ya utafiti huu. Leksia nyinginezo ziliorodheshwa tu katika viambatisho. Uchanganuzi ulihuisha mafungu mawili ya leksia. Kwanza, ni fungu la leksia mia mbili yaliyoteuliwa, yakaainishwa na

kupangwa katika vikoa leksika ishirini na vitatu kwa misingi uhusiano wa kimaana. Kwa mfano, leksia za wanyama, leksia za vifaa, leksia za biashara na kadhalika. Fungu hili lilisheheni leksia mia moja na arobaini za Kibantu (70%) na leksia sitini (30%) za kigeni zilizobadilika mumu kwa mumu, yaani baada ya kuingia katika Kiswahili. Uchanganuzi katika fungu hili ulinuia kubainisha leksia mahususi zilizopitia mabadiliko ya maana kisha kubainisha michakato na mbinu mahususi za kisemantiki ambazo zilizalisha maana mpya. Basi, kwa kila leksia iliyochanganuliwa katika fungu hili, maelezo kuhusu mbinu za mabadiliko ya kisemantiki yaliambatanishwa. Pili, ni fungu la leksia hamsini zilizojumuishwa pamoja na baadhi ya leksia zilizochanganuliwa katika fungu la kwanza ili kufikia madhumuni mengineyo ya utafiti huu.

Utafiti ulishughulikia suala la utafiti kupitia uchanganuzi ulioongozwa na nadharia mbili, yaani Semantiki Tambuzi na nadharia ya Vikoamaana. Semantiki Tambuzi ni mtazamo unaoeleza kuwa lugha na majopo ya maana kama vile leksia ni sehemu ya utambuzi kwa ujumla. Utafiti ulizingatia mawazo ya wanensemantiki tambuzi; Lakoff (1987); Taylor (1999); Lee (2001); Croft na Cruse (2004); Vyvyan n.w. (2006) na Lemmens (2017). Mtazamo huu hueleza kuwa kiini cha lugha ni kuwasilisha maana. Maana yenyewe huwa kipashio kisicho thabiti na hufasiriwa kwa namna tofauti kutegemea tajriba, mwono na maarifa aliyo nayo mtu katika utambuzi; hali ijengayo msingi wa mabadiliko ya lugha. Mhimili huu ulikuwa muhimu katika kueleza fasiri tofauti zinazochipuka kutoka kwa dhana moja. Mhimili wa Semantiki Tambuzi kuwa ‘maana hujikita katika maumbile yake binadamu,’ ulitusaidia katika kupambanua nafasi ya maumbile haya katika kuleta mabadiliko ya maana za leksia kupitia sitiari. Nao, mhimili kuwa ‘maarifa ya kiutambuzi huhifadhiwa katika kategoria zenye mizunguko na uzito (wa maana) ukififia kutoka kiinimaana,’ ulisaidia kueleza namna maana msingi huweza kupishana nafasi na maana za kando kando. Dhana ya ‘mizunguko

ya maana' ilisaidia kuelezea suala la uzito wa maana, yaani kuimarika, kufifia au kutoweka kwake. Mhimili mwingine kuwa, 'lughu huhusisha ujenzi wa picha za mawazo katika mawanda ya kiutambuzi,' ulisaidia kuelezea mabadiliko yanayosababishwa na matumiza ya kisitiari na tasfida. Fauka ya hayo, dhana ya wanasematiki tambuzi kuwa 'maana hujikita katika utamaduni na tajriba za pamoja za wanajamii,' ilitusaidia kueleza mabadiliko yanayoambatana na historia ya jamii, utamaduni na maswala mengineyo ya ki-Isimujamii. Mhimili kuwa 'maana huwa na muundo wa kiensaiklopidia,' ulisaidia kueleza nafasi ya maelezo ya kando kando katika mabadiliko ya kisemantiki ya leksia za Kiswahili. Licha ya Semantiki tambuzi kuwa na uwezo wa kushughulikia mawanda mapana ya matumizi ya lugha katika jamii, nadharia ya pili, ya vikoamaana, ilihitajika ili ishughulikie mahusiano ya ndani kwa ndani, ya leksia na leksia nyingine.

Nadharia ya vikoamaana ni nadharia ya uchanganuzi wa maana ambao unazingatia faridi za kileksika ambazo zina uhusiano wa kimaana katika lugha moja. Nguzo kuu ya nadharia hii ni kuwa lugha haijaundwa kwa leksia zenye maana zinazosimama huru bali mafungu ya leksia yanayohusiana kifahiwa. Nadharia ya Vikoamaana ilitoa vigezo muhimu vilivyosaidia kuunda vikoa leksika na kueleza mahusiano ya ndani kwa ndani kati ya leksia na leksia nyingine.

Kwa ufupi, utafiti huu umewasilishwa katika sura mbalimbali. Sura ya kwanza, imeeleza kiini cha utafiti na utaratibu uliozingatiwa katika kufanikisha utafiti huu. Sura ya pili imeshughulikia mapisi ya lugha ya Kiswahili (kwa ufupi) na mabadiliko mbalimbali ya lugha yakiwemo ya kileksia, ya kifonolojia, ya kimofolojia, ya kiothografia na ya kisemantiki. Japo si mabadiliko yote ya lugha huathiri maana za maneno moja kwa moja, maelezo yake wakati mwingine huhitajika katika kutambua umbo asilia pamoja na kueleza mkondo wa mabadiliko. Katika kujadili mabadiliko ya lugha ya Kiswahili mbinu linganishi imetumiwa kwa kuhusisha mifano kutoka lugha anuwai. Mapisi ya Kiswahili kwa ufupi yalilenga kuweka vyanzo vyaya data iliyotumiwa katika utafiti huu

katika muktadha wake wa kihistoria. Sura ya tatu imechanganua leksia mahususi za lugha ya Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya kisemantiki kisha maelezo kuhusu michakato ya kisemantiki iliyohusika ikaelezwa. Sura ya nne, imejadili vichocheo na misukumo mbalimbali iliyosababisha mabadiliko ya maana za leksia za Kiswahili. Sura ya tano imeshughulikia mahusiano kati ya maana za leksia za awali na za kisasa. Sura ya tano pia imejadili athari au matokeo ya mabadiliko ya lugha hususani katika lugha ya Kiswahili. Sura hii ya sita imetoea hitimisho.

6.1 Matokeo ya Utafiti

Utafiti ulinuia kubainisha mifano mahususi ya leksia za lugha ya Kiswahili zilizopitia mabadiliko ya maana kwa kulinganisha leksia za Kiswahili cha kabla na baada ya karne ya ishirini. Tumebainisha kuwa leksia za Kiswahili zimeathiriwa si haba na mabadiliko ya kisemantiki. Mifano mahususi ya leksia zilizochanganuliwa kutoka matini teule, imethibitisha kuwepo kwa mabadiliko anuwai kupitia mbinu na taratibu za mabadiliko ya kisemantiki. Kutokana na fungu la leksia mia mbili tulizochanganua, katika sura ya tatu, imejitokeza bayana kuwa muundo wa kisemantiki wa leksia za Kiswahili umebadilika unapolinganisha Kiswahili cha karne ya 21 na Kiswahili cha kabla ya karne ya 20.

Utafiti huu pia, ulinuia kuchunguza michakato na taratibu za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika katika kubadilika kwa maana za leksia za Kiswahili. Mtafiti ametambua mbinu mbalimbali za mabadiliko ya kisemantiki zilizohusika akizingatia uainisho uliotumika katika Rowanne (2008). Imebainika kuwa mbinu hizi hazina uzito sawa katika kuathiri maana za leksia. Mbinu iliyodhihirika kuwa zalishi zaidi ni *upanuzi wa maana* iliyohusika katika kubadilisha asilimia 65% ya leksia zilizochanganuliwa. Imefuatwa na mbinu ya sitiari (43%), usogezi wa maana (23%), udhalilikaji (15%), ufinyizi (07%), tasfida (06%), sinedoche (06%), uimarikaji

(05%), metonimu (03%) na chuku (01%). Asilimia 58% ya leksia zilizochanganuliwa zilihusisha zaidi ya mbinu moja ya mabadiliko. Jumla ya michakato 345 ilirekodiwa wakati wa kuchambua leksia 200. Mchango wa jumla wa mbinu za mabadiliko ya kisemantiki ($\frac{x}{345} \times 100$) ulikuwa ufuatao: upanuzi (37%), sitiari (25%), usogezi wa maana (13%), udhalilikaji (09%), ufinyizi (04%), sinedoche (04%), tasfida (03%), uimarikaji (03%), metonimu (01%) na chuku (01%). Matokeo haya yanamaanisha kuwa, mkondo mkuu wa mabadiliko ya maana za leksia katika Kiswahili, katika kipindi kilichotafitiwa, ni *upanuzi wa maana kupitia sitiari*. Matokeo haya yanathibitisha kauli ya Lakoff (1987) kuwa sehemu kuu ya lugha inayotumiwa katika jamii ni sitiari.

Ilibainika kuwa baadhi ya vikoa leksika vilitawaliwa na mbinu maalum ya mabadiliko ya kisemantiki. Mathalani, tasfida ilitawala kikoa leksika cha ‘vitu vitokavyo kwa mwili’ kwa asilimia 83% na ‘leksia zinazohusiana na uzazi’ kwa asilimia 50%, kutokana na miiko na tamaduni za jamii. Nayo, sitiari ilitawala vikoa leskika viliyvo na leksia zinazowakilisha maumbo yanayotambuliwa kupitia hisia tano kuu za binadamu. Asilimia 33.3% ya leksia za kibiashara’ ziliwa zimedhalilika kutokana na historia ndefu ya unyanyasaji wa kibiashara. Afrika Mashariki. Mbinu ya usogezi wa maana ilipendelewa kwa dhana zilizopunguza matumizi yake au kufidia huku dhana mpya zikiibuka kuchukua nafasi yake.

Matokeo ya uchanganuzi yameonyesha kuwa leksia nyingi za kimsingi, yaani zinazotaja sehemu za mwili, miti, wanyama, ndege na mazingira, zimedumisha maana asilia. Hata hivyo, maana zake zimepanuka kisitiari kuwakilisha dhana nyingine katika jamii. Nazo leksia zinazowakilisha dhana-mwiko au dhana za ‘aibu aibu’ na ‘utusi utusi’ ziliwa na wepesi wa kubadilika na hatimaye kuzalisha visawe vingi. Mbinu ya tasfida imekita mizizi katika leksia zenye aibu.

Utafiti huu pia, ulilenga kuchanganua misukumo na sababu mbalimbali za mabadiliko ya kisemantiki ya leksia za Kiswahili. Matokeo yameonyesha kuwa mabadiliko ya maana za leksia hayakutokea tu kiholela bali yalisababishwa na mambo mbalimbali. Visababishi vilivyobainishwa vinahusiana taswira zinatokana na hisia na utambuzi, sababu za kijamii na kisasa, uchumi, maendeleo ya kiteknolojia, isimu, mitindo ya lugha na upotovu wa kufasiri maana za baadhi ya leksia. Imebainika kuwa maendeleo ya jamii katika nyanja anuwai ndicho chanzo kikuu cha mabadiliko ya maana za kisemantiki. Aidha, ilikuwa bayana kuwa mabadiliko ya maana ya leksia yamekitwa katika historia na maendeleo ya jamii. Mabadiliko ya maana yanaambatana moja kwa moja na shughuli na matukio ya kihistoria. Ilibainika kuwa pindi utamaduni na mifumo mingineyo ya kijamii, kisasa, kiuchumi na kiteknolojia inavyobadilika, ndivyo kipengele cha maana kilivyobadilika.

Fauka ya hayo, mtarufi alinuia kuchunguza mahusiano ya kisemantiki kati ya leksia zilizobadilika kimaana na leksia asilia. Imebainika kuwa mabadiliko ya maana za leksia si suala la kinasibu; maana awali na maana mpya huwa na uhusiano wa namna fulani. Leksia za kisasa huwa vivuli vya leksia na dhana za awali. Mahusiano ya namna mbili yalibainishwa; uhusiano wa kifahiwa na uhusiano wa kisitiari. Mahusiano ya kifahiwa yaliyobainika yalikuwa ya kipolisemia, kiantonimu, kihaiponimu, kisinonimu, kimeronimu na kihomonimu. Nayo mahusiano ya kisitiari yalikitwa katika uhusiano wa kiumbo, matumizi, tabia, mahali, mwendo na kiwango (hesabu).

Mwisho, utafiti ulinuia kubainisha athari na matokeo ya mabadiliko ya maana za leksia katika muundo wa maana wa leksia za Kiswahili. Maswala matano yalibainishwa. Kwanza, mabadiliko yamezalisha leksia polisemia zinazoleta utata wa kileksia. Pili, mabadiliko ya maana za leksia yamekuza na kuongeza lugha ya kitaswira iliyokitwa katika uewezo wa binadamu wa kutumia

sitiari. Tatu, nafasi ya baadhi ya leksia asilia imetwaliwa na leksia mkopo. Nne, baadhi ya leksia zimechakaa na hatimaye kubanwa katika miktadha finyu kama vile ushairi na tano, baadhi ya leksia asilia zimetoweke au matumizi yake kupunguka hasa baada ya maana zake kudhoofika. Maswala haya kwa ufupi, yamebadilisha muundo wa maana wa lugha ya Kiswahili hivi kwamba matini za kale zinaonekana kutumia leksia geni zinapolinganishwa na za Kiswahili cha karne ya

21

Kuhusu nadharia zilizoongoza utafiti, utafiti umethibitisha (kwa mifano mahususi) uwezo na ufaafu wa nadharia ya semantiki tambuzi na vigezo vyta kiutambuzi katika kuchanganua maumbo ya lugha hasa lugha ya kitamathali. Wazungumzaji wanapokumbana na dhana mpya huchota maarifa kutoka kwa ‘ghala la maarifa’ ambayo yamefichamwa kwenye utambuzi wao na kuwasaidia kukabili ulimwengu mpya. Athari zake huwa ni kuongezeka kwa lugha ya kitaswira inayotumia lugha ya tamathali kwa wingi. Imekuwa wazi kwamba, uwezo wa kutumia taswira, mafumbo, metonimu na sitiari hautokani na *kanuni za kisarufi* bali hukitwa katika uwezo wa utambuzi kama ilivyoelezwa katika Lakoff (1987) na Lakoff na Johnson (1999). Maana za leksia nazo, zimejitokeza kuwa na sifa ya kitamaduni ambapo tajriba za pamoja za jamii, falsafa, imani, miiko na tasfida ni nguzo muhimu katika kupambanua maana za leksia. Basi maana za maumbo ya lugha hukitwa katika muktadha wa jamiilugha na tajriba zake. Kwa kuzingatia mtazamo huu basi, fasili toshelevu ya leksia yafaa ichukue muundo wa kiensaiklopidia; itoe maana y(z)a leksia kisha maelezo mengineyo yanayoambatana na leksia husika. Kuhusu nadharia ya Vikoamaana, utafiti umedhihirisha mchangi wake katika kuainisha na kupanga leksia katika vikoa leksika kisha kufafanua mahusiano yake ya kisemantiki kati ya leksia na nyingine.

Kwa ufupi, utafiti huu umechangia katika kuelewa na kueleza kwa umantiki namna lugha ya Kiswahili ilivyopitia mchakato wa mabadiliko ya kisemantiki na athari zake katika mfumo wa maana. Kuna tafiti chache zilizoshughulikia mabadiliko ya leksia za Kiswahili kwa kina. Utafiti huu umejaribu kwa kiasi kikubwa kuziba pengo hilo la maarifa. Kadhalika, utafiti huu umechangia kuonyesha kuwa historia ya lugha na jamii ni nyenzo muhimu isaidiayo kujibu maswali kadhaa ambayo hayangeweza kujibiwa bila kurejelea historia husika. Utafiti umeonyesha uhusiano wa leksia, utamaduni na maendeleo ya jamii. Utafiti umeonyesha kuwa maana imefumwa katika historia, falsafa na tajriba za pamoja za wanajamii. Basi, maana ya leksia hujumuisha maana ya kikamusi na maana nyingine ya leksia hiyo katika utambuzi wa wanajamii.

Fauka ya hayo, utafiti huu umechangia katika kueleza historia na maendeleo ya Waswahili, Kiswahili na jamii pana ya Afrika Mashariki. Pia, leksia za Kiswahili cha kale zilizokusanywa ni hazina muhimu katika kuendeleza taaluma ya leksikolojia (uzalishaji wa istilahi, ufufuaji wa istilahi), leksikografia na isimu linganishi.

6.2 Mapendekezo ya Utafiti Zaidi

Utafiti huu ulishughulikia mabadiliko ya maana katika kiwango cha leksia; vipashio vinginevyo vyenye maana kama vile virai, vishazi na sentensi havikushughulikiwa. Pia, utafiti huu ulikumbana na tafiti chache mno zilizoshughulikia mabadiliko ya kisemantiki, kimofolojia na kisintaksia katika lugha ya Kiswahili. Kuna haja ya utafiti unaolenga sehemu hizo. Pia kuna haja ya utafiti kuhusu othografia ya Kiswahili Sanifu na utoshelevu wake katika kuwakilisha dhana mbalimbali za Kiswahili.

Utafiti huu pia ulishughulikia mabadiliko ya leksia kwa kuongozwa na nadharia ya Semantiki Tambuzi na nadharia ya Vikoamaana. Kuna haja ya kufanya utafiti kuhusu mabadiliko ya maana leksia kwa ukizingatia nadharia nyinginezo ili kuzalisha maarifa zaidi. Aidha, kuna haja ya kuchunguza athari za mabadiliko ya maana za leksia katika shughuli za uundaji wa kamusi za Kiswahili. Vile vile, utafiti unahitajika kutathmini namna mbinu mbalimbali za kuunda maneno huchangia katika mabadiliko ya maana za leksia. Ni matumaini yetu kuwa utafiti huu utachochea utafiti zaidi.

MAREJELEO

- Abdulaziz, M. H. (1979). *Muyaka 19th Century Swahili popular Poetry*. Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- Akidah, M. A. (2013). ‘Phonological and Semantic Changes In Language Borrowing: The Case of Arabic words Borrowed Into Kiswahili’ in *International Journal of Education and Research*, Vol. 1, No. 4, uk. 10-20.
- Akmajian, A. n.w. (2017). *An introduction to Language and Communication*. Seventh Edition. Cambridge, Massachusetts. London. England: The MIT Press.
- Algeo, A. and Butcher, C. A. (2013). *The Origins and Development of English Language*, 7th Edition. Michael Rosenberg: Wadsworth.

- Allen, J.W. T. (1971). *Tendi: Six Examples of a Swahili Classical Verse Form with Translations and Notes*. Nairobi: Heinemann.
- Allen, K. and Burridge, K. (1991): *Euphemism and Dysphemism: Language Use as a Shield and Weapon*. Oxford: Oxford University Press.
- Anderson, S. R. (1988). ‘Morphological Change’ in Fredrick J. Newmeyer (mha.): *Linguistics: The Cambridge Survey 1: Linguistic Theory: Foundations*. Cambridge: Cambridge University Press, uk. 342-362
- Arapple, at al (2010). *Cognitive Corpus Linguistics: Five points of Debate on Current Theory and Methodology*. Vol.5. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Ashton, E. O. (1944). *Swahili Grammar Including Intonation*. London: Longman group Limited.
- Babusa, H. (2017). Ukopaji wa Lugha, Etimolojia na Mabadiliko ya Maana na Utamkaji wa Msamati wa Kiarabu katika Kiswahili. Chuo Kikuu Cha Kenyatta.
- Https://www.researchgate*
- BAKITA (2015). *Kamusi Kuu ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Beech, M.W. H. (1918). *Aids to the Study of Ki-Swahili*. NewYork. Trubner &co. limited.
- Bentley, M. and Kulemeka A. (2001). *Chichewa*. Lincom Europe, Munich
- Biggam, J. (2008). *Succeeding with your Master’s Dissertation. A Step by Step Handbook*. Open Mccraw Hill Company. London: University Press.
- Blank, A. (1999). ‘Why do New Meanings Occur? A Cognitive Typology of the Motivations for Lexical Semantic Change.’ katika Blank, A.and Koch, P. *Historical Semantics and Cognition*, Berlin: Mouton de Gruyter, uk. 61–90.
- Blench, R. (2006). *Archeology, language and the African Past*. Lanham MD: Altamira Press.
- Bleek, W.H. I (1862). *Comparative Grammar of South African Languages. Part 1, Phonology*.

London. Trubner & co.

Bloomfield, L. (1933). *Language*, New York: Allen & Unwin

Bosha, I. (1993). Taathira za Kiarabu katika Kiswahili, *Kamus Thulathiya Kiswahili, Kiarabu na Kiingereza*. Dar es Salaam: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Burchfield, R. (1985): ‘An Outline of Euphemisms in English’ in Enright, D. J. (mha.) *Fair Speech: The Uses of Euphemism*. Oxford: Oxford University Press

Burt, F. (1910). *Swahili Grammar and Vocabulary*. London: Society For Promoting Christian Knowledge Northumberland Avenue, W.C.

Campbell, L. (1998). *Historical Linguistics. An Introduction*. London: Edinburgh University Press.

Changhong, G. (2010). ‘The Application of the Semantic Field Theory in College English Vocabulary Instruction’ katika *Chinese Journal of Applied Linguistics*, 33(3), uk. 51-51.

Chiraghdin, S. (1987). *Malenga wa Karne Moja*. Nairobi: Longman Kenya limited.

Croft, W. (1993). The Role of Domains in the Interpretation of Metaphors and Metonymies in *Cognitive Linguistics*. uk. 335-370

Croft, W. and Cruse, A. (2004). *Cognitive Linguistics*: Cambridge: Cambridge University Press.

Crowley, T. (1997). *An Introduction to Historical Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Crowley, T. and Bowern, C. (2010). *An Introduction to Historical Linguistics*. London. Oxford

Crystal, D. ed. (2010). *The Cambridge Encyclopedia of Language*, (3rd Edition). Cambridge: Cambridge University Press

Eastman, C. M. (1994). ‘Service, Slavery (Utumwa) And Swahili: Social Reality’ katika: Rose-Marie Beck, Thomas Geider & Werner Graebner (mha), *Swahili Forum I*. (Afrikanistische Arbeitspa-piere, No. 37). Institute for African Studies, University zu Koln. uk. 87-107.

Evans, V. (2004). *The Structure of Time: Language Meaning and Temporal Cognition*. Germany: John Benjamins publishers.

- Fadhili, V. A. (1980). *Utenzi wa Vitimbi vya Wanawake*. Zanzibar: Zanzibar Publishers Limited.
- Fasold, R. and Connor-Linton, J. (2006). *An Introduction to Language and Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fauconnier, G. (1985). *Mental Space*. Cambridge: MIT Press.
- Fromkin, V. H. N & Rodman, R. (2014): *An Introduction to Language*, 10th edition. Boston: Wadsworth, Cengage Learning
- Gachara, M. (2012). Metaphors of Gikuyu Marriage Negotiations: A Cognitive Linguistics Perspective. Unpublished Ph.D Thesis. Kenyatta University.
- Gathiga, M. G. (2010). A Cognitive Linguistics Analysis of Gikuyu Euphemism. Unpublished M.A. Thesis. Kenyatta University.
- Gay, L. R. (1981). *Education Research: Competences for Analysis and Application*. Toronto: Charles E. Mairill Publishing Company
- Geeraerts, D. (1997). *Diachronic Prototype Semantics: A contribution to Historical Lexicology*, Oxford: Clarendon
- mha. (2006). *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter
- Geeraerts D. na Kristiansen G. (2012). *Cognitive Linguistics and Language Variation*. Jeannette Little & John Taylor
- Gichuru, T. M. (2010). Uchanganuzi wa Nomino Ambatani ya Kiswahili: Mtazamo wa Mofolozia Leksia. Tasnifu ya MA (haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Kenyatta
- Goyvaerts, D. R. (1975). *Present-day Historical and Comparative Linguistics. A Guide to Theory and Method*. E.story-scientia P.V.B.A. Los Angeles: Scientific Publishers.
- Guthrie, M. (1971). *Comparative Bantu* Vol. 4. Farnborough: Gregg International Publishers.
- Habwe, J. na Karanja, P. (2004). *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*: Nairobi. Phoenix Publishers.
- Harris, L. (1962). *Swahili Poetry*. Oxford: The Claredon Press.
- Hichens, W. (1930, 1972). *Al-Inkishafi: The Soul Awakening*. Nairobi: Oxford University Press.
- Hinnebusch, T. J. (1996). 'What Kind of a Language Is Swahili?'. In: Rose-Marie Beck, Thomas Geider & Werner Graebner (wah.), *Swahili Forum III. Afrikanistische Arbeitspapiere*, No 47. Köln: Institut für Afrikanistik, Universität Köln. uk. 73-95.

- Hogg, R. and Denison, D. (2006). *A History of English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hussein, A. H. (2007). ‘Mabadiliko ya Maana yenye asili ya Kiarabu.’ Makala iliyowasilishwa katika Kongamano la CHAKAMA Arusha , Septemba 2007. Chuo kikuu cha Taifa cha Zanzibar.
- (2016). Mabadiliko ya Kifonolojia na Kisemantiki Katika Maneno ya Kiswahili yenye Asili ya Kiarabu. Tasnifu ambayo haijachapishwa. Zanzibar: Chuo Kikuu cha Taifa cha Zanzibar.
- Johnson, F. (1939). *A Standard Swahili-English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Kahigi, K. (1995). ‘Lugha Katika Vitabu Vya Watoto’ katika *Kiioo cha Lugha*. Juzu 1. uk 21-35
- Kairu, C. N. na Wainaina, I. W: (2012). *K.C.S.E. Golden Tips: History and Government*. Nairobi: Moran Publishers.
- Kempson, R. M. (1977). *Semantic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kiingi, K. B. (1989). ‘A Systematic Approach to the Problem of the Exppressional Modernisation in the Formal and Natural Sciences: The Case of Luganda.’ Tasnifu ya Uzamifu. Haijachapishwa. Chuo Kikuu cha Bielefend
- Kineene wa Mutiso (2005). *Utenzi wa Hamziya*. Dar es salaam: TUKI.
- King’ei, K (2000). *Miale ya Uzalendo*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- (1999). Swahili Technical Terminology: Problems of Development and Usage in Kenya. Paper presented to the 12th Swahili Colluquim at the University of Bayreuth, Germany, May 14th-15th 1999.
- Kipacha, A. (2005). Utangulizi wa Luga na Isimu. OSW 101. Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.
[Https://www.researchgate.net/publication](https://www.researchgate.net/publication) (pdf document).
- Klein-Arendt, R. (1987). “Kingozi: Extinct Swahili Dialect or Poetic Jargon? A Historical, Dialectological and Contextual Analysis” *In Sprache un Geschichte in Afrika*,

no 8, uk. 181-245

- Knappert, J. (1979). *Four Centuries of Swahili Verse*. London: Heinemann.
- Kombo, D. K. and Tromp, D. (2006). *Proposal and Thesis Writing: An Introduction*. Nairobi: Paulines Publications Africa.
- Krapf, L. (1882). *Dictionary of Suaheli Language*. London: Trubner and Co. Ludgate Hill.
- (1850). *Outline of the Elements of the Ki-Suaheli Language with Special Reference to the Kanika Dialect*. London: Tubigen.
- Krumm, B. (1940). *Words of Oriental Origin in Swahili Language*. London: The Sheldon Press.
- Lakoff, G. & Mark, J. (1980). *Metaphor we live by*. Chicago: Chicago University Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. na Thompson (1975). ‘Introduction to Cognitive Grammar’: Proceedings of the annual meeting of the Berkeley Linguistic Society. C.A Berkeley Linguistic Society. Berkeley. Stanford.
- Louangrath, P. (2016). How can I Determine the Sample Size from a Known Population.
Bangkok University <https://www.researchgate.net>
- Langacker, R. W. (2016). *Entrenchment in Cognitive Grammar*. Washington. De Gruyter Inc.
- Lass, R. (1974). ‘How to do Things with Junk: Exaptation in Language Evolution’ in *Journal of Linguistics* 26; uk. 79-102.
- Lee, D. (2001). *Cognitive Linguistics; An Introduction*. Oxford: Oxford University.
- Leech, G. N. (1981). *Semantics*. Hardsworth: Penguin.
- Lehmann, W. P. (1962): *Historical Linguistics: An Introduction*. New York: Holt, Rinehart and Winston inc.
- Lemmens, M. (2017): ‘Cognitive Semantics’ in *Routledge Handbook of Semantics*. Editor Nick Riemer. London and New York: Routledge.
- Lodhi, A. (2015). *Oriental Loanwords in Swahili*. Nairobi: Oxford University Press.
- Louwrens, L. J. (1991): *Aspects of Northern Sotho Grammar*. Via Afrika Limited: Hatfield.
- Lusekelo, A. (2016). ‘The Spread of Kiswahili Lexis into the Interior Bantu: The Case of New World Cereals and Tubers in Tanzanian Bantu.’katika *Kioo cha Lugha-African Journal Online* Vol 14, No1. University of Dar es Salaam. Uk. 50-73
- Lyons, J. (1963). *Structural semantics*. Oxford: Blackwell.

- (1995, 2000). *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maanga, G. S. (1997). *Maneno yanayotatanisha Kimaana na Kimatamshi*. Nairobi: East African Education Publishers.
- Madan, A. C. (1903). *English – Swahili Dictionary*. Oxford: Clarendon Press.
- (1905). *Swahili Zanzibar Grammar*. Oxford: Clarendon Press.
- Malmkjær, K. (1991). *The Linguistics Encyclopedia*. London: Routledge.
- Massamba, D.P. (1982). Aspects of Accent and tone in Ci-Ruri. Unpublished Ph. D Thesis. Indiana University.
- (1984). ‘Tone in Ci-Ruri’ katika Clements, G & John Goldsmith (Wah.), *Autosegmental Studies in Bantu Tone*. Dordrecht: Foris Press, uk. 235-255.
- (1988). Sababu za Kubadilika kwa maana za maneno: Mifano kutoka Kiswahili katika *Kiswahili* (Wah: Massamba, D. na Mlacha, S.). Jarida la TUKI, Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. Dar es Salaam. uk. 137-144
- (1994). Historia ya Kiswahili katika *Kijarida cha Chaka* (Chama cha Kiswahili cha Afrika) Nambari 1:34-41: TUKI, Chuo Kikuu Cha Dar es Salaam.
- (1997). Problems In Terminology Development: The Case of Tanzania katika *Kiswahili*, Jarida la TUKI, Juzuu 56: Chuo Kikuu cha Dar es Salaam. Uk 86-98
- (2002). *Historia ya Kiswahili 50BK hadi 1500BK*. Nairobi: Jomo Kenyatta Foundation.
- (Mha.) 2004. *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: TUKI.
- (2011). *Maendeleo katika Nadharia ya Fonolojia*. Chuo Kikuu cha Dar es Salaam
- Mbaabu, I. (1985). *New Horizons in Kiswahili: A Synthesis in Developments, Research and Literature*. Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- (1991). *Historia ya Usanifishaji wa Kiswahili*. Nairobi: Longman Kenya Ltd.
- (1992). *Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Longman Publishers.
- (1996). *Language Policy in East Africa*. Nairobi: Educational Research and Publication.
- (2007). *Historia ya Usanifishaji wa Kiswahili*. Dar es Salaam: TUKI
- McGregor, W. R. (2011). *Linguistics, An Introduction*. London: Continuum International Publishing Group

- McMahon, A. M. S. (1994). *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meinhof, C. (1932). *Introduction to the Phonology of the Bantu Language*. Berlin: Dietrich Reimer Ernst Vohsen.
- Mgulla, R. S. (1999). *Mtalaa wa Isimu: Fonetiki, Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Milroy, L. (1987). *Observing and Analysing Natural Languages*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Mohamed, S. M. (2011). *Comprehensive Swahili- English Dictionary*. Nairobi: E.A.E.P. Publishers.
- Mora, J. (2012). ‘Microsoft Kiswahili Computer’ katika “Uzalishaji wa Msamati katika Mradi wa Microsoft East Afrika”. Tasnifu ya Uzamili. (Haijachapishwa). Chuo Kikuu Cha Kenyatta
- Msellem, A. S. (2012). *Waswifu wa Ahmed Sheikh Nabhani*. J C Press
- Mugambi, A. (2007). Utahozi maana katika maneno ya Sheng. Unpublished Thesis. Kenyatta University.
- Mulokozi, M. M. (Mha.) 1999. *Tenzi Tatoo za Kale*. Dar es Salaam: TUKI.
- Mulokozi, M. M. na Sengo, T. S. Y. (1995). *History of Kiswahili Poetry: AD 1000 – 2000*. University of Dar es Salaam. The Institute of Kiswahili Research.
- Mwaro, G. (2000). ‘Usayansi wa Istilahi za Isimuya Kiswahili.’ Tasnifu ya Uzamifu. Chuo Kikuu Cha Egerton.
- Nabhani, S. A (1982). “Barua, Maoni, Mapitio, Ushairi...” katika *Kiswahili*, Juzuu 49/2. Dar es Salaam: TUKI.
- (1982, 1985). Maoni kuhusu Kukuza Kiswahili’ katika *Kiswahili*, Jarida la TUKI. Juzuu 49/2. (Mha. Mulokozi). Dar es Salaam: Chuo kikuu cha Dar es Salaam.
- (1985b). *Uumbaji wa Kiwandeo*. Mha. Ibrahim Noor Shariff. Nairobi: East African Publishing House
- (1988). ‘Istilahi za Luga: Runinga, Ulimbe na Mapisi’ katika *Luga na Utamaduni*, Jarida la Baraza la Kiswahili Kenya (BAKIKE), Toleo la Kwanza, No. 1: 5-12 na Toleo la Kwanza No. 3. 1990, 6-7.
- (1995). ‘Mapisi ya Kiswahili’ katika *Afrikanistische Arbeitspapiere*, 142. Uk. 104-112.
- (2012). *Kandi ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Aera Kiswahili Researched Products.

- Nabhany, S. A. na Abubakar, A. (1972). *Sanaa ya Utungo wa Mwana Kupona, Utendi wa Ngamia na Paa*. Nairobi: Heinemann.
- Narrog, H. (2012). *Modality, Subjectivity and Semantic Change: Across Linguistics Perspectives*. New York. Oxford University Press.
- Nassir, A. (1982). *Taa ya Umalenga*. Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- Nasr, R.(1980). *The Essential of Linguistic Science*. Harlow, Essex: Longman Group Ltd.
- National Meuseums of Kenya (2005). Interactive Project: Swahili Attire Exhibition.
- Mdee, S. J; Njogu na Shafi, A. (2011). *Kamusi ya Karne ya 21*. Toleo la Pili. Nairobi: Longhorn Publishers.
- Nurse D. and Hinnebusch, T. J. (1993). *Swahili and Sabaki: A Linguistic History*. Berkely, Los Angeles, London: University of California Press.
- Nurse, D. and Spear, T. (1985). *The Swahili. Reconstructing the History and the Language of an African Society*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Nurse, D. and Hinnebusch, T. J. (1993). *Swahili and Sabaki. A linguistic History*. Berkely, Los Angeles, London: University of California Press
- Ogutu, A.M. & Kenyanchui (2013). *An Introduction to African History*. Nairobi: University of Nairobi Press.
- Okoth, A. (2006). *A History of Africa. Vol.1 1800-1914*. Nairobi: E.A.E.P.
- Omar, A. (1985). ‘A phonological Analysis of Shi-Ngazija’ Tasnifu ya MA. University of Dar es Salaam
- Orodho, J. A. (2009). *Elements of Education and Social Science Research Method*. Maseno: Kanezja Publishers.
- Orodho, J. A, Zabalirwa, W. N & Oundo, P. (2016). *Quantitative and Qualitative Research Methods in Education and Social Sciences: A Step by Step Guide to Scholarly Excellence*. Nairobi. Kanezja Publishers & Enterprises.
- Päivi, J. and Maria, K. Wah. (2016). *The Lexical Typology of Semantic Swifts*. Washington: De Gruyter inc.
- Palmer, F. R. (1976). *Semantics*. Cambridge University Press. Cambridge
- Petzell, M. (2005). ‘Expanding the Swahili Vocaburaly’ in *Africa & Asia*, No 5. Department of Oriental and African Languages. Goteborg University. uk. 105-187.
- Polome, E. (1967). *Swahili Language Handbook*. Washington: Centre for Applied Linguistics.

- Raskin, V. (1983). *A Concise History Of Linguistic Semantics 1* (3rd edition). West Lafayette Viau. Purdue University
- Rowanne, M. R.M. (2008). *Semantic Change of the Selected Cebuano Words*. University of San Carlos P. del Rosario Street, 6000 Cebu City.
- Schoff, W. H. (1912). *The Periplus of the Erythraean Sea*. New York: Longmans, Green (2nd edition 1974, Delhi: Oriental Books Reprint Corporation)
- Shembilu, M. M. S. (2015). 'Mapokezi ya Kisemantiki ya Nomino za Mkopo katika Kiswahili: mifano katika Nomino zenyе Asili ya Kiingereza na Kiarabu' katika *Kioo Cha Lughaa African Journal Online*. Juzu 13/1. Universty of Dar es Salaam, uk 144-156
- Said, A. M. (2012). *Waswifu wa Sheikh Nabhani*. JC Press
- Schadeberg, T. C. (1991). 'Historical Inferences from Etymologies' in Pilaszewicz and E. Rzewuski (eds), *Unwritten Testimonies of the African Past: Proceedings of the International Symposium held in Ojrzanown Warsaw on November 07-08, 1989*, uk. 105-122.
- Schendl, H. (2001). *Historical Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Steere, E. (1870). *A Handbook of the Swahili Language as Spoken at Zanzibar. Revised Edition* by Madan (1919), London: Society for Promotion of Christian Knowledge.
- Stigand, C. H. (1915). *A Grammar of Dialectic Changes In The Kiswahili Language*. London: Cambridge University Press.
- (1913/1966). *The Land of Zinj*. London: Frank Cass & Co. Ltd.
- Talmy, L. (2000). *Towards Cognitive Semantics*; Vol. 1: Concept structuring Systems. Cambridge: MIT Press.
- Taylor, J. R. (1999). Cognitive Semantics and Structural Linguistics in Blank A, Koch P. (eds). *Historical Semantics and Cognition*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. uk. 17-47.
- (2012). *The Mental Corpus: How Language is Represented in the Mind*. Oxford. Oxford University Press.

- Temu, C.W. (1984). ‘Kiswahili Terminology: Principles adopted for the Enrichment of the Kiswahili Language,’ katika *Kiswahili*, Juzuu 51/1 and 51/2, Dar es Salaam TUKI., uk.112-126.
- Timammy, R. na Swaleh, A. (2013). ‘A Thematic Analysis of Utendi wa Kupona: A Swahili/Islamic perspective’ in *Journal of Education and Practice*. Vol. 4. No 4
- TUKI (2013). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi: Oxford University Press.
- Ullmann, S. (1957). *Principles of Semantics*. Oxford. Blackwell
- Velten, C. (1903). Desturi za Wasuaheli na Khabari za Desturi za Sheri'a za Wasuaheli. University of Wisconsin, Madison. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vierke, C. Mha. (2007): Johann Ludwing Krapf: The Life and Work of a Missionary and Scholar-Traveller in Nineteen Century, East Africa; Proceedings of the Workshop on Life and work of Johann Ludwig Krapf, Mombasa, September 11, 2007, Nairobi: Embassy of the Federal Republic of Germany, uk 2
- Vyvyan, E, Bergen, K. & Zinken, J. (2006). ‘The cognitive Linguistics Enterprise: An Overview’ in *The Cognitive Linguistic Leader*. London: Equinox.
- Vyvyan, E. and Greens, M. (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Walibora, K. (Mha) 2007. *Damu Nyeusi na Hadithi Nyingine*. Nairobi: Macmillan Publishers.
- Wambua, P. K. (2007). *Kiangaza cha Kiswahili: Marudio Kamili ya KCPE*. Nairobi: Phoenix Publishers Limited.
- Werner, A. (1915). *A Swahili History of Pate*. London: Journal of the Royal African Society.
- (1934). *Utendi wa Mwana Kupona: The Advice Of Mwanakupona upon Wifely Duty*. Meadstead (UK): *The Azania Press*.
- Whiteley, W. H. (1959). *Johari ya Kiswahili. Maisha ya Hamed Bin Muhammed El Murebi yaani Tippu Tip*. Nairobi: East African Literature Bureau.
- Williamson, K. (1989). “Benue-Congo overview”. *The Niger-Congo Languages. A classification*

- and Description of Africa's Largest language Family* ed. by John Bendor-Samuel & Rhonda Hartell, 247–275. Lanham, New York, London: Uni-versity Press of America.
- Yamane, T. (1967). *Statistics. An Introductory Analysis*, 2nd Edition, New York: Harper and Row.
- Yule, G. (2006). *The Study of Language*. (3rd edition). Cambridge University Press. Cambridge
- Zawawi, S. M. (1979). *Loan Words and Their Effect on the Classification of Kiswahili Nominals*. Leiden: E.J. Brill.
- Zhukov, A. (2004). Old Swahili Arabic Script and the Development of Swahili Literary Language in *Sudanic Africa*, Vol. 15, uk. 1-15.

VIAMBATISHO

KIAMBATISHO A: KIKALE

Kikale	Kisasa	Asili
-a(l)nga	Hesabu	Kineene wa Mutiso (2005)
Bago	Ipya	Nabhany (2012)
Bakulu	Ami	Nabhany (2012)
Bangu, kondo	Vita	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Barobaro/avuru	Mvulana	Nabhany (2012)
Bombombo	Baridi	Nabhany (2012)
Bubu	Titi	Abdulaziz (1979)
Bulibuli/babubabu	Faswaha, fasaha	Nabhany (2012)
Bwerere/mavuyo	Rahisi	Nabhany (2012)
Kinwe/kijaa	Kidole	Kineene wa Mutiso (2005)
Chembe/ zembe	Mshale	Kineene wa Mutiso (2005)

Chuo/chu(w)o	Kitabu	Mulokozi (1999)
Darasoo	Lazima	Nabhany (2012)
-enga	Ona, angalia, tazama,	Mulokozi (1999)
Fukuto/fuguto	Jasho, joto	Nabhany (2012)
Fumo/ifumo	Mshale/mkuki	Chiraghdin (1987)
Gamba	sema	Abdulaziz (1979)
Gongwa	Ikulu, yumbe	Chiraghdin (1987); Nabhany (2012)
Goya	Habari	Abdulaziz (1979)
Gura/gora	Hama, nunua	Kineene wa Mutiso (2005)
-gwa	Anguka	Kineene wa Mutiso (2005)
Hawari	Laana	Nabhany (2012)
Hazigi	Daktari/tabibu	Nabhany (2012)
Ikiza	Funika	Abdulaziz (1979)
Ima	Simama wima	Kineene wa Mutiso (2005)
Inika	Inamisha	Chiraghdin (1987)
Insi	Watu	Hichens (1972)
Ipi	Kofi	Nabhany (2012)
Ishe	Baba (wa)	Kineene wa Mutiso (2005)
Ja	Kama	Abdulaziz (1979)
Jagina	Shujaa	Nabhany (2012)
-jepa	Iba	Stigand (1915)
Jisadi	Mwili, kiwiwili	Abdulaziz (1979)
Joma/majuma	Askari	Mulokozi (1999)
J(y)umbe	Mfalme, Kiongozi	Mulokozi (1999); Nabhany (2012)
Kae/kale	Zamani	Kineene wa Mutiso (2005)
Kani	Hasira	Chiraghdin (1987)
Katiti	Kidogo	Stigand (1915)
Kete	Kimya, upweke	Chiraghdin (1987); Mulokozi (1999)
Kiambo	Makazi/nyumbani	Abdulaziz (1979)
Kicho	Hofu	Nabhany (2012)
Kieu	Dhaifu	Nabhany (2012)
Kiimba	Mzoga, mfu, maiti	Abdulaziz (1979)
Kikaka	Huzuni, haraka	Steere (1870)
Kikumo	Dhoruba	Nabhany (2012)
Kikwi	Elfu,wingi	Chiraghdin (1987)
Kima	Simama, Maliza	Kineene (2005); Hichens (1972)
Kisindi/kisha paruru	Guguta (ya mahindi)	Stigand (1915)
Kituo	Stesheni	Nabhany (2012)
Kiwi, wawi	Kibaya, wabaya	Abdulaziz (1979)
Kiyalio	Chajio	Chiraghdin (1987)
Kiyandi-pot'a	Risasi	Chiraghdin (1987)
Kiyoloni	Kiooni	Chiraghdin (1987)
Kobela	Jukumu, dhamana	Nabhany (2012)
Koma	Maliza, kufa, pepo	Polome (1967); Burt (1910)
konde	Shamba	Nabhany (2012)
Kondo	Vita, mapambano, nguvu,	Abdulaziz (1979);Mulokozi (1999)
Kongo, kongowea	Karibu, karibisha, laki	Chiraghdin (1987); Kineene (2005)
Kongole	Shukrani	Nabhany (2012)

Kuti	Chakula	Abdulaziz (1979)
Kuwaa	Asubuhi	Nabhany (2012)
Kwali na	Kulikuwa na	Hichens (1972)
Kwamba	Sema	Chiraghdin (1987)
Kwima/ima	Simama	Kineene wa Mutiso (2005)
Lakutwa	Magharibi	Nabhany (2012)
Lakuwaa	Mashariki	Nabhany (2012)
-langa	Hesabu	Kineene wa Mutiso (2005)
-lawa	Toka, ondoka. Pia avya	Kineene (2005)
Legema	Sogea, karibia	Mulokozi (1999); Hichens (1972)
Limatia	Chelewachelewa	Abdulaziz (1979)
Liwaa	Sahau	Abdulaziz (1979); Nabhany (2012)
Liwele	Alikuwa	Kineene wa Mutiso (2005)
Lola	Ona, tazama	Kineene wa Mutiso (2005)
Luwingu	Mbingu, uwingu	Kineene wa Mutiso (2005)
Mai	Maji	Kineene wa Mutiso (2005)
Maawio/mawao	Mashariki panatokea jua	Kineene wa Mutiso (2005)
Mafumbio	Macho	Abdulaziz (1979)
Mafuzi	Mabega	Kineene wa Mutiso (2005)
Majuma	Askari	Abdulaziz (1979)
Makawa	Sahani	Abdulaziz (1979)
Makungu	Alfajiri	Chiraghdin (1987)
Malambi	Vyakula vichafu	Abdulaziz (1979)
Maloleo	Macho	Kineene wa Mutiso (2005)
Manaya	Mauti	Stigand (1915); Mulokozi (1999)
Maninga	Macho	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Maozi	Macho	Abdulaziz (1979)
Mapisi /mapishi	Yaliyopita/ historia	Abdulaziz (1979)
Masi	Maovu	Kineene wa Mutiso (2005)
Masikizi/masikiza	Masikio	Chiraghdin (1987); Hichens (1972)
Mata	Vyembe, mishale	Chiraghdin (1987)
Matayo	Lawama	Chiraghdin (1987); Nabhany (2012)
Matelo/machelo	Heshima	Kineene wa Mutiso (2005)
Matuka	Kichaka, magugu	Chiraghdin (1987)
Mawi/mbi	Mabaya	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Mazibala	Jaa, Pa kutupa takataka	Hichens (1972)
Mbake, waa, wala	Waka, mwangaza, ng'ara	Mulokozi (1999); Hichens (1972)
Mbasi	Rafiki	Abdulaziz (1979)
Mbawazi	Rehema, huruma, upole	Abdulaziz (1979); Mulokozi (1999)
Mbeko	Heshima	Abdulaziz (1979); Nabhany (2012)
Mbijji	Chombo	Chiraghdin (1987)
Mbiti	Wanyama wa porini	Kineene wa Mutiso (2005)
Mboni/maboni	Macho	Kineene wa Mutiso (2005)
Mbuji	Mbeja, bingwa, maridadi	Chiraghdin (1987)
Mbuya	Rafiki, mwenzi	Abdulaziz (1979)
Mgwame	Mfalme	Chiraghdin (1987)
Mhalimamo	Mastaajabu	Nabhany (2012)

Midadi	Wino/kalamu	Kineene wa Mutiso (2005)
Mikulu	Mikuu, kubwa	Kineene wa Mutiso (2005)
Mize	Malkia	Nabhany (2012)
Mja	Mtu, mtumwa wa Mungu	Stigand (1915); Abdulaziz (1979)
Mkata	Maskini	Nabhany (2012)
Mkenge	Mkimbi	Chiraghdin (1987)
Mkoo	Mchafu	Allen (1971); Chiraghdin (1987)
Mku(ru)funzi	Fundi hodari, mwalimu	Abdulaziz (1979)
Mkwasi	Tajiri	Chiraghdin (1987); Mulokozi (1999)
Mlejileji	Msukosuko	Abdulaziz (1979)
Mlenga	Upopo laini/mtulivu	Chiraghdin (1987)
Mongo/ miyongo	Kumi	Kineene wa Mutiso (2005)
Mosi/ -mwe/-mwe	Moja	Chiraghdin (1987); Kineene (2005)
Mpindanifu	Mkaidi	Chiraghdin (1987)
Mpisi	Mpitaji (njia)	Chiraghdin (1987)
Mrau	Bunduki	Nabhany (2012)
Mshekuu	Alfajiri	Nabhany (2012)
Msu/misu	Upanga	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Mui	Mtu mbaya	Abdulaziz (1979)
Mulunguni	Juu, ghorofani	Kineene wa Mutiso (2005)
Munyu	Chumvi	Kineene wa Mutiso (2005)
Muvi/mvi	Chembe cha mshale	Chiraghdin (1987); Mulokozi (1999)
Muwele/ Mwele	Mgonjwa	Abdulaziz (1979); Kineene (2005)
Mvuli	Mvulana/mwanaume	Burt (1910)
Mwanamize	Mwana wa mfalme	Abdulaziz (1979); Nabhany (2012)
Mwango	Mwangwi	Stigand (1915); Mulokozi (1999)
Mwanzi	Ukelele, vita	Abdulaziz (1979)
Mwengo	Mwangwi	Burt (1910)
Ngeu/Mweni	Damu	Nabhany (2012)
Mwia/Mwiya/zeo	Wakati	Chiraghdin (1987); Nabhany (2012)
Mwimo	Taasisi	Nabhany (2012)
Mwiya	Njia	Abdulaziz (1979)
Mzam(i)kwawa, mwanzamkwawa	Mwenyezi Mungu	Nabhany (2012)
Nangwi/nangwa	Juu	Kineene wa Mutiso (2005)
Nazaa	Aibu	Abdulaziz (1979)
Ndeo, Ndweo	Majivuno, kiburi	Chiraghdin (1987); Mulokozi (1999)
Ngambi, wangambi	Baraza la wazee wa mji	Abdulaziz (1979)
Ngandu/gandu	Dhahabu	Nabhany (2012)
Ngeya	Nafasi, wakati	Nabhany (2012)
Ngosi/ngondo kasi	Nguvu/enaji	Nabhany (2012)
Ngwa	Mungu	Burt (1910)
Ngwe	Kamba	Chiraghdin (1987)
Nina	Mamake mtu	Kineene wa Mutiso (2005)
Ninezie	Nimekwisha	Chiraghdin (1987)
Ninga	Mfano, ni kama	Kineene wa Mutiso (2005)
Niwene	Nimeona	Kineene wa Mutiso (2005)
Njeo	Nyakati	Abdulaziz (1979)

Nsi/ nswi/isi/swi	Samaki	Kineene wa Mutiso (2005)
Nujuma	Nyota	Kineene wa Mutiso (2005)
Nyanda	Vidole	Abdulaziz (1979)
Nyanje	Maridadi	Abdulaziz (1979)
Nyemi	Furaha	Chiraghdin (1987)
Nyota	Kiu	Abdulaziz (1979)
Nyuni	Ndege	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Oa, maozi	Ona, macho	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Ondo	Mguu	Chiraghdin (1987)
Oya	Pumzika	Abdulaziz (1979)
Paliwele	Palikuwa	Kineene wa Mutiso (2005)
Pamwe	Pamoja	Abdulaziz (1979)
-pea	Fagia	Stigand (1915)
Pote	Kundi	Chiraghdin (1987)
Pujuliko	Wasiwasi	Abdulaziz (1979)
Pulika	Sikiliza, sikia	Abdulaziz (1979); Mulokozi (1999)
Rununu	Sauti kutoka mbali	Nabhany (1995)
-sa	Mwisho, maliza	Hichens (1972)
Sambe	Usiseme	Abdulaziz (1979)
Sambo/samba	Jahazi	Nabhany (2012); Abdulaziz (1979)
Shanga	Kusi	Nabhany (2012)
Shere/shokori	Stihizai	Nabhany (2012)
T'apaza	Tisha	Abdulaziz (1979)
Tamba	Safiri, tembea	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Tatasi	Matata	Stigand (1915)
Tekeo	Rungu	Nabhany (2012)
Tembo	Ndovu, pombe	Kineene wa Mutiso (2005)
Tengua	Geuza	Abdulaziz (1979)
Thala	Ng'ara/ angaza	Kineene wa Mutiso (2005)
Tinene	Bara	Nabhany (2012)
Tiyati, nti, nchi	Chini, taifa	Abdulaziz (1979); Kineene (2005)
Tobwe	Shimo tupu	Chiraghdin (1987)
Tong'oa, tongowa	Sema waziwazi, bainisha	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Tototo	Matope	Abdulaziz (1979)
Tumbitumbi	Mengi	Abdulaziz (1979)
Tumi/tumwa/chumwa	Mjumbe, aliyetumwa	Mulokozi (1999)
-tunda	Angalia	Abdulaziz (1979)
Tunduiza	Peleleza	Abdulaziz (1979)
Tungo	Shairi	Abdulaziz (1979)
Tusa	Pita	Abdulaziz (1979)
Tutumbi	Nathari	Abdulaziz (1979)
Udandi	Kalamu ya mkaa	Nabhany (2012)
Uka	Rudi	Kineene wa Mutiso (2005)
Ukata	Umaskini	Chiraghdin (1987)
Uki	Asali	Nabhany (2012)
Ukulu	Uzee, ukuu	Kineene wa Mutiso (2005)
Ulungu	Mbinguni	Kineene wa Mutiso (2005)

Usita	Njia, ujia	Stigand (1915)
Utakataka	Bendera	Nabhany (2012)
Utambaji	Usafiri	Chiraghdin (1987)
Utambo	Vita	Chiraghdin (1987)
Utayo	Sifa	Kineene wa Mutiso (2005)
Utongolezi	Fitina	Nabhany (2012)
Utuku	Soko la nje	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Utumia	Uzee	Abdulaziz (1979)
Utuvu	Makini	Nabhany (2012); Chiraghdin (1987)
Uwo	Ala (ya kutia upanga)	Stigand (1915)
Uya	Rudi	Hichens (1972)
Uyoo	Picha	Nabhany (2012)
Uziwa/nyongoza	Bahari	Nabhany (2012); Chiraghdin (1987)
Vumba	Harufu mbaya	Nabhany (2012)
Vuzi	Nywele, manyoya	Kineene (2005)
waa	mwangaza	Kineene (2005)
Wamba, wambe	Sema, waseme, wasemaje	Chiraghdin (1987); Kineene (2005)
Wamboni	Watazamaji	Abdulaziz (1979)
mwisha/-amusa	Nyonyesha	Kineene (2005)
Wandumizi	Wafuasi	Kineene wa Mutiso (2005)
Wangambi	Wazee wa mji	Abdulaziz (1979)
Wapambe	Maridadi, wazuri	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Watambi	Askari	Abdulaziz (1979)
Watumba	Watu bure	Abdulaziz (1979)
Watunduizi	Walindaji, waangalizi	Chiraghdin (1987)
Wavyele	Wazazi, wazee	Abdulaziz (1979); Chiraghdin (1987)
Wawee	Wagonjwa	Abdulaziz (1979)
Wayuli	Watumbwa, wajoli	Kineene wa Mutiso (2005)
Waza	Ponya, ponyesha	Abdulaziz (1979)
Weu/welu	Uwazi, mwangaza	Kineene wa Mutiso (2005)
Wingwa	Ari	Nabhany (2012)
Yaa/jaa	Mazbala	Nabhany (2012)
Yonda	Nyani	Hichens (1972)
Zala/vyaa	Zaa	Kineene wa Mutiso (2005)
Zana	Silaha	Mulokozzi (1999)
Zenga	Tafuta	Mulokozzi (1999); Stigand (1915)
Zilungo	Viungo	Kineene wa Mutiso (2005)
-zimba	-ezeka	Stigand (1915)

KIAMBATISHO B: LEKSIA ZENYE ASILI YA KIBANTU

	Maana ya Awali	Maana ya Kisasa (au ya ziada)
Acha	Tengana na mtu, kitu au jambo	Kufa
Aga	Omiba ruhusa kuondoka	-fa, fariki
Akua	Rukia ghafla	Shambulia mtu kwa maneno makali
Amba	Sema, sengenya	Sema
Bagua	Tenga kitu na kukiweka mbali na kingine k.v. mahindi na maharagwe	Tenga kitu, Onea labda kwa misingi ya rangi, nasaba, kabilia au hali ya uchumi
Baka	Doa au alama iliyo juu ya kitu, shika kitu kwa nguvu, bamba	Shurutisha mtu kufanya ngono bila ridhaa yake
Banda	Jengo ndogo aghalabu la kufugia wanyama au kuku	Jumba la watu maskini au la biashara ndogo ndogo
Banzi	Kipande kidogo cha mti	Chipsi
Bao/mbao	Kifaa kutokana na kipande cha mti uliopasuliwa	Mahali pa kuandikia (ubao), aina ya mchezo, Kifaa cha kuketia, wimbo (kibao)
Boga/mboga	Tunda la mboga	Kitoweo, kitu rahisi

Bovu	Kilichoоза	Kilicho kibaya, dhaifu
Buye	Mchezo wa watoto wa kukimbizana mtu akifugwa macho	Kipashio kinachozuia kingine kisiyodokezwe, maana isiyo wazi katika Isimu
Bwaga	Angusha kitu kwa kishindo	Shinda mtu au timu katika mchezo
Bwana	Mkuu, mwajiri	Mungu, mume wa ~, tamko la heshima kwa mwanaume
Charaza	Chapa kwa fimbo, piga ala ya miziki	Shinda mtu au timu katika mchezo
Choo	Chumba cha kuogea au cha kwenda huendea haja kubwa au ndogo	Mavi au kinyesi chenyewe, upuzi
Chuku	Pembe iliyotumiwa kuumikia ili kutoa damu chafu mwilini'	Maneno ya uwongo, ya kutia 'chumvi'
Chuo/juo/zuo	Kitabu	Shule ya kutolea mafunzo maalum
Denge	Mbuzi wa kiume; beberu.	Nyumba ya mbuzi ya miti, mtindo wa kunyoa na kuacha ushungi
Didimiza	Sababisha kitu kizame au hasara	Shinda mtu au timu katika mchezo
Dimba	Mahali palipowekwa waliotiwa jandoni, shamba lililotelekezwa	Uwanja wa mpira, mchezo wenyewe wa mpira
Dunga	Choma kwa kitu chenye ncha kali	Funga mabao katika mchezo hasa wa mchezo wa soka
-endazake	Kujiendea unakotaka	Aga, fariki, marehemu
(Ma)hongo	Aina ya ushuru uliotozwa wanaopitia eneo fulani la utawala	Malipo yoyote anayota mtu ili afanyiwe jambo kwa mapendeleo; mlungura
Fua	Tengeneza vitu kwa chuma	Ponda nguo ndani ya maji, osha nguo kwa maji kwa mikono au mashine, ondo ganda la nazi.
Fungu	Vitu viliyyofunganishwa pamoja	Chungu ya kitu, aya ya maandishi, kirai
Foka	Maji au pombe kuchemka kwa na kutoa mapovu hadi kumwagika	Sema kwa harakaharaka na mwa hasira
Ganja	Sehemu ya mkono	Bangi
Garagaza	Angusha kitu chini na kukibingirishabingirisha	Shinda mpinzani katika mchezo
Genge	Ukingo wa majabali, pango	Kundi la watu aghalabu waharifu
Gonga	Piga kitu kwa nguvu sana	Shinda mpinzani katika mchezo
Gumegume	Aina ya bunduki ya kale iliyokuwa gumu kutumia	Jina la dharau la mwanamume
Gumu	-sioweza kuvunjika au kukatika kwa urahisi, -enye si laini au -ororo	Isiyokuwa nyepesi kueleweka, -siyokuwa na uwoga, shupavu. mnyimi
Gungu	Sinia kubwa ya kizamani ya shaba nyeupe	Aina ya ngoma iliyochezwa katika harusi.
Gura	Ondoka, nunua	Ondoа, ondoka
Jifungua	Jitoa matatani au ulikofungwa	Zaa mtoto
Jiko	Kifaa cha kupikia	Mke
Jogoo	Kuku wa kiume	Filosofia ya KANU, Washindi
Josho	Mahali pa kuoshea wafu	Mahali wanyama; dipu
Kaa	Ishi mahali	Keti
-kali	-enye kuleta uchungu au hofu .	Kitu kilichochongoka au kinachokata sana kama vile kisu, bingwa/ stadi
Kanga	Aina ya nyuni	Leso, kisutu

Keketa	Tafuna kitu, kuumwa na tumbo, kata kwa kisu au kifaa butu	Tahiri mwanamke
Kereketa	Patwa na mwasho kooni au kinywani	Jambo la kuudhi, tetea jambo fulani kwa dhati baada ya kuchukua msimamo mkali
Kibofu	Fuko la mkojo lililo tumboni	Mpira wa kuchechea watoto
Kibuyu	Tunda la mbuyu (udogo)	Chombo cha kutia vitu viowevu
Kichwa	Sehemu ya juu ya mwili yenye macho, ubongo, mdomo n.k.	Kiongozi, sehemu ya treni yenye injini, kilele cha kitu
Kidada	Udogo au udunishaji wa neno ‘dada’	Mwanamke kahaba, malaya
Kifaru	Mnyama mwenye upembe usoni	Gari la kivita
Kifua	Kiungo cha mwili kilicho juu ya tumbo	Ugonjwa unaoathiri sehemu za kifua na mapafu, kutumia nguvu
Kigogo	Kipande cha mti uliokatwa	Kiongozi mwenye ushawishi mkubwa, bingwa
Kiingilio	Mahali pa kuingilia	Ada ya kuingia katika michezo/ukumbi/chama
Kijana	Mwana mdogo ambaye hajabaleghe	Msichana au mvulana wa chini ya miaka 35
Kikoa	Chakula cha ushirika, umoja wa watu	Uhusiano wa karibu wa vitu katika sarufi. ~ maana
Kikwi/kwikwi	Elfu moja	–enye idadi kubwa, -ingi sana
Kimya	Siri	Nyamaza, tulia
Kinara	Kifaa cha kusimamishia mshumaa, jukwaa ndogo la kuhutubia watu	Kiongozi wa kundi fulani
Kinu	Kifaa cha mti au mawe chenyе kina cha kutwangia nafaka au mizizi	Mtambo au mashine ya kutengeneza bidhaa mf kinu cha usumba , kinu cha soda n.k.
Kinyesi	Kinachochukiza na kuleta kinyaa	Mavi
Kipanya	Panya mdogo	Kiteuzi cha tarakilishi
Kipusa	Upembe wa kifaru	Msichana mrembo, kidosho
Kishasi/kishazi	Fungu la vitu vilivyofungwa kwa pamoja kwa kamba au chane. ~ cha samaki	Fungu la maneno katika sentensi lenye muundo wa Kiima-kiarifu
Kitambi	Nguo ya kuvaliwa kiunoni, mafuta ya tumbo	Tumbo lililotunuka kwa sababu ya unene
Kitovu	Mshipa unaouanganisha mtoto na mamake tumboni, alama inayoachwa	Asili au chimbuko la kitu, kituo kikuu cha shughuli fulani, alama katikati ya umbo
Kitungule	Sungura	Mtoto wa sungura
Kiunga	Kitangu ya kutilia nazi, shamba	Mahali nje ya mji
Kuendesha	Tumia usukani kutoa chombo kutoka sehemu moja hadi nyininge	Kuhara
Kupe	Mdundu afyonzaye damu	Mtu mtegemezi; asiyependa kufanya kazi
Lango	Kiingilio cha nyumba	Mahali popote pa kuingilia, mahali pa kufungia bao katika mpira kama vile wa soka
Lawa/awa	Ondoka	Tokwa au churuzika jasho, damu au mkojo
Lima	Tayarisha shamba kabla ya kupanda	Shinda mtu au timu katika michezo
Maandazi	Neno kutokana na kitenzi ‘andaa’ yaani kuandaa vyakula kama kibibi, kipusha, vitumbua, chapati n.k.	Mahamli, andazi
Magendo	Jino la au mguu wa wanyama wa jamii chago na k’aa	Biashara haramu, aina ya chombo cha kufunga na kufungua kwa kutumia hesi (skrubu).

Maji	Kiowevu kinachotokana na mvua, mto au bahari	Tasfida ya pombe
Mama/nina	Mzazi wa kike	Jina la kumtajia mwanamke yejote wa umri wa makamo
Masika	Wakati wa kuzikia mbegu ardhini	Wakati wa mvua nyingi
Maungo	Mgongo	Sehemu mbalimbali za mwili
Maziwa	Kiowevu cheupe kitokacho kwa matiti, bahari	<i>Ma-titi</i> (Kiunguja), <i>iwee</i> (Kitukuu), <i>bubu</i> (Kiamu), <i>tombo</i>
Mbega	Sehemu ya mwili karibu na shingo, bega	Mnyama wa jamii ya kima mwenye manyoya meusi na meupe begani
Mbuyu	Aina ya mti uzaao mbuyu	Kifaa hasa cha plastiki cha kutilia maji
Mgaragazano	Pigano la watu kuangushana na kubiringishanabingirisha	Shindano la mpira
Mjakazi	Mtumwa wa kike nyakati za utumwa	Mfanyakazi wa kulipwa wa jinsia ya kike anayetumika katika shughuli za nyumbani
Mji	Ukoo au kacula ambapo mzee alitawala, mahali wanapoishi watu wengi	Mfuko ambamo mtoto hukaa tumboni mwa mamake. (Mui, Kimvita), anapowe kwa maiti ndani ya kaburi; mwanandani.
Mkate	Kiwana, Chakula kutoka kwa ngano uliookwa au kuchomwa	chakula chochote, riziki <i>Anatafuta</i> ~
Mkimbizi	Akimbiaye	Aliyetoroka nchi yake kwa sababu za kiusalama, mkenge
Mkono	Kiungo cha mwili cha kushikia	Kitu kifananacho na mkono. ~ wa saa
Mkulu/mkuu	Mkuu, enye umri mkubwa	Mwenye cheo
Mkwaju	Fimbo ya kutembelea	Alama ya uakifishaji ya kistari cha mlazo imaanishayo ‘au’ (/)
Mkwasi	Tajiri	Anayefahamu lugha sana, mmilisi wa lugha
Mlinzi	Mlinda usalama, askari	Mchezaji anayechenza karibu na lango lao
(M)ngambi	Wazee wa mji	Maafikiano, kubaliana
Moyo	Kiungo cha kusukuma damu mwilini	Ari, nia, tabia ya ukarimu
Mlumbi	Mtu asemaya sana, msengenyi	Mahiri wa kusema, ajuaye lugha nyingi
Mpira	Aina ya mti utoao utomvi unaogandama, utomvi utokanao na mti wa mpira au mtoria	Kifaa cha mviringo kidundacho, mchezo unaohusisha mpira, utepe mwororo unaoweza kuvutika bila kukatika
Mrungura	Mwizi anayetekeleza uhalifu wake hasa wakati wa usiku	Hongo, mvugulio, rushwa au chauchau
Msasa	Mti wenye majani yanayokwaruza	Lainisha kitu au mambo
Mseto	Chakula: Mchanganyiko wa mchele, pojo na nazi	Mchanganyiko wowote wa vitu. km. Shule ya ~ ina wasichana na wavulana
Mshambulizi	Adui anayevizia na kupiga watu	Mchezaji wa mbele anayewajibika kufunga
Msingi	Kitako ambapo nyumba hujengwa	Jambo muhimu
Mtawanda	Aina ya mti, Viatu vya chooni	Viatu vyenye soli ya mti
Mteja	Anayetafuta kupata huduma au bidhaa mahali fulani	Mtu ambaye akita futwa hapatikani
Mtindi	Maziwa yaliyoganda	Pombe
Mtumba	Furushi la nguo lililotayarishwa ili libebwe na wapagazi	Kitu kilichokwisha kutumika na mtu mwinge labda kikawa kizee; <i>gari ya ~ nguo ya ~</i> .

Mtumia	Mwanamume mzee	Neno la kitaita la mzee
Mtumishi	Anayetumikia mtu kwa malipo	Mfanyakazi katika serikali, mhubiri au kasisi
Mtumwa	Aliyetumwa na mwengine, Mtume	Mtumishi asiyelipwa, mnyonge anayedhibitiwa na hali fulani/mraibu k.v. ~ wa pombe
Mungu/Ulungu	Aliye juu	Mola, mawingu
Mwai	Upepo mwororo	Hewa ya oksijeni
Mwe/nwe	Mosi. Moja	Ka-mwe
Mwengo	Mwangwi, sauti ya kurudi	Mwengo + ya → redio
Mwezi	Gimba mojawapo linang'arapo usiku	Tasfida ya damu ya hedhi
Mwiko	Kifaa cha kupikia	Makatazo ya jamii
Mwili	Umbo zima la mtu au mnyama	Sehemu ya katikati ya utungo baada ya utangulizi k.v. insha. Kiini cha utungo.
Mzinga	Kitu cha mviringo k.v ~ wa nyuki	Silaha yenye mwanzi mrefu wa kupigia risasi
Mzizi	Sehemu ya mmea iliyio ardhini ambayo huvuta maji na madini	Sehemu ya neno yenye maana msingi
Nawa	Osha mikono kwa maji	Kosa la kugusa mpira kwa mkono katika mchezo wa soka
Nchi/nti/tinene, 'ti	Sehemu ya ardhi, chini	Tinene (bara), taifa
Nda	Tumbo, mji	Kuwa ndani
Ndege	Nyuni	Chombo cha angani
Ndugu	Mtu mliyezaliwa naye kwa baba, kwa mama au kwa wazazi wote wawili.	Wanavyoitana watu wa ukoo au nchi moja, mtu mnayeshirikiana naye katika shughuli za kidini au kisiasa, jina la heshima la kumwita mwanaume yejote.
Ngamizi	Shimo linalomeza maji bila kujaa	Tarakilishi
Ngara	Gunzi (guguta) yenye mahindi mabichi	Maua madume ya mmea wa mhindi
Ngoma	ala maalum ya muziki iliyotayarishwa kwa kuwamba ngozi kwenye mzinga'	tukio nzima la uchezaji ambapo ngoma (au ala nyingine) huchewa zikiandamana na densi na nyimbo, wimbo
Ngome	Mimba ya pwani, mahali pa kujikinga dhidi ya mashambulizi	Sehemu iliyo karibu na lango ambapo wachezaji walinzi hujikita
Nongo	Usingizi. Zamu ya mke kulala na mumeo	Tendo la kujamiiiana
Nunua	Komboa, guliza	Lipa pesa ili kupata kitu sokoni
-nya	Toa kitu kiowevu au cha majimaji	-enda haja kubwa
Nyayo/ uwayo	Sehemu ya chini ya mguu, alama zinazoachwa na ardhini mtu anapotembea	Mwenendo wa kufuata mtu mwengine, falsafa ya Rais mustaafu wa Kenya (Moi) ya amani, uhuru na upendo.
Nyenko	Magogo ambayo yaliyotumiwa wakati wa kuanzishwa mashua'	Vifaa vyta kufanya kazi fulani
Nyeti	-enye umuhimu mkubwa, -enye kuhitaji uangalifu mwengi.	Sehemu za siri; uke, uume
Nyoa	Kata nywele za mtu	Shida mtu au timu katika mchezo
Nyoko	Kikale cha 'mamako'	Neno la kumtusi mtu.
Nyonya	Vuta kitu kiowevu, fyonza	Tabia ya kutegemea
Nyonyo	Ncha ya titi, chuchu	Chombo cha kumpa mtoto maziwa, kifaa kifananacho na chuchu cha kuchezea mtoto

Nyumba	Jengo la kuishi	Sitiari ya mke
Okoa	Komboa kutoka kwa hatari	Toa mpira karibu na lango
Pelekea	Chukua kitu kwa niaba ya mwингine	Sababisha
Pembe	Kitu mfano wa mfupa unaomea kichwa mwa wanyama	Kifaa au alama ya kitu kilichochongoka mf. Δ pembe tatu.
Penyenye	Ujia, upito au nafasi ya kupitia	Porojo, habari ambazo hazijathibitishwa; fununu au mnong'ono
Pepe	Umeme, pepea, peperushwa hapa na pale kwa upepo	Pitisha habari kutoka mahali moja hadi pengine kielektroniki k.v. barua <i>pepe</i>
Pepeta	Kuondoa makapi kutoka kwa nafaka kwa kuirusharusha kwenye ungo	Shinda timu kwa kuipigana mabao mengi
Pevuka	Komaa, iva	Kuwa –erevu, -enye akili
Piga	Charaza, gonga	Shinda katika mchezo
Porojo	Mazungumzo mepesi tu	Propaganda, uwongo, masengenyo
Posho	Kiasi cha nafaka alichopewa kwa muda muda fulani	Marupurupu, chakula
Pumbaza	Fanya mtu mpumbavu. –kosa akili.	Furahisha, liwaza
Puna	Laza vizuri kama vile nywele	Dhana katika Teknohana 'crop'
-rembo	Maridadi	Umaridadi unaohusishwa na wanawake
Ringa	Kupenda kutembea tembea hapa na pale bila kufanya kazi, zurura	Tembea kwa majisifu, majivuno
Rungu	Fimbo yenyе kivimbe cha mviringo upande mmoja	Kijiti cha gia ya gari
Rununu	Sauti kutoka mbali	Simu ya mkononi
Shavu	Sehemu ya uso	Sehemu ya uke; kushoto na kulia
Shina	Sehemu ya mti yenyе matawi	Sehemu ya neno yenyе mzizi na viambishi.
Shingo	Sehemu ya mwili inayounganisha kichwa na kiwiliwili	Sehemu yoyote nyembamba iliyoko baina ya vitu k.v. Shingo ya chupa
Simba	Mnyama mkali wa porini	Mtu mkali
Sogora	Mchezaji hodari wa ngoma	Bingwa wa kusema au kutenda jambo fulani
Simika	Simamisha wima mathalani mti	Simamisha uume, simamisha au patia kiongozi mamlaka
Somo	Anayesimamia na kumpa mawaidha wanaharusi au aliye jandoni	Yeyote anayetoa ushauri na kuelekeza mtu, kocha
Tako	Sehemu ya nyuma ya mwili, makalio	Sehemu ya chini ya kitu ~ <i>la kikombe</i>
Tamba	Tembea, safiri	Tembea kwa majivuno, simulia hadithi
Tanda	Kuwa juu ya kitu au mahali kwa kufunika, kuziba, enea	Kuunganisha tarakilishi au mitambo mbalimbali ya kiektroniki kwa madhumuni ya mawasiliano
Tandika	Piga	Shinda timu pinzani kwa wingi wa mabao
Tanua	Kuvuta huku na huku ili kuongeza nafasi k.v. kuweka miguu kando kando mtu anapojfingua	Jisifu, jigamba
Tata	Ingia mafundo k.v.~ ya uzi	-enye kusumbua, -enye maana zaidi ya moja
Tatu	Tarakimu '3'	Utatu- shairi lenye mishororo mitatu katika ubeti
Teleza	Tendo la kuanguka baada ya kukanyaga mahali penye utelezi	Fanya kosa katika usemi bila kukusudia
Tema	Kata kitu kwa kisu k.v. mti au sehemu ya mwili	Toa kitu mdomoni kwa kukisukuma nje kwa ulimi, achana na mtu au kitu

Tembo	Ndovu	Pombe
Tengo	Baraza	Ofisi au idara iliyotengwa kwa shughuli maalum
Tinga	Enda hewani bila kugusa chini	Ingiza bao
-toto	-dogo	Mtoto mdogo
Tovuti	Kitovu, kiini cha kitu, mshipa wa kuunganisha mama na mtoto	Mahali katika mtandao panapohifadhiwa taarifa na maelezo yanayohusu shirika
Tumbo	Sehemu inayofanana na mfuko ya kusagia chakula	Sehemu (yote) ya kiwiliwili iliyo kati ya kifua na kinena, sehemu ya katikati ya umbo lolote
Tupu	-siyo na chochote	Uchi, sehemu za uke, kiume au mkundu
Tuta	Fungu la udongo lililoinuliwa au kutifuliwa kwa ajili ya kupanda mbegu	Mwinuko kwenye barabara za lami au mchangamba unazuia magari kupita kwa kasi
Ubabe	Jitu, ushuja, ujanja	Uhodari katika michezo
Uchi	Kutokuwa na nguo	Tasfida ya Uke, uume, aibu
Udamisi	Ucheshi au wingi wa bashasha	Chuku, tia chumvi katika sanaa
Uke	Hali ya kuwa mwanamke	Kuma
Uke	Hali ya kuwa mwanamke	Uchi wa kike, tabia ya uoga
Ukwasi	Utajiri	Umilisi wa lugha
Ulanguzi	Mfanyabiashara aliyekuwa katikati ya mzalishaji mali na maji	Uuzaji bidhaa ghali au kuficha bidhaa, biashara haramu
Ulimi	Kiungo kilicho ndani ya kinywa	Lugha au lahaja, usemi
Ulingo	Mahali palipoinuliwa shambani anapokaa mlinzi	Shughuli maalum, maarifa au taaluma k.v. ~ wa kisiasa
Ulumbi	Tabia ya kuzungumza sana, kusengenya	Uhodari wa kusema. Umilisi wa lugha mbili au zaidi ambazo anaweza kuzitumia katika mazingira tofautitofauti
Umatata	Kugombana, shida	Uhodari katika michezo
Umeme	Miali ya mwanga mkali, pepe	Nguvu za stima au betri
Umwinyi	-enye mali, cheo n.k.	Hali ya kumiliki mashamba na majumba na kutopenda kufanya kazi
Unga	Nafaka iliyosagwa	Riziki, mihadarati (inavyoitwa kimafumbo hasa kokeni)
Upito	Ujia, barabara	njia ya kupitia mayai ya mwanamke
Usagaji	Ponda kitu kiwe ungaunga, fanya kitu kilike kwa sababu ya kusuguana na kingine k.v chuma kwa chuma	Fanya tendo la kujamiana kwa kusuguana tupu zao za mbele
Ushupavu	Ukaidi au ushindani	Uhodari, -enye ugumu au kavu, ushindani
Usugu	Ugumu wa ngozi ya mwili	Tabia ya ukaidi au yenye msimamo mkali
Uta	Upinde wa kupigia mshale	Umbo lolote lililo na umbo pinde
Utamba	Kuwa hali ya kwenda huku na huko kwa kujigamba, kuzunguka kwa kufuata mkondo wa duara	Mkondo duara unafuatwa na sayari mbalimbali zikizunguka juu.
Utepe	Kipande chembamba na kirefu cha kitambaa	Tepu au ukanda wa tepurekoda, kipande kidogo chenye rangi maalum kinachoonyesha cheo cha afisa wa jeshi au polisi
Uume	Hali ya kuwa mwanamume	Mboo, tabia ya ujasiri
Uyoyozi	Upepo wa baridi	Kifaa cha kupiga upepo baridi au joto
Vugo	Upembe wa nyati	Aina ya wimbo uliochezwa katika harusi katika jamii ya Waswahili

Vumba	Mzoga, kiimba	Harufu mbaya
Wanga, vanga	Hesabu	Kiwango
Wawe	Nyimbo zilizoimbwa na Waswahili katika za sherehe za kuchoma mabiwi wakati wa kutayarisha mashamba	Nyimbo za wakulima kwa ujumla
Yaye	Dada mdogo wa mama	Mjakazi wa kutunza mtoto mdogo nyumbani: yaya
Zalisha	Saidia katika kuzaliwa kwa vikembe	Tengeneza bidhaa viwandani, uwezo wa kipashio kuweza kuunda vipashio vinginevyo vya namna yake katika Isimu
Zamisha	Fanya chombo kizame	Shinda timu pinzani

KIAMBATISHO C: MSETO WA KIGENI

Leksia	Maana ya awali	Maana ya Kisasa
Adhibu	Tesa, rudi	Shinda mtu au timu katika mchuanu
Adui	Mtu anayetendea mwingine maovu; hasimu	Mpinzani katika mchezo/siasa
Akida	Mkubwa wa jeshi	Msaidizi rasmi wa mkuu wa wilaya, mtumishi wa ofisi
Aya	Pasua, tenganisha	beti
Baraza	Jitokeza wazi, onekana, jidhihirisha, sehemu ya mbele ya nyumba ya Kiswahili	Mahali pa kuketi nje ya nyumba, mahali pa mikutano, jopo au kundi la viongozi
Beberu	Mbuzi wa kiume, Senge	Mkoloni, mtu mchafu
Behewa	chumba mojawapo cha ndani katika jumba la Kiunguja	Bohari, sehemu ya garimoshi ya kubebea abiria na mizigo, vyumba vidogo.
Bepari	Mfanya biashara maarufu	Mnyonyaji anayetumia nguvu za wanyonge kwa njia mbaya
Bibi	Nyanya; mwanamke mzaa mama au baba katika Kiamu na Kiunguja	Mke, jina la heshima la mwamke.
Bomba	Mtambo wenye mwanzu mrefu wa kupiga maji	Mwanzi mrefu wa chuma au plastiki, mwanzu unaosimama juu ya nyumba,

		karakana au melini, mtambo wa kupuliza rangi au dawa
Bomu	Zana ya kivita ilipukayo	Kiki kali
Chai	Majani ya mchai	Kinywaji kilichotengenezwa kutokana na majani ya mchai, hongo au rushwa
Daftari	Kitabu cha kuweka hesabu ya mapato na matumizi ya fedha.	Kitabu cha kuandikia chochote; matukio, mazoezi n.k.
Dibaji	Michoro ya maua ya kupendeza ambayo yalichorwa katika kurasa za juu za vitabu	Maneno tangulizi ya kitabu
Fariki	Kuwa mbali na, tengwa	Tasfida ya kufa
Fedha	Aina ya madini ya kutengeneza mapambo, vyombo ghali, sarafu n.k.	Pesa (za sarafu au noti), tuzo la hadhi ya pili analopewa mshindi wa pili katika michezo
Gari	Mkokoteni, rukwama	Chombo cha usafiri wa nchi kavu kitumiacho mota. Motokaa
Garimoshi	Gari lililotumia nguvu za mvuke na ambalo lililotoa moshi mwingu	Gari lenye mabehewa linaloendeshwa kwa nguvu za diseli, petrol, umeme, miale ya jua na nguvu zingine.
Ghairi	Badili nia, juta, acha	Enda kwenda kinyume na utaratibu na kaida zinazokubalika na lugha (isimu).
Hadimu	Mtumwa huru, mwenyeji wa Unguja katika eneo la kusini mashariki	Mfanyakazi, mtumishi
Haja	Hitaji kitu	Tasfida ya ‘enda chooni’
Hani	Kupongeza, kutoa hongera	Enda kutoa rambirambi au mkono wa pole hasa kwa mfiwa.
Harambee	Vuta pamoja	Kaulimbiu ya kusisimua wananchi kufanye mambo kwa ushirika, mchango
Hayati	Uhai, Yu hai	Marehemu
Isimu	jina	Sayansi ya lugha
Jaa	Upande wa kaskazini kulingana na dira maalum ya wanabahari	Mahali pa kutupa taka, jalala
Jamaa	Mtu wa familia moja	Wanaoishi kwa pamoja na ushirikiano
Jamaa/ ujamaa	-a familia, -enye uhusiano	Mfumo wa kisiasa wa kutaifisha rasilimali yote
Jasho	Maji maji yamtokayo mtu anapofanya kazi kwa kasi, anapobeba kitu kizito au wakati wa joto jingi. Fug(k)uto	Bidii, riziki
Jeneza	Kitanda maalum cha kubebea maiti hadi kaburini	Sanduku la kuzikia maiti
Jibu	Toa jawabu	Kuwa sawa, kuwa ilivyotarajiwa, fanikiwa
Jinsia	Aina, namna kitu ilivyo	Hali ya kuwa mke au mume
Jisaidia	Kufanya jambo ili kujifaidi	Enda chooni
Jukumu	Mtu kujichukulia madaraka yasiyo yake na kwa jambo asiloliweza. Tendo la makosa	Kutekeleza wajibu wa sharti
Kabaila	Mwenye mali ambayo huwakodisha wengine na kupata faida	Mfanyabiashara aliye na sifa hasi za unyonyaji
Kaida	Mila, desturi	Sheria na taratibu za lugha

Karo	Zawadi au malipo ambayo yalipewa mkurufunzi na mwanafunzi wake ili amwandikie ubao wake	Jumla ya pesa za kugharamia shughuli ya masomo. Hutolewa na mtu binafsi au serikali
Kibarua	Kadi, kijiwaraka	Kazi au mfanyakazi wa kutwaa
Kiboko	Aina ya mnyama mnene	Mjeledi, mtu mkubwa
Kiini	Moyo wa kitu au sehemu iliyo ndani kabisa	Undani wa jambo, kisa au tukio, chanzo cha kitu, chembechembe zinazojenga kitu
Kikosi	Kundi la askari au vibarua	Timu ya mpira
Kodi	Kiasi cha nafaka ambayo mkulima alihitajika ampatie mwenye shamba baada ya mvuno	Malipo au fedha anayootozwa mtu na serikali
Kombora	Tufe lipigwalo kwa mizinga mikubwa	Kiki kali
Kopa	Chukua deni	kuchukua kipashio cha lugha nyingine
Leso	Kitambaa cha mkononi au cha begani	Kanga, kisutu
Mahasidi	Adui	Mpinzani
Mahasimu	Maadui	Wapinzani katika michezo
Majimbo	Sehemu ya nchi, mkoa	Utaratibu ya kugatua mali na rasilimali ya taifa kwa mikoa
Maridadi	-enye kubarikiwa na mali	-enye kupendeza macho,-safi na -enye kupambwa
Mashua	Chombo cha kubebea samaki	Chombo chochote cha majini kinachoendeshwa kwa makasia, tanga au mashine na kupakia watu au mizigo
Mpambe	-enye kurembeshwa, mwanamke aliyerembeshwa kwa madhumuni maalum	Mlinzi au msaidizi wa karibu wa kiongozi au mtu marufu: ~ mpambe wa raisi
Msala	Mahali pa kuogea kabla ya sala > mkeka wa duara wa kusalia.	Sehemu ya kujisaidia (chooni)
Muongwana	Mwenye mwenendo na maadili yanayokubalika katika dini na tabaka tawala	Mtu mwenye tabia njema
Mwathirika	Aliyeshawishika kufanya jambo fulani	Aliyepata dosari, jeraha au jambo mbaya.
Nahau	Maelezo ya lugha; sarufi	Maneno yenye maana maalum, semi
Nahodha	Anayemiliki chombo, kiongozi wa chombo	Kiongozi wa idara au timu, kocha
Namba/ (manamba)	Hesabu fulani	Utingo au makanga wanaoshawishi wasafiri kuingia katika magari yao
Pesa	Sarafu ndogo ya thamani ya chini kabisa	Sarafu au noti ya thamani yoyote, fulusi
Ramani	Michoro ya safari za mabaharia	Michoro ya majengo, njia, nchi n.k.
Risasi	Madini yenye rangi ya bluu na kijivu hafifu	Kitu chochote kinachopigwa kwa bunduki ~ ya plastiki
Rupia	Fedhaa ya India. Rupee	Shilingi mbili
Rutuba	Hali ya kuwa na maji maji, unyevunyevu katika ardhi	Ardhi kuwa na mbolea ya kutosha inayowezesha mmea kuota na kukua bila taabu
Sakafu	Sehemu ya juu ya nyumba iliyotandazwa kwa mchanganyiko wa mawe, mchanga na simenti	Sehemu ya chini ya nyumba iliyotandazwa au kupigiliwa vizuri kwa kuchanganya mawe, mchanga na simenti

Saliti	Hatarisha. tia katika ubaya	Toa siri za nchi kwa maadui kwa lengo la kuihujumu, toa siri ya wenzako au kuwatenda kinyume
Shamba	Sehemu kubwa ya ardhi iliyolimwa ili kupanda mimea	Sehemu iliyio nje ya miji
Shenzi	Asiyestaarabika, mtumwa na watu wa bara nyakati za utumwa	-enye tabia za kijinga, -enye tabia isiyokubalika, ushamba
Shoga	Waitanavyo marafiki wa Kike hasa Unguja	Mwanamume anayejamiiiana na mwingine
Simile	Bismilahi	Ondoka, nipishe
Simu	Waya, uzi wa chuma, kifaa cha mawasiliano kilichotumia waya	Kifaa cha mawasiliano cha kielektroniki (hakitumii waya)
Staarabu	Jifunza tabia, mila na mienendo ya Waarabu	Kuwa na tabia nzuri na yenye hadhi
Sumile	Bismillahi (kwa jina la Mungu), naomba.	Naomba, nipishe
Tabaka	Muambatano wa kitu kuwa juu ya kingine	Migao wa jamii kwa misingi anuwai
Tafuta	Kutoroka kutoka kwa	Angalia angalia unachotaka
Tajiri	Mfanya biashara wa aina yoyote awe mdogo au mkubwa > mwenye duka	Mtu mwenye mali au fedha nyingi
Tawi	Sehemu ya mti ibebayo majani na matunda	Sehemu ndogo ya chama au shirika
Thumni	1/8 (ya riale) - pesa 16	Nusu shilingi: senti hamsini
Ubia/ubiya	Kikaango kidogo maalum cha kuchomea vitumbua	Ushirikiano wa watu kuzalisha mali na kuendesha mambo kwa pamoja.
Ungwana	-enye ustaarabu, enye kukubaliana na nyendo na tabia za jamii	Enye tabia inayokubalika, -enye asili ya familia kubwa zinazoheshimiwa
Uroda /ureda	Raha/furaha itokanayo na uzuri wa kitu	Umalaya
Ushuru	Sehemu moja kwa kumi ($^1_{10}$)	Ada ya forodha (si lazima iwe $^1_{10}$)
Usuli	Asili	Taarifa fupi kuhusu suala la utafiti
Waziri	Mtawala; mkuu wa Tamimu kadhaa	Kiongozi aliyechaguliwa idara maalum serikalini

KIAMBATISHO D: MAJINA YA MIJI NA VISIWA VYA WASWAHILI

Lamu

- Mreo
- Baraloni
- Kiwa ndeo
- Amu
- Lamu

Mombasa

- Mvita
- Gongwa
- Nyali kuu
- Kongowea
- kongowea-weni
- Kwa Mwana Mkisi

- Mji wa kale
- Nuhasi
- Mombasa

Pate

- Pate Yunga
- Kwa Mwana Musura

Vanga

- Kwa Mwana Shale

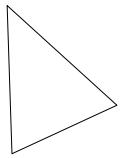
Visiwa vya Komoro

- Ngezi-maji

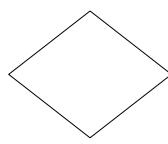
Zanzibar

- Unguja
- Kwa Mwana Azizi

KIAMBATISHO E: PICHA ZINAZOONYESHA MABADILIKO

Pembe tatu

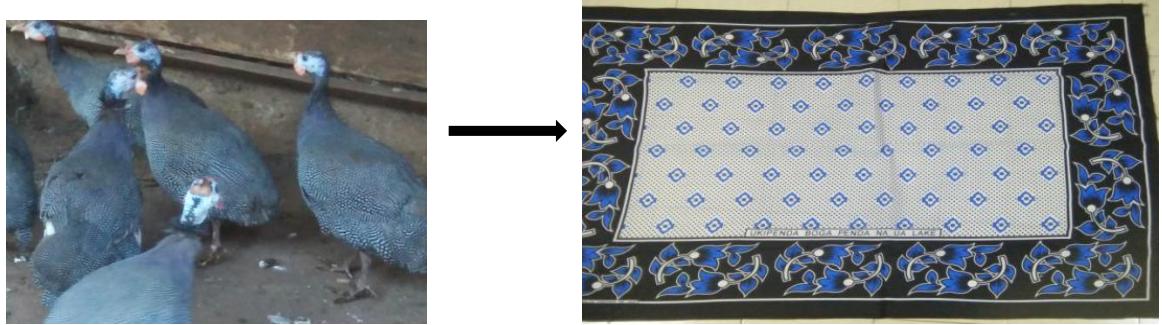

Pembe nne

Pembe tano

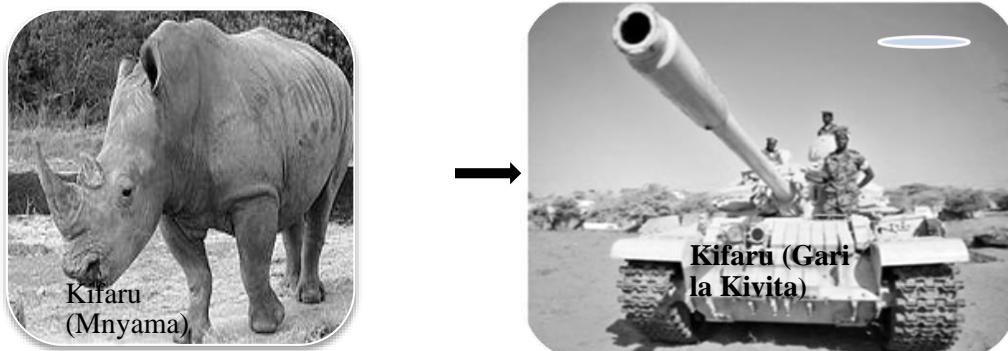
Picha 1: Pembe za Mnyama na Maumbo yake Nyambulishi

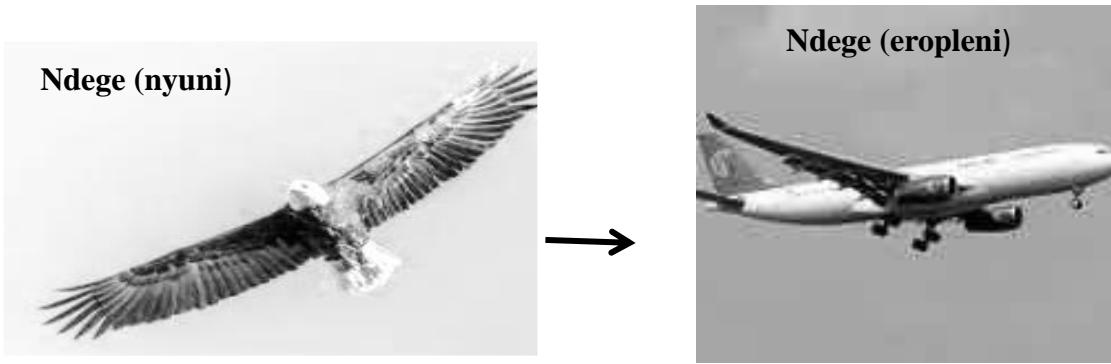
Picha 2: Kanga (ndege) na Kanga (leso)

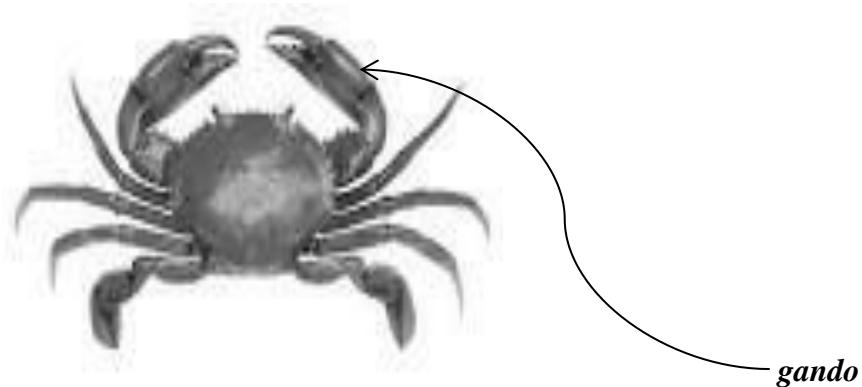
Picha 3: Mzinga wa Nyuki na Mizinga ya Kale ya Kivita nje ya Fort Jesus

Picha 4: Vifaru

Picha 5: Aina za ndege

Picha 6: Picha ya K'aa

Picha 7: Mfano wa kigari cha abiria (kushoto) na troli ya mizigo (kulia) iliyotumiwa Mombasa kati ya 1890-1920 kuititia reli nyembamba. Picha kwa idhini ya Fort Jesus.

PICHA NYINGINEZO ZA NYANJANI

Picha 7: Mtafiti (aliyeshika kalamu) wakiwa na Ahmed Muhala, mfanyakazi katika Makavazi ya Fort Jesus. **Picha 8:** Mtafiti akimhoji Bi Amira Msellel Said Mji wa kale. Mombasa.

Picha 9: Ndia Kuu **Picha 10:** Wasaidizi wa Utafiti P.J. Wanje na Bi. Onyango wakikagua hojaji za Utafiti. **Picha 11:** Mtafiti nje ya Swahili Centre, Mombasa. **Picha 12:** Mandhari ya Pwani

KIAMBATISHO F: HOJAJI KWA WAJUZI WA KISWAHILI

Nakuomba usome na ujaze hojaji hii kwa makini na kwa uaminifu. Una hiari ya kuandika jina lako au kutoandika. Kusudi la hojaji hii ni kukusanya data ya maneno ya Kiswahili yaliyobadilika kimaana katika mpito wa wakati. Naomba ujibu maswali yanayofuata katika nafasi zilizoachwa.

Maswali

1. Unaitwaje?..... (Si lazima ujibu swali hili)

2. Naomba kujua:

(i) Lughya yako ya kwanza ni gani?.....

(ii) Lahaja yako..... (pale inawezekana)

(iii) Je, wewe ni mpenzi wa Kiswahili? LA/Ndio

(iv) Umefunzwa lugha ya Kiswahili shulenii au umejifunza mwenyewe?

.....

(iv) Una umri wa miaka kama mingapi?.....

3 (i) Unajua neno lolote lilitumika hapo awali kuwakilisha dhana tofauti na inayowakilishwa na neno lilo hilo sasa?

• Ndio/La

(ii) Kama ni ‘Ndio,’ naomba ujaze jedwali lifuatalo:

Neno	Maana ya awali	Maana mpya
(a)		
(b)		
(c)		
(d)		

4. Naomba utaje maneno ambayo yamepata maana y(z)a ziada.

Neno	Maana ya awali	Maana y(z)a ziada
(a)		
(b)		
(c)		
(d)		

5. Nitajie maneno yoyote ambayo awali yalikuwa na maana nzuri lakini sasa yamepata maana hasi, mbaya, chukizi au yenye aibu:

Neno	Maana ya awali (nzuri)	Maana ya kisasa (hasi)

(a)		
(b)		
(c)		
(d)		

7. Andika maneno ambayo yalikuwa na maana hasi/mbaya/chukizi lakini sasa yanatumika kwa maana nzuri au bora kwa kujaza jedwali lifuatalo:

Neno	Maana ya awali (mbaya)	Maana ya kisasa (nzuri).
(a)		
(b)		
(c)		
(d)		

8. Nitajie maneno ambayo yalikuwa awali yaliwakilisha sehemu fulani ndogo tu lakini sasa yanatumika kuwakilisha kizima.

Nijazie jedwali lifuatalo:

Neno	Maana ya awali (finyu)	Maana mpya (pana)
(a)		
(b)		
(c)		
(d)		

9. Nitajie maneno ambayo yanatumiwa kuwakilisha maana nyingine kimafumbo.

Neno	Maana ya awali	Neno jipya la kimafumbo.
(a)		
(b)		
(c)		
(c)		

10 Ni maneno yapi mengine yamebadilika kimaana? Toa maana za awali na maana ya sasa.

.....

Asante sana.

KIAMBATISHO G: MASWALI YALIYOONGOZA MAHOJIANO

(1) Naomba unifahamishe wewe ni nani?

-majina yako, umri, mahali pa kuzaliwa na lugha uzizungumzazo.

(2) Nifahamishe tajriba yako katika lugha ya Kiswahili.

- lahaja (pale inawezekana), mahali pa kuishi, elimu na ushiriki katika utafiti au uandishi.

(3) Ukilinganisha Kiswahili cha awali (au kale) na cha kisasa, unaona tofauti yoyote ukizingatia maana za maneno?

(4) Nifahamishe maneno ya Kiswahili ambayo:

- Yamepata *maana za ziada*.
- Yalikuwa na *maana nzuri* lakini sasa imegeuka ikawa *mbaya*.
- Yaliyokuwa na *maana mbaya* lakini sasa imegeuka ikawa *nzuri*.
- Awali yaliwakilisha dhana fulani lakini sasa husika neno huwakilisha *dhana tofauti kabisa*.
- Yaliyowakilisha *kitu kizima* au *dhana pana* lakini sasa yanawakilisha *dhana finyu sehemu ya kizima*.
- Yaliyowakilisha *kitu kidogo/finyu* lakini sasa yanawakilisha dhana husika kwa *ujumla, kizima au pana*.
- Yalikuwa yanayoibua hisia za kawaida lakini sasa yakinjwa yanaibua hisia kali zenyechuku.
- Yalikuwepo katika Kiswahili lakini yakaanza kutumiwa kautajia dhana mpya zilizoletwa na mabadiliko katika mfumo wa kijamii, kisasa, kitamaduni, kisaikolojia, kiteknolojia na elimu.

(5) Ni maswala yapi ya kihistoria unafikiri yaliathiri lugha ya Kiswahili? Maswala hayo yalichangia vipi katika kubadilisha maana za maneno.

(6) Kuna maneno ya miiko au aibu unafahamu katika utamaduni wa Kiswahili? Visawe vyatia maneno hayo ni vipi?

(7) Nitajie baadhi ya vifaa ambavyo vilikuwepo katika jamii lakini sasa havitumiki tena. (Ikiwa vipo). Majina ya vifaa hivyo yana maana gani katika lugha ya kisasa au yalitowe tu?

(8) Tangu uzaliwe, umeshuhudia maneno gani mapya jipya yakiibuka katika lugha ya Kiswahili. Yataje.

(9) Kwa maoni yako, mabadiliko ya maana za maneno yana athari gani kwa lugha ya Kiswahili?

KIAMBATISHO H: KIBALI CHA UTAFITI

REPUBLIC OF KENYA

NATIONAL COMMISSION FOR
SCIENCE, TECHNOLOGY & INNOVATION

Ref No: 416780

Date of Issue: 25/September/2019

RESEARCH LICENSE

This is to Certify that Mr., **TIRUS GICHURU** of Kenyatta University, has been licensed to conduct research in Mombasa on the topic: **MABADILIKO KATIKA MAANA LEKSIA ZA KISWAHILI: MTAZAMO LINGANISHI WA KIKALE NA KISASA** for the period ending : 25/September/2020.

License No: NACOSTI/P/19/1752

416780

Applicant Identification Number

[Signature]
Director General
NATIONAL COMMISSION FOR
SCIENCE, TECHNOLOGY &
INNOVATION

Verification QR Code

NOTE: This is a computer generated License. To verify the authenticity of this document,
Scan the QR Code using QR scanner application.

Tamati